

**Univerzita Karlova v Praze
Filozofická fakulta
Ústav světových dějin
Historie-obecné dějiny**

Ondřej DANIEL

**Představy migrantů z bývalé Jugoslávie v západní Evropě
(Francie a Rakousko)**

**Imagination of Migrants from the Former Yugoslavia in
Western Europe
(France and Austria)**

Dizertační práce

Vedoucí práce:

Prof. PhDr. Lud'a Klusáková, CSc.,

2011

Prohlašuji, že jsem dizertační práci vykonal samostatně s využitím uvedených pramenů a literatury.

Abstrakt

Tato dizertační práce se zaměřuje na představy migrantů z bývalé Jugoslávie kontextualizované v jejich vztahu k historii, prostoru a kultuře. Z velké části je práce založena na empirických datech vycházejících ze současných dějin migrací z prostoru bývalé Jugoslávie. Její první část se zabývá představením metodologických a teoretických konceptů, které jsou relevantní pro případové studie i konstrukci dějinného příběhu migrací z bývalé Jugoslávie. Ten pak tvoří páteř třetího oddílu této práce. Pod vlivem dosud vydané literatury, která se tématem migrací z bývalé Jugoslávie zabývá, rozděluje autor v této práci migrační pohyby na politickou emigraci, ekonomickou migraci a migraci související s rozpadem komunistické federace a následnými válkami. I v této nejvíce historické části jsou jako jeden z pramenů analýzy používány výpovědi, které autor sesbíral při svém terénním výzkumu ve dvou hostitelských zemích, ve Francii a v Rakousku, i v kyberprostoru. Nejrozsáhlejší kapitolu této práce představují případové studie věnované postupně vztahu migrantů k historii, žitému prostoru a populární kultuře.

Poděkování: Luďa Klusáková, Françoise Mayer, Karl Kaser, Mirjana Morokvašić, Matjaž Klemenčič, Neval Berber, Bojan Borstner, Isabelle Friganović, Yasar Abu Ghosh, Jean-François Gossiaux, Miroslav Hroch, Predrag Marković, Jan Pelikán, Karel Kubiš, Jasmina Blažević, Univerzita Karlova, CNOUS, CLIOHRES, CEFRES, Vzdělávací Nadace Jana Husa, Hlávkova nadace, ÖAD.

Abstract

This work is dedicated to the imagination of migrant communities from former Yugoslavia contextualized in their relation to the history, space and culture. The empirical basis of this work is grounded in the contemporary history of the migration waves from former Yugoslavia. The first part of the work deals with the methodology and theory relevant for the following case studies that form the second part of this work. Its third part consists in history of the three migration waves – political, economical and refugee migration. The sources of this work are heterogeneous and they are partly issued from the narration of the informants during several in-depth interviews and participant observation. The backbone of this work consist in the case studies focusing on the historical memory, lived space and popular culture of the migrant communities from the former Yugoslavia in France, Austria and other European countries.

Résumé

Ce travail élabore une argumentation pour la recherche de l'imaginaire migrant. En grande partie théorique, il est basé sur des données empiriques des migrations contemporaines d'ex-Yougoslavie. Sa première section consiste dans la présentation des éléments théoriques nécessaires avant de les transcrire dans le récit historique. Ceci présente déjà la troisième section de ce travail et suivant la littérature déjà consacrée à ce sujet, je décris la différence entre l'émigration politique de l'après-1945, les migrations économiques des *Gastarbaiter* et les migrations consécutives aux guerres de succession de la Yougoslavie. J'emploie les narrations que j'ai recueillies pendant la recherche basée sur l'observation participant parmi les immigrés d'origine ex-yougoslave dans les deux pays d'accueil, la France et l'Autriche et dans le cyberspace. La plus grande section est consacrée aux études de cas présentant les sujets de la mémoire de la Seconde Guerre mondiale, la culture populaire et l'imaginaire géographique des migrants d'ex-Yougoslavie.

Obsah

A. Úvod

A.1. Základní otázka - představy migrantů z bývalé Jugoslávie

A.1.a. Představy migrantů spjaté s dějinami

A.1.b. Představy migrantů spjaté s prostorem

A.1.c. Představy migrantů spjaté s populární kulturou

B. Prameny, bibliografie, metody

B.1. Prameny

B.1.a. Primární prameny

B.1.a.1. Literární prameny

B.1.a.2. Neliterární prameny

B.1.b. Sekundární literatura

B.2. Základy metodologie

B.2.a. Kvalitativní analýza

B.2.a.1. Rozhovory

B.2.a.2. Zakotvená teorie

B.2.a.3. Zúčastněné pozorování

B.2.a.3.a. Výběr terénu

B.2.a.3.b. Výzkum mezi migranty z bývalé Jugoslávie

C. Příspěvek k dějinám migrací z bývalé Jugoslávie

C.1. Migrace do druhé světové války

C.1.a. Migrace před vznikem Království Srbů, Chorvatů a Slovinců

C.1.b. Migrace v meziválečném období

C.1.b.1. Ekonomické migrace

C.1.b.2. Politická emigrace

C.1.c. Druhá světová válka a její důležitost pro přesuny obyvatelstva

C.2. Politická emigrace po roce 1945

C.2.a. Chorvatská a muslimská politická emigrace

C.2.b. Srbská politická emigrace

C.2.c. Ideologie politických emigrantů

C.3. Ekonomické migrace

C.3.a. *Gastarbajteri*

C.3.a.1. Josip Broz-Tito a vývoj Jugoslávie do poloviny šedesátých let

C.3.a.2. Motivace k odchodu

C.3.a.3. Vzpomínky na práci v zahraničí

C.3.a.3.a. Miodrag Jablanović

C.3.a.4. Každodenní život ekonomických migrantů

C.3.b. Migrace marginálních složek jugoslávské populace

C.3.b.1. Šverc

C.3.b.2. Pašování drog, kuplířství a převaděčství

C.3.b.3. Aktivity zločineckých skupin za hranicemi Jugoslávie

C.3.b.4. Migrace jugoslávských Romů

C.4. Migrace spojené s rozpadem Jugoslávie

C.4.a. Politické a ekonomické souvislosti rozpadu Jugoslávie

C.4.b. Navrátila migrace

C.4.c. Etnická homogenizace a uprchlíci

C.4.d. Inteligence v exilu

C.5. Situace migrantů z bývalé Jugoslávie v hostitelských zemích

C.5.a. Migranti z bývalé Jugoslávie ve Francii

C.5.a.1. Chorvatští migranti, církve a chorvatská lobby ve Francii

C.5.a.2. Aktivity protijugoslávské politické emigrace ve Francii

C.5.a.3. Jugoslávští dělníci ve Francii

C.5.a.4. Uprchlíci ze zemí bývalé Jugoslávie ve Francii

C.5.a.4. Srbská lobby a další aktivity srbských komunit ve Francii

C.5.a.5. Bosňáci ve Francii

C.5.b. Migranti z bývalé Jugoslávie v Rakousku

C.5.b.a. Kulturní život migrantů z bývalé Jugoslávie v Rakousku, náboženství a lobby

C.5.c. Migranti z bývalé Jugoslávie v České republice

D. Případové studie

D.1. První situace: představy spojené s druhou světovou válkou

D.1.a. Villefranche-de-Rouergue

D.1.a.1. Politika paměti vzpoury ve Villefranche-de-Rouergue

D.1.b. Bleiburg

D.1.b.1. Bleiburg jako téma v politické emigraci

D.1.b.2. Politika paměti masakrů u Bleiburgu

D.2. Druhá situace – žitý prostor

D.2.a. Regiony emigrace

D.2.b. Paměť a prostor

D.2.c. Paměti Cesty

D.2.d. Krajiny Vlasti

D.2.e. Mapování nostalgie migrantů

D.2.e.1. Nostalgie po multikulturním prostoru

D.2.e.2. Nostalgie po Domově

D.3. Třetí situace: představy spojené s populární kulturou

D.3.a. Hudba

D.3.a.1. „Jugo-rock“ a *rockeri*

D.3.a.2. Folklór

D.3.a.3. Turbofolk a *narodnjaci*

D.3.a.3.a. Kritika turbofolku

D.3.a.3.b. Turbofolk a mezinárodní populární hudba

D.3.a.3.c. Turbofolk a migrace

D.3.a.3.d. Přenesení „kulturní války“ za hranice nebo usmíření v diaspoře?

D.3.a.4. Vlastenecká hudba

D.3.a.4.a. Marko Perković-Thompson

D.3.a.4.b. Baja Mali Knindža

D.3.a.4.c. Další příklady nacionalismu v populární hudbě

D.3.a.5. *Raperi* a příznivci elektronické hudby

D.3.a.5.a. Bosňácký hip-hop v diaspoře

D.3.b. Film

D.3.b.1. „Underground“

D.3.b.2. „Amerika patří jiným“

D.3.b.3. Balkanismus ve filmu a mezi migranty

D.3.c. Další složky populární kultury, virtuální primordialismus

D.3.c.1. Blogy potomků migrantů z bývalé Jugoslávie na francouzském internetu

D.3.c.2. „Styl“ diaspory

D.3.c.3. Fotbalové fanouškovství

D.3.c.4. Gastronomie

D.3.c.5. Televize

E. Závěr

F. Bibliografie

G. Přílohy (dokumenty)

G.1. Úplné přepisy dotazníků a rozhovorů

G.1.a. Modelový dotazník pro výzkum ve Francii

G.1.a.1. Odpovědi

G.1.a.1.a. Ljubica K., 19.10.2005

G.1.a.1.b. Natacha S., 19.11.2005

G.1.a.1.c. Serge R., 22.11.2005

G.1.b. Přepis rozhovorů uskutečněných v Paříži

G.1.b.1. Madame K.D., leden 2007

G.1.b.2. Pop S. S., leden 2007

G.1.b.3. Père M. A., leden 2007

G.1.b.4. Pan M. J., leden 2007

G.1.b.5. Souhlas s užitím osobních dat

G.2. Přepisy textů populární hudby

G.2.a. Riblja Čorba - *Gastarbajterska pesma*

G.2.b. Grupa Drvar - *Sestro u Njemackoj*

G.2.c. Marko Perković Thompson - *Jasenovac i Gradiška Stara*

G.2.d. Baja Mali Knindža - *Tesla*

G.2.e. Mate Bulić – *Herceg Bosno*

G.2.f. Mate Bulić – *Moja Hercegovina*

G.2.g. Milorad Gagić – *Moja Krajina*

G.2.h. Baja Mali Knindža - *Ne moze ravnica sa planinom*

G.2.i. Baja Mali Knindža – *Stara kuca*

G.2.j. Aca Lukas – *Ovo je Srbija*

G.2.k. Edo Maajka – *Mater vam jebem*

G.2.l. Frenkie – *Rat savezu*

G.2.m. Zabranjeno Pušenje - *Dok jezdis ka Alemanji*

G.2.n. Seznam videoklipů, hudebních stop a filmových ukázek (pouze na CD)

A. Úvod

V knize Gilles Deleuze a Felixe Guattariho „Tisíc planin: kapitalismus a schizofrenie“ přichází na scénu koncept rhizomu.¹ Autoři rhizom popisují jako protiklad kořene a stromu. Podle nich se zvětvenou kauzální logikou kořene a stromu řídí klasická literatura, rhizom je pro ně však modelem nového typu myšlení. Jakýkoli bod rhizomu se může a musí propojit s kterýmkoli jiným bodem. Rhizom může být rozlomen v jakémkoli bodě a vždy doroste.² Rhizom Deleuze a Guattariho byl silným podnětem i pro moje psaní. Hlavním tématem předložené práce je rozbor představ migrantů z bývalé Jugoslávie pomocí rhizomatického způsobu psaní. Tuto práci může její čtenář začít číst v kterémkoli bodě a pokračovat v libovolném dalším. Není to dáno mojí pohodlností nebo tím, že bych nechtěl respektovat klasické zásady psaní ve společenských vědách, ale tím, že model rhizomu podle mě nejlépe odráží lidské představy, vzpomínky i sny, o nichž je tato práce především.

Třikrát v průběhu dvacátého století existovala země zvaná „Jugoslávie“. Moje práce okrajově zmiňuje i první, ale zabývá se zejména druhou Jugoslávií – z trosk druhé světové války vzešlou Titovou federací socialistických republik a jejím rozpadem. Epizodická existence třetí Jugoslávie, „zbytkové“ Svazové republiky Jugoslávie (Srbska a Černé Hory), byla sice pro můj výzkum také zajímavá, ale ne více než existence dvou dalších vybraných zemí – rovněž nástupců bývalé Jugoslávie - Chorvatska a Bosny a Hercegoviny. V této práci se zaměříme na mezinárodní migrace tří sousedících národů - Srbů, Chorvatů a Bosňáků. I přes jejich jazykovou a kulturní blízkost mají tyto tři národy své vlastní tradice do velké míry odrážející tři náboženství (pravoslaví, katolicismus a islám) i své vlastní historické mýty, které jsou často zrcadlovými obrazy mýtů dalších dvou sousedních národů. Modernizační projekty jugoslávských federací, ať už se jednalo o dynastickou nebo o sociálně-revoluční Jugoslávii, měly za úkol nahradit národní smýšlení supraetnickou identifikací.

V celosvětovém měřítku nedosáhla nikdy Jugoslávie ani její nástupnické země postavení politicko-ekonomického centra. Dala by se zde možná zmínit prestižní pozici maršála Tita v Hnutí nezúčastněných, ale i to by spíše jen zdůraznilo tezi, podle níž bývalá Jugoslávie ve světovém systému zaujímala místo semi-periferie až periferie.³ To se projevovalo

¹ G. DELEUZE, F. GUATTARI, *Mille Plateaux : Capitalisme et schizophrénie*, II., Paris, Minuit, 1980.

² „N'importe quel point d'un rhizome peut être connecté avec n'importe quel autre, et doit l'être. [...] Un rhizome peut être rompu, brisé en un endroit quelconque, il reprend suivant telle ou telle de ses lignes et suivant autres lignes.“, idem, p. 13-16.

³ Pro teorii světového systému viz. I. WALLERSTEIN, *Essential Wallerstein*, New York, New Press, 2000, česky viz. S. HOLUBEC, *Sociologie světových systémů: hegemonie centra, periferie*, Praha, Sociologické

ekonomickou závislostí, emigrací pracovní síly a technologickou zaostalostí. Země bývalé Jugoslávie zažily během dvacátého století pohnuté historie, které přinutily řadu z jejich obyvatel opustit svoje domovy. Zatímco mnozí odešli z venkova do měst nebo z jednoho regionu do dalšího, ani odchod některých obyvatel za hranice nebyl, obzvláště ve druhé polovině století, nijak vzácný. Oblast, v níž během druhé světové války socialistická Jugoslávie vznikala, se stala jevištěm velkých přesunů populace už během války a tento jev ještě více umocnil její konec. V šedesátých a sedmdesátých letech se pak Jugoslávie stala jedinou evropskou zemí socialistického typu, která podporovala pracovní migraci svých občanů do zemí kapitalistické ekonomiky. Po rozpadu federace pak v devadesátých letech došlo k sérii krvavých konfliktů. Ty z prostoru bývalé Jugoslávie vyhnaly miliony uprchlíků.

Tato komplikovaná historie jedné části jihovýchodní Evropy bude tvořit dějinný rámec našeho vyprávění a vrátíme se k ní v historickém oddílu této práce. Smyslem mého výzkumu bylo sepsat historii migrací Srbů, Chorvatů a Bosňáků během druhé poloviny 20. století a současně se o historický příběh zemí bývalé Jugoslávie opřít jako o zdroj informací pro nastolení otázek, které mají přesah do dalších historií blízkých společenských věd, zejména do etnologie, kulturní geografie a kulturních studií. Pokusme se nyní zaměřit na to, jaké základní otázky si tato práce klade.

A.1. Základní otázka - představy migrantů z bývalé Jugoslávie

Základním operačním pojmem jsou v této práci představy. Koncept představ odkazuje v sociologii k durkheimovské tradici studia kolektivních reprezentací a byly to zejména francouzské společenské vědy, které s konceptem (*imaginaire*) v minulosti pracovaly.⁴ Pro Alexise de Tocquevilla znamenaly představy základní kámen uspořádání světa. Gustave Le Bon a Gabriel Tarde se představami zabývali z hlediska sociální psychologie. Zatímco Tarde představu tematizoval z kriminologického hlediska, Le Bon se věnoval zejména představám davu. Ve svých politických pracích poloviny sedmdesátých let dvacátého století se Cornelius Castoriadis přiblížil Tocquevillovi, když označil představy za základní kámen společnosti.⁵ Pro Castoriadise společnost na základě představ definuje to, co je realita a co už nikoli. Představy institucionalizované v symbolech podle něj hrají

nakladatelství (Slon), 2009.

⁴ L. BOIA, *Pour une histoire de l'imaginaire*, Paris, Belles lettres, 1998, P. LEGROS, F. MONNEYRON, J.B. REYNARD, P. TACUSSEL, *Sociologie de l'imaginaire*, Paris, Armand Colin, 2006.

⁵ C. CASTORIADIS, *L'institution imaginaire de la société*, Paris, Seuil, 1975.

určující roli pro soudržnost společnosti.

Obdobně tematizoval představy ve vztahu k národním společenstvím o necelé desetiletí později Benedict Anderson známý pro své pojetí národa jako komunity založené na představách.⁶ Přímou inspiraci Castoriadisem přiznává i jiný autor – Arjun Appadurai. Pro něj jsou představy zejména společenskou praktikou.⁷ Ve své nejznámější práci věnované transnacionálním vztahům pozdního kapitalismu dokonce Appadurai vyslovil výzvu společenskovědním autorům, aby konkretizovali tuto problematiku v případových studiích. Dá se říci, že moje práce je do jisté míry odpovědí na jeho hozenou rukavici.

Na jakých představách tedy vznikají komunity migrantů z bývalé Jugoslávie? Otázka po tematizaci představ migrantů tří národů bývalé Jugoslávie ve druhé polovině dvacátého století je tedy ústředním tématem této práce, a bude v ní kontextualizována formou tří navozených situací, o nichž bude řeč v následujících odstavcích. Na tomto místě je třeba zmínit, že představování problematiky formou navozených situací přímo odkazuje ke Castoriadisovu situacionistickému kolegovi Guy Debordovi.⁸ Situacionisté se od konce padesátých let pokoušeli formou „vytváření situací“ útočit na starý svět. Pro popis a analýzu představ migrantů jsem se rozhodl vytvořit tři situace, které by byly navozením historických, geografických a kulturních představ migrantů z bývalé Jugoslávie, tedy zaměřit se na představy spjaté s historií, prostorem a populární kulturou.

A.1.a. Představy migrantů spjaté s dějinami

První navozená situace a k ní se vztahující případové studie věnované recepci dvou událostí druhé světové války, vychází do velké míry z pozice etnohistorie. Tu lze obecně

⁶ „[Nation] is imagined because the members of even the smallest nation will never know most of their fellow-members, meet them, or even hear of them, yet in the minds of each lives the image of their communion.“, B. ANDERSON, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London, Verso, 1999 (první vydání 1983), p.6..

⁷ „The image, the imagined, the imaginary—these are all terms which direct us to something critical and new in global cultural processes: the imagination as a social practice. No longer mere fantasy (opium for the masses whose real work is elsewhere), no longer simple escape (from a world defined principally by more concrete purposes and structures), no longer elite pastime (thus not relevant to the lives of ordinary people), and no longer mere contemplation (irrelevant for new forms of desire and subjectivity), the imagination has become an organized field of social practices, a form of work (both in the sense of labor and of culturally organized practice) and a form of negotiation between sites of agency (“individuals”) and globally defined fields of possibility. It is this unleashing of the imagination which links the play of pastiche (in some settings) to the terror and coercion of states and their competitors. The imagination is now central to all forms of agency, is itself a social fact, and is the key component of the new global order. But to make this claim meaningful, it is necessary to address some other issues.“, A. APPADURAI, „Disjuncture and Difference in Global Cultural Economy“, in *Theory, Culture and Society*, 7, 1990, pp. 295-310, p. 299.

⁸ Viz. G. DEBORD, *La société du spectacle*, Paris, Gallimard, 1992.

shrnout jako snahu analyzovat vztah určité kolektivity k vlastní minulosti.⁹ Ethnohistorie jako příčná věda mezi etnologií a historií vděčí za mnohé Marcovi Augé. Ten o ní napsal následující věty: „Pod hlavičkou ethnohistorie se etnologové snažili spíše než psát historie studovaných národů chápat jejich koncepci historie nebo přesněji koncepce, které si tyto národy ze svých historií vytvářely.“¹⁰ Budeme se tedy věnovat koncepcím druhé světové války hlavně v jejím průsečíku s migracemi z bývalé Jugoslávie na teritorium dvou hostitelských zemí, o nichž je v této práci řeč především – Francie a Rakouska. Z tohoto důvodu jsem v obou zemích vybral dvě stěžejní „místa paměti“ určující pro komemoraci druhé světové války mezi migranty z bývalé Jugoslávie. Shodou okolností má jak Villefranche-de-Rouergue, tak i Bleiburg význam především pro chorvatské dějinné příběhy. Jak uvidíme později, může být výklad událostí spjatý s těmito dvěma místy současně protikladný i komplementární. Hlavní otázkou v tomto oddílu bude: Jaké významy kumulují tato dvě místa spjatá s historií druhé světové války ve Francii a Rakousku pro migranty z bývalé Jugoslávie v těchto zemích?

A.1.b. Představy migrantů spjaté s prostorem

Představy jistě nelze pojmenovávat pouze historickými termíny, ale velkou roli v nich hraje i symbolická geografie a to, co můžeme pracovníčně nazvat „zprostorovělou pamětí“. Jaké prostorové představy hrály v projevech migrantů určující roli? Do velké míry budu v této části vycházet i z několika polořízených hloubkových rozhovorů, které jsem za účelem získání materiálů pro tuto práci vedl s migranty z bývalé Jugoslávie v pařížské aglomeraci, dále ze série pozorování ve Vídni a dalších rakouských městech a v neposlední řadě z pramenů populární kultury, jimž věnuji v rámci této práce samostatnou navozenou situaci. Tato část mé práce nutně souvisí s kulturní geografii a do velké míry s tím, co stoupenci proudu humanistické geografie nazývali jako žitý prostor.¹¹

⁹ Srv. např. K. R. WERNHART, W. ZIPS, (eds.), *Ethnohistorie: Rekonstruktion und Kulturkritik: eine Einführung*, Wien, Promedia, 1998.

¹⁰ M. AUGÉ, *Pour une anthropologie des mondes contemporains*, Paris, Flammarion, 1994, pp. 18-19, orig.: „*Sous le terme d'« ethno-histoire », les ethnologues ont moins prétendu faire l'histoire des peuples qu'ils étudiaient que comprendre leur conception de l'histoire ou, plus exactement, la conception que ces peuples se faisaient de leur histoire.*“

¹¹ V této souvislosti je třeba zmínit zejména práce Yi-Fu Tuana, z nichž jsem do velké míry vycházel: Yi-Fu TUAN, „Humanistic Geography“, in *Annals of the Association of the American Geographers*, 66, 2, June 1976, pp. 266-276; Yi-Fu TUAN, „Images and Mental Maps“, in *Annals of the Association of the American Geographers*, 65, 2, June 1975, pp. 205-213; Yi-Fu TUAN, *Landscapes of Fear*, Oxford, Basil Blackwell, 1980; Yi-Fu TUAN, *Space and Place: The Perspective of Experience*, University of Minnesota Press, 1977.

A.1.c. Představy migrantů spjaté s populární kulturou

George Lipsitz ve své práci *Time Passages: Collective Memory and American Popular Culture* předkládá takovou vizi populární kultury, jejíž role není příliš odlišná od politického přesvědčení.¹² Lipsitz ukazuje příklad svých studentů, Američanů narozených na přelomu šedesátých a sedmdesátých let. Pro konstrukci jejich identity bylo podle něj daleko podstatnější to, zda jsou fanoušky seriálu Star Trek nebo Hvězdných válek, než jejich imaginární zařazení se mezi republikány nebo demokraty. To, co se může zdát jako záležitost určitého věku, tudíž pomíjivé a nepodstatné, je však pro sociální konstrukci reality velice důležité.¹³

Ať už se jedná slovy Jana Asmanna o kulturní paměť nebo slovy Johna Fiskeho o vztah k populární kultuře, nabízí kulturní reference migrantů z bývalé Jugoslávie vynikající materiál pro práci zabývající se jejich představami.¹⁴ Můžeme identifikovat závislost mezi jednotlivými komunitami migrantů, jejich politickými představami a vkusem? Tato část mé práce odkazuje ze všech částí nejvíc k mým hlavním teoretickým inspiracím, mezi něž lze řadit práce Pierra Bourdieu, Michela de Certeau nebo Slavoj Žižeka.¹⁵

¹² „[Popular] culture can seem like a substitute for politics, a way of posing only imaginary solutions to real problems, but under other circumstances culture can become a rehearsal for politics, trying out values and beliefs permissible in art but forbidden in social life.“, G. LIPSITZ, *Time Passages: Collective Memory and American Popular Culture*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1990, p. 16.

¹³ Použitím slovního spojení „sociální konstrukce reality“ odkazují k už klasické práci Bergera a Luckmanna: P. BERGER, T. LUCKMANN, *The Social Construction of the Reality: A Treatise its the Sociology of Knowledge*, New York, Anchor Books, 1966.

¹⁴ J. ASSMANN, *Das Kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und Politische Identität in frühen Hochkulturen*, Munich, Verlag C.H. Beck, 1992, J. FISKE, *Understanding Popular Culture*, Boston, Unwin Hyman, 1989.

¹⁵ P. BOURDIEU, *La Distinction : Critique sociale du jugement*, Paris, Minuit, 1979, M. de CERTEAU, *L'invention du quotidien*, I, II, Paris, Gallimard, 1980, S. ŽIŽEK, *Looking Awry: An introduction to Jacques Lacan through popular culture*, Cambridge (Mass.), MIT Press, 1991.

B. Prameny, bibliografie, metody

B.1. Prameny

Kulturní obraty (*Cultural turns*), jež poznaly společenské vědy i historický výzkum v uplynulých čtyřech desetiletích, zavedly používání rozmanitých registrů pramenů. Tento fakt se může na první pohled zdát jako moment vypuknutí sporů mezi historiky užívajícími tyto nové metody výzkumu a jejich kolegy, kteří pracují podle časem ověřených a pro disciplínu historie také specifitějších metod. Ve srovnání s nimi se tak na první pohled může zdát práce ovlivněná kulturními obraty jako povrchní, malicherná nebo stojící na nepřiliš solidních základech. Kulturní obraty si ale pomalu vydobily své místo na slunci i mezi historiky a pokud bylo možné ještě před několika lety pozorovat výše zmíněné spory, v současnosti pomalu ustupují do pozadí.

Historici zabývající se každodenností, populární kulturou nebo právě představami musí své prameny často hledat mezi řádky oficiálních dokumentů, které jsou nejčastěji hlavními prameny historiků zabývajících se tradičněji pojatými dějinami. Tyto dokumenty však zpravidla poskytují pouze nepřímá svědectví a relevantní zmínky pro kulturně orientované dějiny jsou zde k nalezení jen okrajově. Proto je třeba hledat zcela jiný typ pramenné základny. Ta se v mé práci z velké části shoduje s daty užívanými k analýze v dalších společenských vědách, mezi něž patří zejména kulturní studia, kulturní antropologie a kulturní geografie. Výběr pramenů podléhá subjektivní zkušenosti historika a odráží jak jeho profesionální vědomí, tak i paradigmatu období výzkumu. Pokud však takzvaná „měkká data“ (*soft data*) pomáhají historikům obdobně jako jejich protiklady slovy Miroslava Hrocha k „prezentaci platného obrazu minulosti“, pak pramálo záleží na prostředcích, jaké historik pro navození tohoto obrazu použije.¹⁶

B.1.a. Primární prameny

B.1.a.1. Literární prameny

Za primární prameny literární povahy jsem pro napsání této práce využil vzpomínky a další literární produkci sepsanou nebo editovanou přímo migranty. Jedná se o z větší části autentické a z menší části redigované texty vydané tiskem. Korpus textů je poměrně rozsáhlý zejména s ohledem na bohatou literární produkci protikomunistického exilu.

¹⁶ Na workshopu „Vnímání prostoru: „naše“ a „jejich““, Praha, 13. června 2007.

Většina z těchto textů jsou vzpomínkami chorvatských politických emigrantů, které se vztahují zejména ke druhé světové válce a poválečnému období.¹⁷ Vzpomínky muslimských politických emigrantů jsou v literatuře méně četné.¹⁸ Na tento typ pramene se mi nepodařilo narazit v srbském kontextu.

Primárním pramenem literární povahy pro mě ale byly i práce jiné než vzpomínkové povahy. Ty byly sepsány rovněž ze strany autorů spjatých s protikomunistickým exilem a z největší části se týkaly politické situace v Jugoslávii a s ní souvisejícími dějinami druhé čtvrtiny 20. století. Opět tvořila v této skupině největší část textového korpusu literatura související s výkladem druhé světové války a poválečného období optikou chorvatské politické emigrace.¹⁹ Příkladem jiného typu literární práce věnované delšímu poválečnému období je kniha sepsaná reprezentantem srbského protikomunistického exilu.²⁰ Podstatná část tohoto typu prací byla vydána nebo znovu vydána po rozpadu Jugoslávie a ustavení nástupnických států.²¹ V této souvislosti lze pozorovat značnou vydavatelskou aktivitu v chorvatském a do menší míry i muslimském emigrantském okruhu. Srbský politický exil se s ohledem na svá sociální a politická specifika, jimž se budu věnovat později, zdá literárně méně plodný.

Z pochopitelných důvodů souvisejících se sociální skladbou migrantů je značně vzácný i korpus literárních vzpomínek souvisejících s fenoménem pracovní migrace. V obou případech tohoto typu prací, které jsem využil pro svůj výzkum, se jedná o vzpomínky ekonomických migrantů sebrané a vydané společenskými vědci. V kontextu obou vybraných hostitelských zemí se tak jedná o dvě práce. V prvním případě jsem využil vzpomínek srbské informantky vydaných výzkumníky z pařížského *Cité nationale*

¹⁷ F. DUJMOVIĆ, *Hrvatska na putu k oslobođenju, : Uspomene i prosudbe*, Roma, Chicago, Zajednica izdanja ranjeni labud (ZIRAL), 1976; V. NIKOLIĆ, *Tragedija se dogodila u svibnju: Jedna (prva) godina egzilu u dnevniku „ratnog“ zarobljenika broj 324.664*, Zagreb, Školske novine, 1995; M. NIKŠIĆ, „10. travnja 1941 u Šibeniku“, in: *Hrvatska revija*, XXXV, 3 (139), Rujan 1985; B. RADICA, *Hrvatska 1945*, München, Barcelona, Knjižnica hrvatske revije, 1976.

¹⁸ A. DURAKOVIĆ, *Od Bleiburga do Muslimske nacije*, Toronto, vydavatel neuveden, 1974; M. PILAV, *U ustaškoj emigraciji s Pavelićem*, Zürich, Bošnjački Institut, 1996; A. ZULFIKARPAŠIĆ, *Članci i intervjui: Povodom 70-godišnjice*, Sarajevo, Bošnjački Institut, 1991.

¹⁹ D. BATON, *Mladi Stepinac*, Roma, Zajednica izdanja ranjeni labud (ZIRAL), 1975; A. BELJO, *YU-Genocid: Bleiburg, Križni put, Udba*, Zagreb, Toronto, 1990; [BOGDAN I. (ed.)], « La Tragedia de Bleiburg: Documentas sobre las matanzas en masa de los Croatas en Yugoslavia comunista en 1945 », *Studia Croatica*, Edicion especial, vol. 1-4 (10-13), Buenos Aires, 1963; K. KATALINIĆ, *Argumenti: NDH, BiH, Bleiburg i genocid*, Buenos Aires, Zagreb, 1994; F. NEVISITIĆ, V. NIKOLIĆ, *Bleiburška tragedija hrvatskoga naroda*, München, Barcelona, Knjižnica hrvatske revije, 1976; V. NIKOLIĆ, *Bleiburg: Uzroci i posljedice (izbor)*, Zagreb, Školske novine-Pergamena, 1998.

²⁰ D.G. VURDELJA, *Odgovor na sramnu amnestiju*, Paris, Izdanje Savremenika, 1962.

²¹ A. BELJO, op. cit.; K. KATALINIĆ, op. cit.; V. NIKOLIĆ, *Bleiburg* cit.; idem, *Tragedija* cit.; M. PILAV, op. cit.; A. ZULFIKARPAŠIĆ, op. cit..

de l'histoire de l'immigration.²² Ve Vídni sebrali vzpomínky migrantů z bývalé Jugoslávie vydavatelé napojení na *Wiener Integrationsfond*.²³ Je zřejmé, že tento velmi slabý literární korpus bylo třeba pro popis a analýzu natolik komplexního fenoménu, za jaký lze ekonomické migrace z bývalé Jugoslávie považovat, kompenzovat využitím pramenů neliterární povahy.

Literární produkce protinacionalistického exilu devadesátých let je naproti tomu poměrně bohatá a s ohledem na dočasnou oblíbenost postjugoslávských témat u čtenářů západních jazyků existuje i v řadě překladů.²⁴ Podobně jako literární produkce antikomunistických emigrantů projevují se i práce vzniklé v emigraci v devadesátých letech značnou politickou angažovaností. V obou těchto skupinách literatury můžeme ale najít pouze nepřímé odpovědi na otázky, které jsem si ve své práci vytýčil. Více se mi podařilo vytěžit ze sesbíraných vyprávění uprchlíků, vydaných v jednom případě ve francouzštině a v druhém v italštině.²⁵ Ve francouzštině mi byl k dispozici také článek prezentující editovaná vyprávění žen uprchlíků z válkou zasažené Bosny a Hercegoviny.²⁶

Další skupinu pramenů tvoří novinové zprávy o komemoraci vzpoury ve Villefranche-de-Rouergue.²⁷ Mimo literárních pramenů jsem ale využil i celou řadu pramenů neliterárních.

B.1.a.2. Neliterární prameny

Pokud je literární korpus primárních pramenů poměrně solidní v případech protikomunistického a protinacionalistického politického exilu v obdobích po letech 1945 a 1991, je literární produkce ekonomických migrantů poměrně zanedbatelná. Z tohoto

²² I. BERELOWITCH, M. FANTINI, X. BAUDOIN, (eds.), *Durdija Vasic, dite Juliette: Je voulais aller voir derrière la colline*, Paris, Cité nationale de l'immigration, 2005, http://www.histoire-immigration.fr/upload/file/ext_portrait_pdf_3_juliette.pdf

²³ G. NOVAKOVIĆ (ed.), *Wir, die Zugvögel, Mi, ptice selice, Biz, Göçmen Kuşlar: Zehn Lebensgeschichten der ersten „GastarbeiterInnen“ in Wien*, Wien, Wiener Integrationsfond, 2002.

²⁴ R. IVEKOVIĆ, *Autopsia dei Balcani. Saggio di psico-politica*, Milano, Raffaello Cortina, 1999; idem, *Jugoslawischer Salat*, Graz, Droschl, 1993; idem, B. JOVANOVIĆ, M. KRESE, R. LAZIĆ, *Briefe von Frauen über Krieg und Nationalismus*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1993; D. UGREŠIĆ, *Kultura laži (antipolitički eseji)*, Zagreb, Arkzin, 1996; idem, *Ministarstvo boli*, Zagreb, 90 stupnjeva, 2004.

²⁵ D. SABLJAKOVIĆ, „La potée“, in B. MARTINEZ (ed.), *J'ai deux amours : portraits d'exil*, Paris, Le Cherche Midi, 1998, pp. 34-38, L. MIANI, L. LUSENTI, *Profughi: Testimonianze dalla ex Jugoslavia*, Trieste, Comedit, 2000.

²⁶ G. G. DESCHAUMES, „Mémoires en excès, mémoires en creux dans les pays de l'ex-Yougoslavie“, in M. Aligisakis (ed.), *Europe et mémoire : une liaison dangereuse*, Genève, L'Institut européen de l'Université de Genève, 2005, pp. 115-141.

²⁷ „60e anniversaire de la révolte des Croates à Villefranche-de-Rouergue“, <http://www.amb-croatie.fr/actualites/villefranche2003.htm> (23. 11. 2007); N. ANĐELIĆ, „Prvu antifašističku pobunu u Francuskoj povelili su Bosanci“, in *Slobodna Bosna*, 25. 3. 2004; E. LASCHON, „Du sacrifice des martyrs naît un avenir commun“, in *Villefranchois*, 21. 9. 2006; I. SANADER, „Un monument pour la paix des peuples“, projev sepsaný Ericem Laschonem, v *Le Villefranchois*, 14. 9. 2006.

důvodu jsem musel do své práce zařadit i registr pramenů neliterární povahy. Obecně je lze rozdělit na vizuální prameny (fotografie, film, videoklipy, záznamy z pozorování), zvukové prameny (nahrávky vyprávění nebo populární hudby) a v neposlední řadě takové textové prameny, které se svou spontaneitou přibližují k mluvenému slovu (diskuzní fóra na internetu, blogy, příspěvky v mailových diskuzích).

Co se týče vlastního sebraného vyprávění informantů, uskutečnil jsem několik systematických hloubkových rozhovorů v letech 2005 až 2007 v pařížské aglomeraci. Další elementy vyprávění použité v této práci pochází z pozorování a méně systematických rozhovorů uskutečněných v období 2005 až 2009 v Montpellier a dalších francouzských městech, v Rakousku (ve Vídni a Štýrském Hradci), během několika studijních cest do zemí bývalé Jugoslávie (v Chorvatsku, Bosně a Hercegovině, Srbsku a Černé Hoře) a dalších cest po Evropě (zejména v Německu, Itálii, Belgii a Dánsku), Turecku a Tunisku, během nichž jsem se vždy více méně náhodně s migranty z bývalé Jugoslávie setkával. Podrobnosti o mé výzkumné metodě si čtenář může přečíst v kapitolách věnovaným metodologii.

Značnou pozornost jsem ve svém výzkumu věnoval možnostem, které nabízí jeden z novějších výzkumných terénů – internet. Pro uvedení příkladů elektronických pramenů, je třeba zmínit důležitou roli pro komunikaci mezi migranty, jakou v době mého výzkumu sehrály blogy neboli internetové deníčky. Je jisté, že kdybych dělal výzkum o několik let později, musel bych věnovat pozornost jiným platformám a mezi nimi by sehrál privilegovanou roli Facebook. Blogy však v letech 2005-2008 představovaly hlavní komunikační kanál zejména pro mladší generace migrantů a jejich potomky. V období mezi říjnem 2005 a únorem 2008 jsem věnoval značnou pozornost zejména francouzské blogové platformě Skyblog.²⁸ Skutečnost, že tyto blogy byly z velké části vedeny potomky migrantů, často mytizovanou „druhou generací“, měla význam i pro formulaci některých dílčích výzkumných podotázek mé práce. Během výzkumu jsem ale sledoval i jiné online platformy, které neměly s generační problematikou co do činění. Mezi ně patřil například mailing-list *Mostovi* na platformě Yahoo-Groups a některá další diskuzní fóra profilující se buď s ohledem na společný etnický původ nebo hostitelskou společnost buď jako komunitní anebo jako „jugonostalgická“.²⁹ Obdobně jsem sledoval celou řadu

²⁸ <http://skyblog.com>

²⁹ V letech 2005-2007 jsem sledoval následující diskuzní fóra: *Moja Jugoslavija* (<http://www.moja-jugoslavija.com>), *Jugoslavija Forum* (<http://www.network54.com/Forum/65142>), *Bečka raja* (<http://www.becka-raja.at>), *Sandžak* (<http://www.sandzak24.net>) *All4YU* (<http://www.all4yu.com>) a *Orlovi* (<http://www.orlovi.com>).

internetových portálů seskupujících své čtenáře na etnickém a zájmovém základě.³⁰ Obrovskou výhodou pro výzkum populární hudby je platforma Youtube, z níž pochází drtivá většina videoklipů, o nichž bude v této práci řeč.³¹ Značné usnadnění pro mou práci znamenal i webový portál *Tekstovi*, odkud jsem mohl získat kompletní přepisy analyzovaných hudebních textů a portál *Vicevi*, odkud jsem čerpal jihoslovanské vtipy.³²

B.1.b. Sekundární literatura

Rozdělení mezi primární a sekundární prameny je v řadě případů pouze pracovní. Z množství prací jsem čerpal informace o studovaných komunitách a současně je využíval i jako prameny pro analýzu. Mezi sekundární literaturu mohu počítat jak práce věnované jednotlivým migračním pohybům z bývalé Jugoslávie, tak i literaturu zaměřenou na kontext obou hostitelských zemí, dále práce zabývající se populární kulturou bývalé Jugoslávie a konečně i literaturu věnovanou každodennímu životu migrantů.

Co se týče protikomunistického exilu, je z literatury na první pohled patrné právě zmíněné nesnadné rozdělení na primární a sekundární pramen. Většina prací je poznamenána ideologickými pohledy buď jugoslávského komunismu, anebo jeho nacionalistických antitezí. Není překvapením, že monografie věnované „nepřátelské emigraci“ vytvářely v komunistické Jugoslávii jednoznačně negativní obraz tohoto fenoménu.³³ Naproti tomu literatura vydaná buď samotnými emigranty anebo v nástupnických státech bývalé Jugoslávie vykládala politický exil pochopitelně pozitivně. Z literatury vydané po roce 1991 je třeba zmínit poměrně bohatou produkci chorvatského prostředí.³⁴ Jediná práce vydaná v Záhřebu ještě těsně před rozpadem Jugoslávie se věnuje protikomunistické

³⁰ Budu zde s ohledem na navození představy o diverzitě těchto webových portálů citovat pouze několik zástupců: *Serbian League* (<http://www.eu91serbianleague.com>), *Baja Mali Knindža* (<http://www.baja-mali-knindza.com>), *Marko Perković Thompson* (<http://www.thompson.nl.eu.org>), *Jugoslavija Offenbach* (<http://www.jugoslavija-offenbach.de>), *Islamska zajednica Bošnjaka Austrija* (<http://www.izbdachverband.com>), *France-Croatie* (<http://francecroatie.free.fr>), *K-R-U-G* (<http://www.k-r-u-g.org>), *Hrvati izvan domovine* (<http://www.freewebs.com/hrvati/dijaspora.htm>), *Serbian Unity Congress* (<http://www.serbianunity.net>), *Krajina Force* (<http://www.krajinaforce.cjb.net>), *Bošnjaci.net* (<http://www.bosnjaci.net>), *Bosna prkosna od sna* (<http://www.bosnaprkosnaodsna.mine.nu>).

³¹ Elektronická verze této práce obsahuje CD s nejpodstatnějšími videoklipy, jimž se v tomto textu věnuji.

³² <http://tekstovi.net>, <http://www.vicevi.net>

³³ M. BOŠKOVIĆ, *Antijugoslovenska fašistička emigracija*, Beograd, Novi Sad, Jugoštampa, 1980; M. DODER, *Jugoslavenska neprijateljska emigracija*, Zagreb, Centar za Informacije i Publicitet, 1989; S. KOVAČEVIĆ, *Hronologija antijugoslovenskog terorizma 1960-1980*, Beograd, neznámý vydavatel, 1981.

³⁴ V. KUKAVICA (ed.), *Hrvatski iseljenički zbornik 2005*, Zagreb, Hrvatska matica iseljenika, 2005; Š. PENAVA, „Bugojanska skupina“, in: *Ramski zbornik 2001*, Zagreb, Ramska Zajednica, 2001; V. ŠAKIĆ, H. DUJCAN, M. SOPTA, *Immigrants and Homeland*, Zagreb, Institut društvenih znanosti, 2003; B. VUKUŠIĆ, *Tajni rat Udbe protiv Hrvatskih iseljenika iz Bosne i Hercegovine*, Zagreb, Klub hrvatskih povratnika iz iseljenišva, 2002.

demokratické emigraci.³⁵ Z titulů pojednávajících o chorvatské politické emigraci a vydaných přímo v exilu se mi podařilo najít také jen jednu monografii.³⁶ Relativní vzácnost tohoto typu textů může být dána jejich malým nákladem a nesnadnou distribucí.

Obdobně jako v chorvatském kontextu mělo vydávání literatury pojednávající o politickém exilu ze srbské nacionalistické perspektivy svůj vrchol v devadesátých letech a v samém jejich začátku se do velké míry této optice přiblížil i jeden z autorů jindy vyvážených studií migrace.³⁷ V mém korpusu sekundárních pramenů můžeme najít i analogickou monografii vzešlou z bosňáckého prostředí.³⁸

Další skupinu sekundární literatury představují publikace reflektující protijugoslávskou politickou emigraci relativně neutrálním tónem. Do značné míry jsou to práce věnující se chorvatské a srbské politické emigraci z pohledu různých společenských věd. Poměrně velký počet titulů tohoto typu se věnoval znovu chorvatské politické emigraci.³⁹ Méně podobných prací se věnuje čistě srbské politické emigraci.⁴⁰ S ohledem na úzké vztahy chorvatské a muslimské politické emigrace se většina prací věnovaných chorvatskému exilu okrajově zmiňuje i o exilu muslimském. Problematikou diasporických komunit z bývalé Jugoslávie se zabývá i žurnalistická práce věnovaná současně chorvatským, srbským a kosovsko-albánským politickým emigrantům.⁴¹

Literatura věnovaná ekonomickým migracím je velmi rozmanitá. Na jedné straně v ní můžeme najít práce vydané v Jugoslávii a jejích nástupnických státech, které se zabývají zejména statistikou.⁴² Na stranu druhou je třeba zdůraznit, že ve své době vzbudil

³⁵ M. GALIĆ, *Politika u emigraciji: Demokratska alternativa*, Zagreb, Globus, 1990.

³⁶ A. KADIĆ, *Iseljena Hrvatska*, Roma, Chicago, Zürich, Toronto, Zajednica izdanja ranjeni labud (ZIRAL), 1979.

³⁷ V.GREČIĆ, *Seobe Srba nekad i sad*, Beograd, neznámý vydavatel, 1990; V.GREČIĆ, M. LOPUŠINA, *Svi Srbi sveta*, Beograd, Princip, 1994; P. КАЛАБИЋ, *Српска емиграција: Прилози за историју српског иселјеништва (1830-1992)*, Beograd, neznámý vydavatel, 1995; D. MILOVANOVIĆ, A. VLAJKOVIĆ (eds.), *Dijaspora i otacina: 1998-2000*, Beograd, neznámý vydavatel, 2001.

³⁸ M. IMAMOVIĆ, *Bošnjaci u emigraciji*, Sarajevo, Bošnjački institut Zürich-Odjel Sarajevo, 1996.

³⁹ I. DURIC, „The Croatian Diaspora in North America: Identity, Ethnic Solidarity and the Formation of a “Transnational National Community”“, in *spacesofidentity*, 1, 3, 2001, pp. 89-105; M. GLAMOČAK, *Koncepcije velike Hrvatske i velike Srbije u političkoj emigraciji*, Užice, neznámý vydavatel, 1997; M. GLAMOTCHAK, „L’émigration politique croate à la recherche de la grande Croatie (1943-1990)“, in: *Hommes et migrations*, 1253, janvier-février 2005, pp. 46 – 56; B. JANDRIĆ, „Stajališta hrvatske političke emigracije o hrvatskom proljeću iznesena u najznačajnijem emigrantskom časopisu *Hrvatskoj reviji*“, in *Časopis za suvremenu povijest*, 35, 2, Zagreb, 2003, pp. 431-462; D.N. WINLAND, „We Are Now an Actual Nation”: The Impact of National Independence on the Croatian Diaspora in Canada“, in *Diaspora*, 4, 1, 1995.

⁴⁰ M. GLAMOTCHAK, „L’émigration politique serbe et son capital idéologique“, in C. COLERA (ed.), *Une communauté dans un contexte de guerre: la “diaspora serbe” en Occident*, Paris, Harmattan, 2003, pp. 143-177.

⁴¹ P. HOCKENOS, *Homeland calling: exile patriotism and the Balkan wars*, Cornell University Press, 2003.

⁴² I. BAUČIĆ, *Aktualna pitanja jugoslavenskih građana na radu u inozemstvu: Rezultati popisa stanovištva*

fenomén „dočasného zaměstnání v zahraničí“ zájem i v široké škále dalších vědeckých disciplín.⁴³ Ve společenskovední literatuře můžeme pozorovat poměrně obsáhlou reflexi tématu „druhé generace“ migrantů z bývalé Jugoslávie.⁴⁴ Dva z titulů se věnují problematice navrátilců z „pracovního pobytu v zahraničí“.⁴⁵ Řada prací zabývajících se pracovní migrací z bývalé Jugoslávie pojednává o specifikách ekonomických migrací ve vztahu ke kontextu jednotlivých hostitelských zemí nebo s ohledem na dopady migrací na domácí situaci.⁴⁶ Tématika jugoslávských pracovních migrantů zaujala i jistý počet společenských vědců působících v hostitelských zemích.⁴⁷ K poslednímu typu prací věnovaných ekonomickým migracím patří monografie a články zabývající se svébytnými formami ekonomických aktivit migrantů propojenými s organizovanou kriminalitou.⁴⁸

Pokud je řeč o migracích spojených s rozpadem Jugoslávie, řada prací byla vydána až v období poválečné konsolidace a výzkum tohoto fenoménu nadále pokračuje. Práce věnující se migracím souvisejícím s rozpadem federace byly obzvlášť četné opět zejména

1981. i anketiranja 1983/1984 godine, Bilten Koordinacionog odbora RK SSRNH za naše građane u inozemstvu, 8 (III), Zagreb, 1985; I. BAUČIĆ, *Radnici u inozemstvu prema popisu stanovništva Jugoslavie 1971.*, Radovi instituta za geografiju sveučilišta u Zagrebu, sv. 12, Migracije radnika, knjiga 4, Zagreb, 1973; V. GREČIĆ, *Savremene migracije radne snage u Europi*, Beograd, Institut za međunarodnu politiku i privredu, 1975.

⁴³ Pro bibliografii viz. O. N. HABERL, *Bibliografija ekonomskih migracija iz Jugoslavije u evropske zemlje*, Zagreb, Centar za istraživanje migracija, 1979.

⁴⁴ D. DAVIDOVIĆ (ed.), *L'identité culturelle des jeunes migrants yugoslaves en France*, Paris, Beograd, éditeur inconnu, 1986; M.J. DAVIDOVIĆ, *Druga generacija ekonomskih emigranata u zemljama Zapadne Evrope: Sociološka analiza*, Beograd, Centar za sociološka istraživanja, 1998; Z. IVEZIĆ, Z. KOTARAC, „Djeca u dopunskoj školi“, in *Migracijske teme*, 5, 1, Zagreb, 1989, pp. 21-26; B. PETROVIĆ, „Deca stranih radnika školskog uzrasta u SR Nemačkoj“, in *Sociologija, Časopis za sociologiju, socijalnu psihologiju i socijalnu antropologiju*, XV, 2, Beograd, 1973; J. WIDGREN, „Druga generacija Jugoslavena u Švedskoj i njezino značenje za razvitak švedsko-jugoslavenske suradnje“, in *Obilježja i značenje migracija iz Jugoslavije u Švedsku*, Rasprave o migracijama, broj 66, Zagreb, Centar za istraživanje migracija, 1980.

⁴⁵ Đ. JUREŠA-PERSOGLIO, „Vrijednosne orijentacije omladine-povratnika u gradu Zagrebu“, in *Migracijske teme*, 3, 1, Zagreb, 1987, pp. 43-63; G. VUKSANOVIĆ, *Na putu do kuće, studija o domaćinstvima i porodičnim odnosima povratnika sa rada u inostranstvu*, Novi Sad, Odsek za sociologiju, Filozofski fakultet, 1997.

⁴⁶ J. CACIC, J. KUMPES, „Approche socio-historique des migrations yougoslaves en France“, in *Revue Européenne des Migrations Internationales*, 6, 2, pp. 65-84; S. JUKA, „Vanjske migracije iz zapadne Hercegovine“, in *Migracijske teme*, 11, 2, Zagreb, 1995, pp. 187-206; M. MOROKVAŠIĆ, M. BAUČIĆ, *Iz Jugoslavije na rad u Francusku*, Zagreb, Radovi Instituta za geografiju sveučilišta u Zagrebu, 1972; P. PUŠIĆ, „Jugoslaveni u Njemačkoj“, in *Migracijske teme*, 1, 1, Zagreb, 1985, pp. 37-52.

⁴⁷ E. BAUER, „Die jugoslawischen Gastarbeiter in Westeuropa“, in *Donauraum*, 15, 3-4, Wien, 1970, pp. 140-151; H. GÜRSES, C. KOGOJ, S. MATTL, *Gastarbeiter: 40 Jahre Arbeitsmigration*, Wien, Mandelbaum, 2004; O. N. HABERL, *Die Abwanderung von Arbeitskräften aus Jugoslawien: Zur Problematik ihrer Auslandsbeschäftigung und Rückführung*, München, Oldenbourg, 1978; E. LICHTENBERGER, *Gastarbeiter: Leben in zwei Gesellschaften*, Wien, Böhlau, 1984; M. MOROKVAŠIĆ, *Jugoslawische Frauen. Die Emigration- und danach*, Basel, Frankfurt am Main, Stroemfeld/Roter Stern, 1987; C. U. SCHIEDRUP, *Migration, Socialism and the International Division of Labour*, Aldershot, Gower, 1990.

⁴⁸ N. MAPPES-NIEDEK, *Balkan-Maffia: Staaten in der Hand des Verbrechens – Eine Gefahr für Europa*, Berlin, Christoph Links, 2003; J. SALT, J. STEIN, „Migration as a Business – The Case of Trafficking“, in *International Migration*, Vol. 35 (4), 1997, pp. 467-494.

v chorvatském prostředí, kde se tématu věnovala řada společenských vědců.⁴⁹ Ze zahraničního prostředí pochází spíše žurnalistická práce, která na počátku devadesátých let reagovala na „etnické čistky“ v zemích bývalé Jugoslávie způsobem vlastním propagandistické literatuře.⁵⁰ Obecně lze říci, že s větším časovým odstupem nabyly i práce vydané v zahraničí větší vyváženosti.⁵¹ Jistá část literatury, kterou jsem při psaní této práce využil, bere v úvahu genderovou perspektivu. Mezi těmito pracemi lze najít sborník věnovaný migracím souvisejícím s rozpadem Jugoslávie.⁵²

Jinou kapitolou migrace v období po roce 1990 byla emigrace vzdělaných vrstev. Touto problematikou se zabývají dvě práce – jedna vydaná ve Vídni a druhá v Bělehradě.⁵³ Zbytek textů věnovaných období rozpadu Jugoslávie toto téma vykládá optikou uprchlických studií (*refugee studies*).⁵⁴

Seznam prací věnovaných migracím z bývalé Jugoslávie do dvou vybraných zemí není v korpusu sekundární literatury této práce příliš obsáhlý a zčásti o něm byla už řeč v předešlých odstavcích. Velmi podstatná je pro případ Francie kniha, která ve třech svazcích předkládá chronologii pohybů obyvatelstva mezi bývalou Jugoslávií a touto zemí.⁵⁵ V rakouském případě je třeba zmínit třicetistránkový manuskript zaměřený

⁴⁹ J. ANIĆ, „Vanjske migracije i naturalizacija migranata iz Hrvatske (Ratna perspektiva)“, *Migracijske teme*, 7, 2, Zagreb 1991, pp. 115–125; N. BULAT, „Dimenzije stereotipova i predrasuda u odnosu na raseljene osobe i izbjeglice iz Bosne i Hercegovine“, in *Migracijske teme*, 11, 2, Zagreb, 1995, pp. 151-171; M. DOMINI, „Migracijski procesi uzrokovani raspadom Jugoslavije i agresijom na Hrvatsku“, in *Migracijske teme*, 15, 3, Zagreb, 1999, pp. 323-345; T. HASIĆ, „Ethnic Conflict and the Right to Return of Limbo Diasporas: Multifaceted Reflections on the Case of BiH“, in *Migracijske teme*, 20, 1, Zagreb, 2004, pp. 29-49; I. LAJIĆ, „Hrvatske migracije početkom 21. stoljeća“, in *Migracijske teme*, 18, 2-3, Zagreb, 2002, pp. 135-149; M. MESIĆ, „Hrvatski raseljenici i izbjeglice – pitanje suživota“, in *Migracijske teme*, 11, 2, Zagreb, 1995, pp. 173-186; A. POBRIĆ, „Osnovne značajke i posljedice migracijskih kretanja u Bosni i Hercegovini“, in *Migracijske teme*, 18, 4, Zagreb, 2002; D. ŽIVIĆ, „Promjene u dinamici i razmještaju prognaničko-izbjegličkog kontingenta u Republici Hrvatskoj od sredine 1991. do sredine 1998. Godine“, in *Društvena istraživanja*, 8, 5-6, Zagreb, 1999, pp. 725-734.

⁵⁰ T. ZÜLCH, „*Ethnische Säuberung*“: Völkermord für „Großserbien“, Hamburg, Luchterhand, 1993.

⁵¹ U. BRUNNBAUER, M.G. ESCH, H. SUNDHAUSEN (eds.), *Definitionsmacht, Utopie, Vergeltung: „Ethnische Säuberungen“ im östlichen Europa des 20 Jahrhunderts*, Berlin, LIT, 2006.

⁵² V. NIKOLIĆ-RISTANOVIĆ (ed.), *Women, Violence and War: Wartime Victimization of Refugees in the Balkans*, Budapest, CEU Press, 2000.

⁵³ V. DZIHIC, *Intellektuelle in der jugoslawischen Krise: Rolle und Wirken der postjugoslawischen unabhängigen Intellektuellen in Wien*, Wien, Peter Lang, 2003; V. GREČIĆ, Đ. KUTLAČA, V. MATEJIĆ, O. MIKIĆ, *Migracije visokostruknih kadrova i naučnika iz SR Jugoslavije*, Beograd, 1996.

⁵⁴ S. BINDER, J. TOŠIĆ (eds.), *Refugee Studies and Politics: Human Dimensions and Research Perspectives*, Wien, Facultas, 2002; C. DAHLMAN, G. Ó TUATHAIL, „Broken Bosnia: The Localized Geopolitics of Displacement and Return in Two Bosnian Places“, in *Annals of the Association of American Geographers*, 95, 3, 2005, pp. 644–662; M. EASTMOND, „Transnational returns and reconstruction in post-war Bosnia and Herzegovina“, in *International Migration*, Vol. 44 (3), 2006, pp. 141-166; J. HARVEY, „Return Dynamics in Bosnia and Croatia: Comparative Analysis“, in *International Migration*, Vol. 44 (3), 2006, pp. 89-114; V. LUKIĆ, V. NIKITOVIĆ, „Refugees from Bosnia and Herzegovina in Serbia“, in *International Migration*, Vol. 42 (4), 2004, pp. 85-110; S. MARTIN, „Best Practice Options: Yugoslavia“, in *International Migration*, Vol. 42 (4), 2004, pp. 59-69.

⁵⁵ F. EKMEČIĆ, *Posljednih sto godina Jugoslavena u Francuskoj*, vol. 1.-3., Paris, neznámý vydavatel, 1985.

na problematiku bosenských uprchlíků ve Štýrsku.⁵⁶ Jiná práce se v rakouském kontextu zabývá komparací migrací z bývalé Jugoslávie a Turecka s ohledem na kvalitativní výzkum emocí a identit.⁵⁷ Z rakouského prostředí pochází také práce věnovaná populární hudbě mezi migranty z Bosny a Hercegoviny.⁵⁸ Ve francouzském prostředí jsou studia každodennosti migrantů z bývalé Jugoslávie zatím spíše ojedinělá. Jedinou výjimku představuje článek věnovaný vyznávání rituálu *slava* migranty ze severovýchodního Srbska, který jsem nakonec ve své práci ani nevyužil a uvádím ho zde jen jako ilustraci nesnadné cesty francouzských společenských věd ke kulturním obrátům.⁵⁹

Na druhé straně je třeba zmínit jistý počet prací věnovaných populární kultuře v zemích bývalé Jugoslávie, které mi posloužily jako metodologická inspirace a současně zdroj informací. Z velké většiny se jedná o práce věnované populární hudbě.⁶⁰ Jedna monografie a jeden článek z mého korpusu sekundární literatury se zabývá problematikou kinematografie.⁶¹ Do poslední skupiny prací patří monografie, sborník a článek zabývající se jinými formami populární kultury.⁶²

Na pomezí sekundární a metodologické literatury leží v této práci seznam prací

⁵⁶ J.M. HALPERN, *Bosnian Refugees in Styria*, nepublikovaný manuscript, v knihovně Institut für Geschichte, Universität Graz, Inv. Nr. 20.162, Sig. HSOHC172.

⁵⁷ A. KOFLER, *Migration, Emotion, Identities*, Wien, Braumüller, 2002.

⁵⁸ U. HEMETEK, S. BAJREKTAREVIĆ, *Bosnische Musik in Österreich: Klänge einer bedrohten Harmonie*, Wien, Institut für Volksmusikforschung, 2000.

⁵⁹ D. DAVIDOVIĆ (ed.), op.cit.; D. DIMITRIJEVIĆ, „Le rituel de la slava et l’imaginaire communautaire de l’unité. Les Roumains de Homolje et les Serbes en France“, in *Revue Européenne des Migrations Internationales*, 16, 2, 2005, pp. 91-117.

⁶⁰ P. BOHLMAN, „Music, Myth, and History in the Mediterranean: Diaspora and the Return to Modernity“, in *Ethnomusicology OnLine*, 3. Musicians of the Mediterranean, <http://www.umbc.edu/eol/3/index.html> (4. 7. 2010); Z. ČIRJAKOVIĆ, „Turbofolk naš i svetski“, in *Nova srpska politička misao*, http://www.nspm.org.yu/Intervjui/2005_cirjak_turbofolk.htm (23. 10. 2006); M. COLLIN, *This is Serbia Calling, Rock’n’roll Radio and Belgrade’s Underground Resistance*, London, Serpent’s tail, 2001; B. DIMITRIJEVIĆ, „Globalni turbofolk“, in *NIN*, 20. 6. 2002; M. ĐURKOVIĆ, „Ideološki i politički sukobi oko popularne muzike u Srbiji“, in *Filozofija i Društvo*, XXV, 25, 2005, pp. 271-284, http://www.sac.org.yu/komunikacija/casopisi/fid/XXV/d10/html_ser_lat (8. 6. 2006); E.D. GORDY, *The Culture of Power in Serbia: Nationalism and Destruction of Alternatives*, Pennsylvania State University Press, 1999; M. MILOSLAJEVIĆ, „Ideologija kiča“, in *NIN*, 1. 10. 1998; S. PETTAN (ed.), *Music, Politics and the War: Views from Croatia*, Zagreb, Institute of Ethnology and Folklore Research, 1998; idem, „The Croats and the question of their Mediterranean musical identity“, *Ethnomusicology OnLine*, 3. Musicians of the Mediterranean, <http://www.umbc.edu/eol/3/index.html> (4. 7. 2010); S. RAMET, *Rocking the State: Rock Music and Politics in Eastern Europe and Russia*, Oxford, Westview Press, 1994; L. VIDIĆ RASMUSSEN, „From Source to the Commodity: Newly Composed Folk Music of Yugoslavia“, in *Popular Culture*, 14, 2, 2005, pp. 241-256; T. RYBACK, *Rock around the Bloc, an History of Rock Music in Eastern Europe and the Soviet Union*, Oxford University Press, 1990; B. VITLACIL, „La Balcanizzazione dei beats“, in *Osservatorio dei Balcani*, 12. 1. 2007.

⁶¹ N. DAKOVIC, „The Thresold of Europe: Imagining Yugoslavia in Film“, in *spacesofidentity*, 1, 1, 2001, pp. 67-76; D. IORDANOVA, *Cinema of Flames: Balkan Film, Culture and the Media*, London, British Film Institute, 2001.

⁶² I. ČOLOVIĆ, *Politics of identity in Serbia*, New York University Press, 2002; N. POPOV (ed.), *Srpska stranka rata: Trauma i katarzija u istorijskom pamćenju*, Beograd, 1996; S. VUCETIC, „Identity is a Joking Matter: Intergroup Humour in Bosnia“, in *spacesofidentity*, 4, 1, 2004.

věnovaných vyprávěním migrantů. Co se týče nekomentovaných vzpomínek politických a ekonomických migrantů, uvedl jsem některé práce už v předešlých poznámkách. Pro mou práci však byly podstatné i některé další práce více orientované na teorii a metodologii a přímo pracující s vyprávěním migrantů z bývalé Jugoslávie a pro inspiraci i z dalších zemí.⁶³ Tyto texty však už skutečně spíše souvisí s metodologií mé práce a právě k ní bych nyní rád obrátil čtenářovu pozornost.

⁶³ A. D. BROWN, „A Narrative Approach to Collective Identities“, in *Journal of Management Studies*, 43, 4, June 2006, pp. 731-753; A.D. BROWN, M. HUMPHREYS, „Nostalgia and the Narrativization of Identity: A Turkish Case Study“, in *British Journal of Management*, 13, 2002, pp. 141-159; M. CHAMBERLAIN, S. LEYDESDORFF, „Transnational families: memories and narratives“, in *Global Networks*, 4, 3, 2004, pp. 227-241; C. J. FALICOV, „Emotional Transnationalism and Family Identities“, in *Family Process*, 44, 4, 2005, pp. 399-406; N. GÜLTEKIN, L. INOWLOCKI, H. LUTZ, „Quest and Query: Interpreting a Biographical Interview with a Turkish Woman Laborer in Germany“, in *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research* [On-line Journal], 4(3), Art. 20, <http://www.qualitative-research.net/fqs-texte/3-03/3-03gueltekinetal-e.htm> (30. 9. 2007); G. HÖDL, *Wenn das aufhört: Interviews mit kosovo-albanischen Flüchtlingen in Österreich*, Wien, International Helsinki Federation for Human Rights, 2002; D. LEPOUTRE, I. CANNOODT, *Souvenirs de familles immigrées*, Paris, Odile Jacob, 2005; G. PECCHINENDA, T. ZANNAD BOUCHARARA, *La mémoire collective des femmes méditerranéennes dans l'émigration. Études de cas : Naples et Tunis*, Paris, Publisud, 2001; W. WEBSTER, „Transnational Journeys and Domestic Histories“, in *Journal of Social History*, 39, 3, 2006; A. WISE, S. VELAYUTHAM, *Towards a Typology of Transnational Affect*, University of Sidney Press, 2006.

B.2. Základy metodologie

Základem metodologie sběru pramenů pro tuto práci je kvalitativní výzkum. Vzhledem k nestejnorodosti pramenů jsem však byl nucen vycházet z do určité míry synkretické pozice multimetodologického přístupu.⁶⁴ Ten mi umožnil sjednotit na první pohled nestejnorodou pramennou základnu.

B.2.a. Kvalitativní výzkum

Metody kvalitativního výzkumu se ukázaly jako nejvýhodnější způsob, jak s pomocí pramenné základny a sekundární literatury odpovědět na otázky, které jsem si v této práci vytýčil. K výhodám kvalitativní analýzy patří to, že umožňuje zachytit obtížně kvantifikovatelná „měkká data“ (*soft data*), mezi něž představy migrantů z bývalé Jugoslávie patří. Při reflexi toho, jak při kvalitativní výzkumné metodě postupovat, jsem vycházel ze tří metodologických tradic – anglofonní, francouzské a německé.⁶⁵ Pro dosažení svých výzkumných cílů jsem využil dvou technik kvalitativního výzkumu spjatých s tzv. zakotvenou teorií - rozhovorů a zúčastněného pozorování. Řekněme si nyní pár slov ke každé z nich.

B.2.a.1. Rozhovory

Jednou z technik kvalitativního výzkumu, kterou jsem využil při sbírání informací pro tuto práci, jsou rozhovory. Je jisté, že polořízené hloubkové rozhovory vedené s migranty tvoří v této práci pouze jeden z pramenných zdrojů. Jsou však spolu s pozorováním a daty pocházejícími z rozmanitých zdrojů populární kultury jedním z jejich podstatných těžišť. Při jejich sběru jsem vycházel zejména z paradigmat tzv. orální historie, která se zdála

⁶⁴ J. BREWER, A. HUNTER, *Multimethod Research: A Synthesis of Style*, London, Sage, 1989.

⁶⁵ M. ANADÓN, „La recherche dite « qualitative » : de la dynamique de son évolution aux acquis indéniables et aux questionnements présents“, in *Recherches qualitatives*, 26, 1, 2006, pp. 5-31; J. CORBIN, A. STRAUSS, *Basics of Qualitative Research: Grounded theory procedures and techniques*, Newbury Park, Sage, 1990 (Pro české badatele byla tato teorie představena v překladu práce J. CORBINOVÁ, A. STRAUSS, *Základy kvalitativního výzkumu: Postupy a techniky metody Zakotvené teorie*, Praha, Labyrint, Praha 1999.); U. FLICK, E. von KARDORFF, H. KEUPP, L. von ROSENSTIEL, S. WOLFF (eds.), *Handbuch Qualitative Sozialforschung, Grundlagen, Konzepte, Methoden und Anwendungen*, München, PVU, 1991; M. LESSARD-HÉBERT, G. GOYETTE, G. BOUTIN, *La recherche qualitative: Fondements et pratiques*, Montréal, Editions Agence d'Arc, 1990; M. SAVAGE, „Revisiting Classic Qualitative Research“, in *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research* [Online Journal], 6(1), Art. 31. Available at: <http://www.qualitative-research.net/fqs-texte/1-05/05-1-31-e.htm> (30. 9. 2007).

nejblíže mému historickému vzdělání a současně i mým východiskům.⁶⁶ Přesto však moje práce není postavená pouze na orální historii, ale souvisí i s tzv. biografickým obratem, jenž se soustřeďuje i na z pohledu velké historie bezvýznamné jednotlivce. Výzkum jsem proto založil na sběru životních příběhů, jejich interpretaci a kontextualizaci. Jako autodidakt na poli hloubkových položených rozhovorů jsem vycházel i z několika manuálů zabývajících se sběrem tohoto typu informací.⁶⁷

Na samém počátku mého výzkumu jsem vytvořil dotazník a po e-mailu se obracel na své respondenty. Není nutno zdůrazňovat, že tato metoda se ukázala jako nepříliš efektivní. Respondenti byli značně omezení okruhem mých známých, kteří mi jejich kontakty zprostředkovali. Proto jsem se pod vlivem citované literatury rozhodl svou strategii změnit a orientoval se na méně přísně formalizovanou formu kontaktu. Rozhodl jsem se také, že vykonám několik výzkumných cest s cílem získat co nejširší škálu odpovědí z obou vybraných hostitelských zemí. To se ukázalo jako značně sebevědomé, což vysvětlím v částech věnovaných přímo výzkumu ve Francii a Rakousku. Techniky narativních rozhovorů jsem se však snažil držet.⁶⁸

Poučen literaturou jsem si během svých výzkumných cest vedl deník a zapisoval si do něj všechny okolnosti vzniku rozhovorů. Pokusil jsem se také rozvzpomenout se na všechny své dojmy související s rozhovory a popsat je v Geertzově tradici etnografického zhuštěného popisu (*thick description*).⁶⁹ Přestože tato práce není ani čistě etnografického

⁶⁶ F. DESCAMPS (ed.), *Les sources orales et l'histoire : Récits de vie, entretiens, témoignages oraux*, Paris, Bréal, 2006; R. PERKS, A. THOMPSON (eds.), *The Oral History Reader*, London, Routledge, 1998; A. PORTELLI, *Biografia di una città. Storia e racconto: Terni 1831-1985*, Torino, Einaudi, 1985; J. SCURO, „Exploring Personal History: A Case Study of an Italian Immigrant Woman“, in *Oral History Review*, 31, 1, Winter/Spring 2004, pp. 43-69; P. THOMPSON, *The Voice of the Past: Oral History*, Oxford University Press, 1988, M. VANĚK, a kol., *Orální historie. Metodické a „technické“ postupy*, Olomouc, Univerzita Palackého v Olomouci, 2003.

⁶⁷ A.M. ARBORIO, P. FOURNIER, *L'enquête et ses méthodes : l'observation directe*, Paris, Armand Colin, 1999; A. BLANCHET, R. GHIGLIONE, J. MASSONNAT, A. TROGNON *Les techniques d'enquête en sciences sociales*, Paris, Armand Colin, 1998; J. COPANS, *L'enquête ethnologique de terrain*, Paris, Armand Colin, 2005.

⁶⁸ Y. BERNART, S. KRAPP, *Das narrative interview: Ein Leitfaden zur rekonstruktiven Auswertung*, Landau, VEP, 1998; A.W. FRANK, „Why Study People's Stories? The Dialogical Ethics of Narrative Analysis“, in *International Journal of Qualitative Methods*, 1, 1, Winter 2002, pp. 1-20; D. GANGA, S. SCOTT, „Cultural "Insiders" and the Issue of Positionality in Qualitative Migration Research: Moving "Across" and Moving "Along" Researcher-Participant Divides“, in *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research* [On-line Journal], 7(3), Art. 7. Available at: <http://www.qualitative-research.net/fqstexte/3-06/06-3-7-e.htm> (30. 9. 2007).

⁶⁹ „The point for now is only that ethnography is thick description. What the ethnographer is in fact faced with--except when (as, of course, he must do) he is pursuing the more automatized routines of data collection--is a multiplicity of complex conceptual structures, many of them superimposed upon or knotted into one another, which are at once strange, irregular, and inexplicit, and which he must contrive somehow first to grasp and then to render. [...] Doing ethnography is like trying to read (in the sense of "construct a reading of") a manuscript--foreign, faded, full of ellipses, incoherencies, suspicious emendations, and tendentious commentaries, but written not in conventionalized graphs of sound but in

charakteru, domnívám se, že zhuštěný popis nebyl v žádném případě krokem vedle.

Tato práce nemá hypotézu a vychází z techniky induktivní analýzy – zakotvené teorie. Materiály, které jsem získal, byly plné emocí a natolik specifické, že jsem považoval induktivní analýzu za možnost, jak je nechat promluvit a dobrat se racionálního jádra.

B.2.a.2. Zakotvená teorie

Souborem metod vycházejícím z kvalitativního výzkumu je v mé práci tzv. zakotvená teorie (*Grounded theory*). Jedná se o techniku vypracovanou a popsanou na konci šedesátých let Anselmem Straussem a Barney G. Glaserem.⁷⁰ Základní myšlenkou zakotvené teorie je induktivní analýza. Výzkumník v ní neformuluje hypotézu, kterou ověřuje ve své zkoumané oblasti, ale nechává teorii ze svých dat volně vyplynout. Z dostupné metodologické literatury věnované zakotvené teorii jsem reflektoval zejména práce Barneyho G. Glasea.⁷¹ Ten píše o výsledné teorii jako o pojmenovávání vzorce (*pattern naming*) formou sběru a interpretace dat.⁷² Pro kontakt se svými informanty jsem měl tedy relativně čistou hlavu nezatíženou snahou o dokazování teze. Podívejme se ale nyní blíže na jednu z technik kvalitativního výzkumu – zúčastněné pozorování.

B.2.a.3. Zúčastněné pozorování

Pro výzkum mezi migranty z bývalé Jugoslávie ve Francii a Rakousku jsem zvolil jednu z už klasických technik společenských věd – zúčastněné pozorování. Knihou, ze které

transient examples of shaped behavior. [...] In such a way, extreme subjectivism is married to extreme formalism, with the expected result: an explosion of debate as to whether particular analyses (which come in the form of taxonomies, paradigms, tables, trees, and other ingenuities) reflect what the natives "really" think or are merely clever simulations, logically equivalent but substantively different, of what they think. [...] Cultural analysis is (or should be) guessing at meanings, assessing the guesses, and drawing explanatory conclusions from the better guesses, not discovering the Continent of Meaning and mapping out its bodiless landscape.“, C. GEERTZ, „Thick description: toward an interpretive theory of culture“, in *The interpretation of cultures: selected essays*, New York, Basic Books, 1973, pp. 3-30.

⁷⁰ B.G. GLASER, A. STRAUSS, *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*, Chicago, Aldine Publishing Company, 1967.

⁷¹ B. G. GLASER, *The grounded theory perspective: Conceptualization contrasted with description*, Mill Valley, CA, Sociology Press, 2001; idem, „Constructivist Grounded Theory?“, in *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research* [On-line Journal], 3(3). Available at: <http://www.qualitative-research.net/fqs/fqs-eng.htm> (30. 9. 2007).

⁷² „The pattern is named by constantly trying to fit words to it to best capture its imageric meaning. This constant fitting leads to a best fit name of a pattern, to wit a category or a property of a category. Validity is achieved, after much fitting of words, when the chosen one best represents the pattern. It is as valid as it is grounded. Some reification cannot be avoided.“, B. G. GLASER, « Conceptualization: On theory and theorizing using grounded theory », in *International Journal of Qualitative Methods*, 1 (2). Article 3, <http://www.ualberta.ca/~ijqm/> (11. 12. 2006), p. 4.

jsem vycházel především, je jedna z nejvýraznějších prací tzv. Chicagské školy věnovaných migrantům „Street Corner Society“ Williama Foote Whytea.⁷³ Zdaleka se nejedná o první nebo jedinou práci věnovanou zúčastněnému pozorování mezi migranty. Tomu se věnovali i autoři jako William Isaac Thomas a Florian Znaniecki, Nathan Glazer a Daniel Patrick Moynihan nebo Andrew Greeley. Footova velmi čtivá práce mě však oslovila nejvíce a s jejím autorem jsem cítil velké spříznění.

V době svého výzkumu byl Whyte doktorandem na Harvardské univerzitě. Se svou ženou se tehdy usadil v italské čtvrti na severu Bostonu a během tří let sledoval své informanty, ať už byli vzdělaní (*college boys*) či nikoli (*corner boys*). Jeho snaha vytvořit inovativní práci byla nakonec korunována úspěchem. V manuálu Sociologie imigrace o ní autoři píší: „Zatímco většina prací Chicagské školy identifikovala čtvrti sestávající se z nedostatečného bydlení s místy dezintegrace a delikvence, Whyte trval na tom, že chování tamějších mladých není neorganizované. Tyto čtvrti byly organizované gangy a kluby, které přispívaly k jejich integraci do americké společnosti.“⁷⁴

V knize „Street Corner Society“ vysvětluje William Foote Whyte svou metodu několikrát. Přiblížil se těm informantům, které pokládal za sociálně neaktivnější a snažil se s nimi navázat vztah přátelství. Za pomoci těchto kontaktů se mu podařilo vytvořit si širší síť svých informantů a mohl sesbírat poměrně širokou škálu informací. Navíc to byli tito blízcí informanti, kdo Footovi pomáhal udržet si určitý odstup od své práce společenského vědce. Jeden z *college boys*, Duc, Whyta mentoroval: „Pomaloučku se všemi těmi tvými „kdo“, „co“, „kde“, „kdy“, „proč“. Pokud chceš znát odpověď na tyto otázky, pak stačí být s nimi a budeš mít odpovědi i bez toho aniž by ses musel ptát.“⁷⁵

Jinou prací, která mě ve správnosti výběru metody zúčastněného pozorování mezi migranty z bývalé Jugoslávie zpětně utvrdila a jež vznikala jen o něco málo dříve než moje práce, je kniha Val Colic-Peisker „Migration, Class, and Transnational Identities: Croats in Australia and America“.⁷⁶ Val Colic-Peisker v ní zúročila svou několikaletou praxi

⁷³ W. F. WHYTE, *Street Corner Society*, Paris, La Découverte, 1996 (první vydání 1943).

⁷⁴ „Alors que la plupart des études de l'école de Chicago identifient ces quartiers composés de logements insalubres à des espaces de désorganisation et de délinquance, Whyte soutient que les comportements des jeunes n'y sont pas désorganisés. Ces quartiers sont organisés par des gangs et des clubs qui contribuent à leur intégration dans la société américaine.“, A. REA, M. TRIPIER, *Sociologie de l'immigration*, Paris, La Découverte, 2003, p. 19.

⁷⁵ „Vas-y doucement, Bill, avec tous tes 'qui', 'quoi', 'pourquoi', 'quand', 'où'. Si tu poses des questions de ce genre, il suffit que tu traînes avec eux et tu finiras par avoir les réponses sans même avoir besoin de poser les questions.“, W. F. WHYTE, op. cit., p. 328.

⁷⁶ V. COLIC-PEISKER, *Migration, Class, and Transnational Identities: Croats in Australia and America*, Urbana and Chicago, University of Illinois Press, 2009.

překladatelky mezi angličtinou a chorvatštinou a předložila vysoce hodnotný obraz chorvatské migrace zejména v Austrálii. Bohužel její kniha vyšla až poté, co jsem měl většinu svých dat nasbíranou, proto jsem se nemohl její metodou už příliš inspirovat. Jak jsem ale už zmínil, přečtení její práce mě zpětně utvrdilo v tom, že metoda, kterou jsem použil, byla platná.

Val Colic-Peisker, William Foote Whyte a další teoretici zúčastněného pozorování, z velké většiny etnologové jako James Clifford, neustále připomínají potřebu zaznamenávat během výzkumu všechny nejmenší detaily.⁷⁷ I Foote Whyte a Colic-Peisker píšou o tom, že po návratu domů si ještě večer četli poznámky, které si zapsali během rozhovorů a doplňovali je o další pozorování, vzpomínky a pocity. Výzkumník musí analyzovat svá vlastní pozorování a dostat se do pozice „překladatele“ zápisů svých pozorování z terénu do jazyka společenských věd.⁷⁸

Teorie zúčastněného pozorování člení zpravidla výzkum do tří etap: 1. příjezd a umístění výzkumníka mezi informanty, 2. jeho integrace a získání rutiny, 3. nečekané události a krize.⁷⁹ Toto rozdělení do etap bylo vytvořeno zejména antropology, kteří podobně jako Bronislaw Malinowski, odjížděli na daleké ostrovy, aby tam trávili čas mezi domorodci. Jejich platnost pro metodologickou inspiraci všech společenských vědců pracujících pomocí techniky zúčastněného pozorování, však zůstává.

Jinou kapitolou zúčastněného pozorování je vztah mezi výzkumníkem a informanty, o němž byla řeč už v souvislosti s knihou „Street Corner Society“. Vztah vzájemných sympatií může jistě výzkum značně obohatit. Delanaira Ganga a Sam Scott tak píšou o výzkumu, bořícím hranici oddělující výzkumníka od informantů anglickým termínem *insider*.⁸⁰ Tento vztah je jistě ideální, jak tomu nasvědčuje kniha Val Colic-Peisker, avšak obdobně jako William Foote Whyte jsem si byl ve výzkumu vědom kulturní, jazykové, etnické, náboženské a do velké míry i socioekonomické a vzdělanostní hranice mezi mou osobou a informanty. Během výzkumu mezi migranty z bývalé Jugoslávie ve Francii

⁷⁷ J. CLIFFORD, „Notes on (Field) Notes“, in R. Sanjek (ed.), *Fieldnotes – The Makings of Anthropology*, Ithaca, Cornell University Press, 1990, pp. 47-70.

⁷⁸ A.L. GRUNDY, D.L. POLLON, M.K. MCGINN, „The Participant as Transcriptionist: Methodological Advantages of a Collaborative and Inclusive Research Practice“, in *International Journal of Qualitative Methods*, 2, 2, Spring, 2003.

⁷⁹ J. COPANS, op. cit., pp. 36-42.

⁸⁰ „By “insider” research, we mean social interviews conducted between researchers and participants who share a similar cultural, linguistic, ethnic, national and religious heritage. This insider status takes on an added degree of importance, moreover, when research involves social interaction between a migrant researcher and a migrant participant from within the same imagined community. Insider interviews of this type create a distinct social dynamic, whereby differences between researcher and participant are brought into focus as a result of shared cultural knowledge.“, D. GANGA, S. SCOTT, op. cit., p. 2.

a v Rakousku jsem nebyl ani *insider*, ani někdo, kdo by měl zázemí v hostitelských společnostech. Tato skutečnost významným způsobem poznamenala můj výzkum a je třeba ji mít při čtení této práce na paměti. Podívejme se ale nyní na to, jak jsem se k tématice migrantů z bývalé Jugoslávie ve dvou jmenovaných zemích dostal.

B.2.a.3.a. Výběr terénu

Tento projekt jsem začal už v roce 2004. Na jeho počátku stojí můj údiv nad obrazem bitvy na Kosově poli umístěným nad barem bistra v severní části Paříže. V té době jsem v Paříži skoro už rok bydlel a měl jsem tam strávit několik posledních měsíců. Měl jsem za sebou obhajobu diplomové práce o chorvatském nacionalismu počátku devadesátých let, v níž jsem se zabýval popisem karikatur a historických článků v novinách během období 1991-1995. Samozřejmě jsem už tehdy četl o politických emigrantech a během mých četných návštěv Vídně, kam to není z mého domovského jihovýchodního cípu Českomoravské vrchoviny vůbec daleko, jsem si všímal plakátů na koncerty jihoslovanských interpretů, ale ještě jsem netušil, že se budu zabývat migracemi.

Seděl jsem v bistru spolu s kamarádem a bavili jsme se česky. Toho si všiml patron (*gazda*) a přišel se nás lámanou francouzštinou zeptat, odkud pocházíme. Jeho druhá otázka směřovala na naše náboženství, což je klíčový identifikační faktor pro jednotlivá etnika z bývalé Jugoslávie. Jedním ze specifik současné české společnosti je fakt, že náboženská témata nás obecně nechávají poměrně vlažnými. To by však jako odpověď pravděpodobně nestačilo, ba naopak podle mých zkušeností z venkova bývalé Jugoslávie i odjinud by se to mohlo setkat s nepochopením. Protože mi bylo z výzdoby bistra jasné, že máme tu čest s tradičněji založeným Srbem, zamlčel jsem hlubokou katolickou tradici svého regionu a přiklonil se k té části mé rodiny, která patřila k Československé církvi husitské, tedy k protestantům, kteří neměli ve spleťtých jihoslovanských konfliktech téměř žádnou váhu. Můj kamarád mě v mé bleskové konverzi k protestantismu následoval. Jako odpověď to *gazdovi* přišlo dostačující a přátelsky nás varoval před muslimy, kteří jsou „usazeni už téměř všude“ a zejména v okolí jeho bistra na severu Paříže.

Byl jsem *gazdovým* prohlášením poměrně překvapen. Pokud by náš rozhovor proběhl někde na malém městě Republiky srbské, kde jsem byl na podobná prohlášení zvyklý, nijak bych ho nekomentoval a asi i rychle zapomněl. Protože k němu ale došlo v jedné z největších evropských metropolí, kde žijí lidé z pěti kontinentů, snídají croissanty a kávu,

obědvají kuskus s jehněčím masem, večerí čínské speciality, tancují na punk rock, disko, zouk, afrobeat, raí i bhangru, tak mě podobné nepřátelství poměrně zaskočilo. Pak jsem si ale uvědomil, že *gazda* pravděpodobně pochází z venkova, kde jsou kulturní praktiky obdobně monokulturní jako na Českomoravské vrchovině a patří k nim dechovka, silné destiláty ze švestek a vepřové sádlo. Proto jsem se rozhodl zabývat představami migrantů a zejména jejich „kulturním zavazadlem“, které si z původní do hostitelské země přiváží.

Abych se k představám migrantů mohl přiblížit a protože jsem vzděláním historik, rozhodl jsem se později začít výzkum s ohledem na jejich vnímání historie. Ze svých předešlých výzkumů jsem věděl, že přístup k historii není v bývalé Jugoslávii závislý pouze na etnicitě vykladače, ale i na jeho politické profilaci. Rozhodl jsem se koncentrovat se na obraz druhé světové války, kterou jsem chápal jako modelové období, okolo něhož se krystalizuje historická paměť založená na etnicitě a politickém smýšlení.

Moje druhá tendence – koncentrovat se na populární kulturu – byla daleko méně vědomě připravená a vyplynula až z mého přiblížení se ke svému výzkumnému terénu. Jistě není třeba zdůrazňovat, že terén této práce není pouze fyzický, ale do velké míry i slovem Deleuze a od něj i Appaduraie a Vertovece „deteritorializovaný“.⁸¹ Tehdy jsem si uvědomil, že by mohlo být velmi zajímavé se na tento kontext podívat optikou kulturních studií. Byl to zejména identifikační potenciál populární hudby, který ve mně zanechal hlubokou stopu. Konečně, třetí pól této práce věnovaný představám spojeným s prostorem vzešel z konfrontace s texty populární hudby a vyprávěním mých informantů.

Rozhodl jsem se zaměřit se na dvě hostitelské země, nikoli nutně proto, abych měl otevřené dveře k možné komparaci obou případů, ale spíše proto, že jsem se v obou zemích pohyboval poměrně lehce. Na druhou stranu však lze těžko omezit výzkum tak globálního fenoménu, jakým je mezinárodní migrace, hranicemi národních států. Proto jsem se rozhodl věnovat se zúčastněnému pozorování ve dvou hlavních (Paříži a Vídni) a dvou regionálních městech (v Montpellier a Štýrském Hradci) a současně načíst k migracím z bývalé Jugoslávie i mimo Francii a Rakousko maximum dostupné literatury. Proto budu v některých případech zasazovat své argumenty do německého, jindy do italského nebo do španělského kontextu. Těžištěm mého výzkumu ale zůstává Francie a Rakousko.

⁸¹ A. APPADURAI, *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1996; G. DELEUZE, F. GUATARRI, *Mille Plateaux : Capitalisme et schizophrénie*, II., Paris, Minuit, 1980; S. VERTOVEC, „Three meanings of 'diaspora', exemplified among South Asian religions“, in *Diaspora*, 7, 2, 1999.

B.2.a.3.b. Výzkum mezi migranty z bývalé Jugoslávie

S výjimkou některých ulic, jako je Rue du Simplon v Paříži nebo okolí vídeňských nádraží Westbahnhof a bývalého Südbahnhof, můžeme říci, že v těchto dvou městech neexistují čistě jihoslovanské čtvrti srovnatelné s italskými v Bostonu, v nichž podnikl svůj výzkum William Foote Whyte. Migranti z bývalé Jugoslávie žijí jak ve Francii, tak i v Rakousku, obvykle daleko více rozptýleně mezi autochtonní nebo ostatní migrantskou populací než je tomu v těchto dvou zemích v případě migrantů z Maghrebu nebo Turecka. Z tohoto důvodu je tedy nemožné hovořit o třech etapách zúčastněného pozorování tak, jak je předepisuje teorie citovaná výše. Namísto prvního kroku příjezdu a usazení se v terénu jsem tedy aktivoval s pomocí několika svých známých některé komunikační kanály užívané migranty, jakými byly různá internetová fóra, mailing-listy a blogy. Podařilo se mi kontaktovat několik informantů žijících ve Francii přes e-mail a několik z nich mi odpovědělo na dotazník, který jsem pro tuto příležitost vytvořil. Jak jsem ale popsal výše, ukázalo se, že dotazníkové šetření není pro tuto práci vhodnou metodou. Snažil jsem se tedy vyhledávat jak fyzická, tak i virtuální místa a pozorovat a poslouchat.

V případě Francie jsem podnikl výzkumnou cestu v lednu 2007 do Paříže, kde jsem se setkal s několika informanty, s nimiž se mi podařilo uskutečnit polořízené hloubkové rozhovory. Březen a duben 2007 jsem strávil výzkumem ve Vídni a Štýrském Hradci. Zatímco v Paříži jsem se setkal se sympatiemi informantů, když jsem zmínil společný původ ve východní Evropě, v případě Rakouska bylo daleko těžší získat si u informantů důvěru. Výhodou mého výzkumu v Paříži mohl také být můj věk, kdy jsem ve většině případů měl zhruba věk potomků svých informantů a mohl si tak snáze získat jejich shovívavé porozumění. V Montpellier, Vídni a Štýrském Hradci jsem naproti tomu našel respondenty zhruba mého věku.

Obecně lze říci, že nevýhodou výzkumu mezi migranty z bývalé Jugoslávie je nesnadná vystopovatelnost těch, kteří se nesdružují na etnickém základě. Všichni informanti, které se mi podařilo přesvědčit k rozhovoru, byli nějakým způsobem napojeni, ať už na církve nebo na folklórní či vzdělávací sdružení a k rozhovoru svolili z tohoto titulu. Narazil jsem tedy na problém, že nejsem schopen zachytit migranty, kteří by neměli nějaký vztah s elitami jednotlivých komunit. Toto pozorování jsem musel lehce zmírnit konfrontací s nahranými rozhovory, v nichž moji informanti občas odhalili i své druhé tváře (např. pop hrající basketbal nebo prezident folklórního spolku opravující televize), avšak obecný

problému nevystopovatelnosti „běžných“ migrantů explicitně neprožívajících svou etnicitu jsem se nezbavil.

Během pobytu v Paříži jsem získal čtyři obsáhlé rozhovory, avšak obecně vzato se jednalo o více méně oficiální diskurzy těch kterých institucí, jež moji informanti reprezentovali. Pokud bych se rozhodl pro ideologickou analýzu prostředí migrantů, byly by mi tyto rozhovory vysoce užitečné, avšak pro odkrytí představ obyčejných lidí šly využít jen zčásti. Většina mých informantů cítila dobře tento posun a sami mi říkali: „Ale na toto se musíte zeptat někoho jiného, můj případ není typický, reprezentativní.“ Hledání typických a reprezentativních případů jsem ale neplánoval už od počátku svého výzkumu, když jsem se začal zajímat o jednotlivé životní příběhy bez snahy je jakkoli zobecňovat.

Můj výzkum v Montpellier, kde jsem strávil s přestávkami bezmála dva a půl roku, probíhal daleko méně cíleně a sestával se z několika víceméně náhodných kontaktů v rámci univerzity a brigády prodavače koblih na pláži. Komunikace s informanty proběhla poměrně plodně, co se týče sběru kulturních referencí, avšak nepoštěstilo se mi pořídit nahrávky rozhovorů. Ani to však nebylo mým cílem. Montpellier a jižní Francie obecně, je totiž z hlediska migrací z bývalé Jugoslávie oblastí okrajového zájmu. Z tohoto důvodu jsem se alespoň snažil načítat maximum dostupné literatury a připravovat výzkum v Rakousku.

Díky stipendiu rakouské vlády jsem v Rakousku mohl pobývat o něco déle než v Paříži, proto jsem už nekontaktoval reprezentanty komunitních sdružení a rozhodl se poslouchat a pozorovat daleko diskrétněji, abych neopakoval stejnou chybu jako v Paříži. V Rakousku jsem ale narazil na jinou komplikaci. Zatímco ve Francii jsem s ohledem na svůj původ ve východní Evropě mohl do velké míry vystupovat z pozice insidera, v Rakousku, kde je těžké hledat jakoukoli společnou identitu mezi Jihoslovany a Čechy, jsem byl jasným outsiderem. Z toho důvodu se mi dařilo získávat důvěru informantů jen velmi ztěžka.

Navíc se většina lidí původem z bývalé Jugoslávie, na které jsem se obracel na rozdíl od Francie jejich rodnými jazyky, chovala v mé přítomnosti poměrně odtažitě. Vzpomínám si na souseda na vysokoškolské koleji ve Štýrském Hradci, jehož jsem potkal mimo kolej při několika zvláštních příležitostech pro studenty z bývalé Jugoslávie, jakou bylo autorské čtení Dževada Karahasana nebo večírek s hudbou *sevdah*. Přestože jsme se na koleji vždycky zdravili, mimo ni pokaždé můj soused dělal, že mě nezná. Jednou jsem ho potkal, jak sleduje s jedním dalším studentem z bývalé Jugoslávie v televizní místnosti koleje fotbal. Vědom si toho, že sport sblížuje, uvařil jsem do konvice kávu a vydal jsem se jim ji

nabídnout. Byl jsem ale docela zklamán, když jsem se dozvěděl, že kávu nepijí. Beze slova jsem proto odešel a napříště hledal jen velmi těžko kuráž, abych někoho z informantů oslovil přímo. I z tohoto důvodu jsem se rozhodl zařadit do svého registru pramenů i řadu jiných prvků než jen rozhovory. S ohledem na nízký počet mých přímých respondentů tak může být můj výzkum přiřazen k tradici malých čísel (*small numbers*). Současně jsem cítil nutkání vytvořit si solidní teoretickou základnu.

C. Příspěvek k dějinám migrací z bývalé Jugoslávie

C.1. Migrace do Druhé světové války

C.1.a. Migrace před vznikem Království Srbů, Chorvatů a Slovinců

Migrace, o nichž je v této práci řeč, začínají v období moderny. Její počátek je však v zemích Balkánského poloostrova jen velmi těžko identifikovatelný a je jisté, že pokud bude řeč o moderně v kontextu těchto zemí, budeme se pohybovat řádově o několik století později, než je tomu v historii západní Evropy. Jistě by zde bylo možné zmínit i některé migrační vlny předmoderního období, jakými byla například migrace Vlachů nebo různé další uprchlické vlny z území kontrolovaného Osmanskou říší, ale je třeba zdůraznit, že se jedná o natolik specifické pohyby obyvatelstva, že si zasluhují pozornost historiků dřívějšího období.

Migrace v této práci souvisí s politickou historií a kapitalistickou dělbou práce. Industrializace západního Balkánu proběhla se značným zpožděním vůči hospodářským centrům a pozici hospodářské periferie už většina těchto zemí neopustila. Periferní pozice byla z jedné strany posílena hospodářskými zájmy tehdejších regionálních velmocí – Osmanské říše a později Habsburské monarchie a Itálie nikoli nepodobnými zájmům evropských metropolí v koloniích a ze strany druhé hospodářským zaostáváním nezávislých států, jimiž byly na konci devatenáctého století pouze Srbsko a Černá Hora. Význam oblasti nacházející se mezi Jadranem a Dunajem se dal v rodícím se světovém systému zúžit na zdroj surovin a pracovní síly.

Důležité jadranské přístavy, jako Rijeka, Zadar, Split nebo Dubrovnik, měly stejně jako velká města severovýchodních nížin, za něž lze považovat Záhřeb, Novi Sad, Bělehrad nebo Niš, pouze omezený význam v roli magnetů migrací z přelidněných zemědělských oblastí. Některé regiony byly sice industrializovány už rakousko-uherskými investory, ale pokud si vezmeme příklad z oblasti takto industrializované střední Bosny, nejednalo se o průmyslová centra, která byla schopna přilákat migranty příliš zdaleka. Pokud se nebudeme bavit o dalších průmyslových centrech Habsburské monarchie, byla to zejména Amerika, kam Jihoslované masově odjížděli, aby se nechali zaměstnat ve velkých průmyslových centrech procházejících na počátku dvacátého století značným rozmachem.

Migrace Jihoslovanů do Spojených států omezila až v roce 1924 změna americká přistěhovalecké politiky vůči migrantům z jižní Evropy.

Amerika byla pro řadu Jihoslovanů vysněnou a zaslíbenou zemí. Tento obraz Ameriky a současně i pozitivní příklady navrátilců, kteří si v Americe vydělali jmění, způsobil to, že se řada obyvatel jihovýchodní Evropy rozhodla vydat přes oceán. Někteří navrátilci ale nadšence varovali před nelidskými podmínkami, s nimiž se v Americe setkali.⁸² Přesto byl „Americký sen“ u Jihoslovanů stejně jako u dalších obyvatel východního Středomoří poměrně silně zažit a přes negativní zkušenosti zprostředkované některými navrátilci Amerika působila jako vysněná Mekka pro řadu z nich.

Hannes Gradits a Karl Kaser představili ve sborníku „životních příběhů ze staré Jugoslávie“ mimo jiné i příběh nazvaný „Chorvat v Americe“.⁸³ Svůj životní příběh jim v roce 1962 vyprávěl Jože P. z vesnice Lekenik poblíž Záhřebu. Informant se svěřil, že mezi roky 1913 a 1919 pobýval v Clevelandu, kde pracoval pro firmu Sharon Steel Company. Svou cestu do Ameriky začal v nedaleké vesnici, kde si u agenta půjčil peníze na cestu a přes tyrolský Innsbruck a nizozemský přístav Rotterdam odcestoval za oceán. Jakmile se dostal do Clevelandu, začal pracovat ve zmíněné firmě, kde měl kolegy původem z celého světa a mezi nimi i Srby z oblasti Srijem/Srem.

Mezi další regiony, odkud odjížděli obyvatelé za prací za oceán, figurovalo zejména jadranské pobřeží a ostrovy. Ty měly na počátku dvacátého století značné migrační saldo.⁸⁴ Mezi regiony, odkud obyvatelstvo dlouhodobě odcházelo, patřilo Dalmatské záhoří a oblastí postiženou odchodem obyvatelstva byla i Lika.⁸⁵ Samozřejmě ne všichni migranti odtud odcházeli pracovat do oceláren. Jedním z těch, kdo se v zahraničí prosadili ve zcela jiné oblasti, byl Nikola Tesla, rodák z vesnice poblíž Gospiće právě v Lice. Tesla vystudoval ve Štýrském Hradci, odkud odešel za prací profesionálního inženýra do Budapešti. I odtud se však Tesla po nějaké době přestěhoval, aby se usadil v Paříži. Nakonec se vydal za oceán, aby se ve Spojených státech prosadil jako vynálezce. Osudy

⁸² „America is no longer that ‘promised land,’ to which Europeans once emigrated and soon became rich, and to which many still come but deeply regret having done so, if they don’t have enough money to buy land“, navrátilcec citovaný v M. KLEMENČIČ, *Slovene images of the USA from the 1830s till 1930s*, in: A.K. Isaacs, G. Hálfanarsson, *Sights and Insights: Interactive Images of Europe and the Wider World*, Pisa, Edizioni Plus, 2007, pp. 143-164, p. 146.

⁸³ H. GRANDITS, K. KASER, *Birnbaum der Tränen: Lebengeschichtliche Erzählungen aus dem alten Jugoslawien*, Wien, Böhlau, 2000.

⁸⁴ S. HRKAČ, „Financial Support from Diaspora“, in V. ŠAKIĆ, H. DUNCAN, M. SOPTA, op. cit.

⁸⁵ Tento region se nachází se na spojnici jižní a severní části současného Chorvatska.

Nikoly Tesly zde mohou sloužit jako příklad trajektorií akademických, intelektuálních a uměleckých migrací období před První světovou válkou.

Elity západního Balkánu získávaly své univerzitní diplomy na univerzitách celého Rakouska-Uherska. Pravoslavní studenti z území dnešní Bosny a Hercegoviny nebo Chorvatska pak často odcházeli za studiem do Bělehradu a muslimští studenti do Cařihradu nebo Káhiry. Část studentů se po pobytu v zahraničí vracela do své původní vlasti, jiní se podíleli na správě monarchie, ať už ve Vídni, Budapešti nebo dalších centrech, a poslední skupina, mezi níž patřil Tesla, využila studia jako přestupní stanice dále do Evropy nebo za oceán. Tato situace se samozřejmě změnila v souvislosti s První světovou válkou a ještě podstatněji po rozpadu Rakouska-Uherska a vyhlášení nezávislosti nástupnických států. V prostoru západního Balkánu to byl Stát Slovinců, Chorvatů a Srbů a posléze Království Srbů, Chorvatů a Slovinců (Království SHS).

C.1.b. Migrace v meziválečném období

C.1.b.1. Ekonomické migrace

Na počátku dvacátého století tvořili Jihoslované podstatnou složku obyvatelstva několika amerických měst. Patřil mezi ně i Cleveland, o němž už byla řeč. Někteří autoři dokonce píší v souvislosti s Clevelandem o chorvatské střední třídě.⁸⁶ Jože P., vyprávěč příběhu „Chorvat v Americe“ se však po válce podobně jako řada jeho krajanů vrátil do vlasti, aby tam investoval peníze vydělané v Americe.⁸⁷ Jako relativně bohatý navrátilce se také neměl problém oženit, protože si za vydělané peníze dokonce mohl koupit statek. To však nebyl případ mnoha dalších, kteří se po několika letech strávených v Království Srbů, Chorvatů a Slovinců do Ameriky zase vrátili.⁸⁸ Přistěhovalecká politika Spojených států se

⁸⁶ I. ČIZMIĆ, I. MILETIĆ, G. J. PRPIĆ, *From the Adriatic to Lake Erie: A History of Croatians in Greater Cleveland*, Eastlake, American Croatian Lodge, Inc. 'Cardinal Stepinac' and Zagreb, Institute of Social Sciences Ivo Pilar, 2000.

⁸⁷ H. GRANDITS, K. KASER, op. cit.

⁸⁸ „Between 1919 and 1924, 16,433 people of Croatian and Slovene origin returned; at the same time, 24,309 persons migrated, often for the second time, to the United States. A large number of the returnees found that the new monarchy could not offer them jobs. In addition, the political situation was none too

však v polovině dvacátých let markantně proměnila a pro řadu potenciálních emigrantů jejich cesta napříště skončila na první americké celnici. V tomto období se jihoslovanští migranti poprvé masově zaměřili na další zaoceánské destinace, jimiž se pro ně tehdy staly Kanada, Argentina nebo Austrálie. Část ekonomických migrantů meziválečného období také směřovala do západoevropských zemí, zejména do Belgie a severní Francie.

Od velké hospodářské krize přelomu dvacátých a třicátých let získala interakce mezi emigranty a původní vlastí zcela novou dynamiku. V roce 1931 zorganizovali američtí Jihoslované kongresy v Záhřebu a Bělehradě, které měly upozornit tamní obyvatelstvo váhajících, zda odjet do Ameriky či nikoli, před nebezpečími, které na ně za oceánem mohly čekat. Cílem kongresů také měla být efektivnější komunikace s jugoslávskými úřady a současně snaha vyrovnat se sociálními dopady emigrace zostřenými ekonomickou krizí.⁸⁹ Souběžně s ekonomickými migracemi probíhaly v zemi zmítané protikladnými zájmy dílčích nacionalismů migrace s politickým podtextem.

C.1.b.2. Politické migrace

První světové válce následovala vlna přesunů celých skupin obyvatelstva, a to zejména těch segmentů, které byly považovány za poražené. Jednalo se hlavně o zaměstnance habsburské administrativy, etnicky značně rozmanitého původu, kteří spolu s rodinnými příslušníky opustili své úřady, aby byly v novém Království Srbů Chorvatů a Slovinců nahrazeny novými úředníky zejména srbského původu. Mezi další segmenty obyvatelstva, které opouštěly nové království, patřily široké vrstvy muslimských elit, a to ať už užívajících v každodenní komunikaci slovanský, albánský nebo turecký jazyk. Tito uprchlíci představovali podstatnou část vlastníků půdy Bosny, Hercegoviny, Sandžaku, Kosova a Makedonie a odešli zejména do pozdějšího Turecka. Jiný pohyb populace typický pro období po První světové válce představoval odchod velké části neslovanského obyvatelstva Slavonie, Vojvodiny a jadranského pobřeží. Obyvatelstvo, které odcházelo z prvních dvou oblastí, bylo zejména maďarského a německého mateřského jazyka,

promising. The newly established state of Serbs, Croats, and Slovenes was already at that time on the brink of economic collapse and did not offer any economic prospects for the future. Immigrants who returned to their old country had no chance of finding employment and thus they simply went back to the United States again.", M. KLEMENČIČ, *Slovene images* cit., p. 157.

⁸⁹ Království SHS bylo od roku 1929 přejmenováno na Jugoslávii.

z části jadranského pobřeží po válce přiznaného Království SHS pak odešla velká část tamní italské populace. Symptomatické pro toto období byly navíc vnitřní migrace slovanského obyvatelstva, etnicky zejména srbského, nahrazujícího obyvatele výše jmenovaných opuštěných oblastí.

V souvislosti s politickým uspořádáním nového státu, v němž dominovala hlavně jeho srbská složka, došlo k nárůstu významu politického exilu. Na konci dvacátých let tak například odešla do exilu malá skupinka chorvatských ultranacionalistů, kteří se stali základem ustašovského hnutí. Tato skupina našla útočiště v tehdejších fašistických státech Itálii a Maďarsku. Mimo tyto země se politická emigrace z Království SHS a pozdější Jugoslávie usadila ve Francii a Rakousku a do jisté míry i v Německu a Československu. Tyto země se současně staly hostitelskými zeměmi pro nikoli nepodstatný počet jihoslovanských umělců a studentů.

Vedle uvedených příkladů lze v meziválečném období hovořit i o politickém exilu levice, který byl aktivní zejména ve třicátých letech. Zdaleka se nejednalo pouze o vazby jihoslovanských komunistů na Sovětský svaz, ale i o jejich kontakty na internacionalistické hnutí, které mělo své základny takřka ve všech zemích světa. Pro příklady těchto specifických migračních trajektorií lze konzultovat biografii Josipa Broze-Tita.⁹⁰ Od poloviny třicátých let byla Evropa poznamenána hegemonickou pozicí dočasného vítěze ekonomické krize – nacistického Německa. Právě agrese Třetí říše způsobila v dubnu 1941 rozpad „první“ Jugoslávie a nastolení loutkových pronacistických režimů. To zcela novým způsobem ovlivnilo i migrace obyvatelstva.

C.1.c. Druhá světová válka a její důležitost pro přesuny obyvatelstva

Ve své autobiografii vzpomíná chorvatský politický emigrant Josip Papik na šťastné dny počátku ustašovského Nezávislého chorvatského státu (NDH, *Nezavisna država Hrvatska*).⁹¹ Papik byl původem z města Bosanska Gradiška na samém severu Bosny.⁹² V jeho vzpomínkách věnovaných zejména konci války ostře kontrastuje popis počátků

⁹⁰ P. AUTY, *Tito: a Biography*, New York, McGraw-Hill, 1970.

⁹¹ J. PAPIK, „Mojí doživljaji one tragične godine“, in: V. NIKOLIĆ (ed.), *Bleiburg* cit.

⁹² Pro jeho životopisný medailonek viz. kapitulu D.2.c.2.

NDH s jeho hořkým koncem. Papik vzpomíná, jak jel spolu s kamarádem vlakem přes úrodnou, zelenající se Slavonii. V kupé seděl spolu s nimi ustašovský navrátilce z emigrace a se slzami v očích oba přátele zapřísahal, aby se snažili udržet krásu jak slavonských polí, tak i chorvatské nezávislosti.

Tato dojemná prohlášení byla skutečným protikladem toho, čím se NDH stal pro své obyvatele ne-chorvatského původu. Pro ně se území NDH proměnilo v dějiště teroru vykonávaného ustašovci v několika vlnách. Obzvláště ohroženo bylo obyvatelstvo srbského původu, na němž se nová moc snažila vyhojit své rány za přes dvě desetiletí trvající srbskou hegemonii. Podobně jako jinde v nacisty kontrolované Evropě nebyli teroru ušetřeni ani Židé, Romové, homosexuálové a sympatizanti levice. Ustašovci byli ale připraveni tolerovat muslimy a dokonce je přijímat mezi sebe. Muslimové pro ně totiž byli s ohledem na dřívější teorie chorvatského nacionalismu v jeho zejména pravašské formě potomky chorvatské aristokracie, která ve snaze ochránit se před Osmany konvertovala k islámu. V reakci na nové pořádky pak někteří Srbové vytvářeli lokální četnické odbojové organizace, které se snažily bránit pravoslaví a práva dynastie Karadjordjevićů a vystupovali se zbraní v ruce i proti katolickým a muslimským civilistům.⁹³

Josip Papik byl mezitím poslán pracovat pro Říši do Německa, kde v Lipsku pracoval spolu s dalšími Chorvaty v továrně na munici pro Wehrmacht. „Nasazení“ (*Einsatz*) spočívalo v nacistickém státě v nutnosti najít zahraniční pracovní sílu. Cizí pracovníci (*Fremdarbeiter*) byli často velmi mladí a stejně jako Josip Papik se ocitli v zahraničí poprvé. Papik však ve svém válečném dobrodružství v zahraničí pokračoval a poté, co se nechal naverbovat k armádě, dostalo se mu výcviku na několika místech Říše – na Moravě, ve Štýrsku a v Bavorsku. Do NDH se vrátil až na samém konci války, v době, kdy se ustašovský stát hroutil. Nadsazeně řečeno, jinými „cizími pracovníky“ pro Říši byli v této době příslušníci Divize Handžar, o nichž byla řeč v případové studii věnované paměti vzpoury ve Villefranche-le-Rouergue.

V chaosu Druhé světové války si pouze komunističtí partyzáni (*partizani*) nevybírali své oběti podle etnického klíče. Partyzáni se skládali snad ze všech národností bývalé Jugoslávie a pod vedením Josipa Broze Tita bojovali proti nacistům, fašistům i jejich

⁹³ Pro kritickou analýzu četnického hnutí v jeho vztahu zejména s komunistickými partyzány viz. A. SIDOTI, *Partisans et Tchetsniks en Yougoslavie durant la Seconde Guerre mondiale: Idéologie et mythogénese*, Paris, Ed. CNRS, 2004.

místních kolaborantům pod heslem „Smrt fašismu, svobodu lidu“. Jejich plánem poválečného uspořádání byla federace jednotlivých národů, v níž by komunisté sehráli vedoucí roli. Komunisté plánovali podobně jako v Sovětském svazu vytvoření svazu federativních republik, na jejichž teritoriích hodlali zavést rovnováhu mezi národy definovanými za pomoci Stalinovy teorie. Ta byla čistě esencialistická a vnímala národ jako definovatelný na základě objektivních kritérií. Toto pojetí národa také umožňovalo s národy jako organickými celky zacházet a později „poražené národy“ přesouvat podle aktuálních potřeb. Na druhé straně je třeba zmínit, že Antifašistická rada národního osvobození Jugoslávie (AVNOJ, *Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije*) zakládala práva jednotlivých národů, které se staly ústavními komponentami budoucí Jugoslávie, na principu „bratrství a jednoty“.

„Národy kolaborantů“ zejména neslovanského původu (hlavně Němci a Italové, v menší míře i Maďaři a Albánci) byly v období bezprostředně následujícímu po druhé světové válce a vítězství komunistů přinuceny opustit území Jugoslávie a uvolnit tak prostor pro slovanské kolonisty z chudších oblastí. Osud Němců z Vojvodiny byl podobný osudům ostatních německých skupin ze středovýchodní Evropy (*Volksdeutsche*).⁹⁴ Z velké většiny byli vojvodinští Němci „nahrazení“ kolonisty z oblastí velkého vystěhovalectví, jakými byla Bosenská Krajina, Lika, Kordun, Banija, Dalmatské záhoří, Hercegovina a Černá Hora.⁹⁵ Podobně jako u Němců vyhnaných z Vojvodiny je těžké studovat historickou paměť Italů vyhnaných ze severovýchodního jadranského pobřeží, a to zejména kvůli emocím, které tato epizoda na obou březích Jadranu dodnes vzbuzuje. Italové odcházeli z bývalé Jugoslávie v hrůze z opakování hororů konce Druhé světové války, kde v krasových oblastech naházeli komunističtí partyzáni spolu se skutečnými kolaboranty do propastí i řadu těl svých nevinných obětí.⁹⁶ Nostalgie po opuštěných

⁹⁴ Srv. *Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien*, Herausgegeben vom ehemaligen Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsgeschädigte, Augsburg, Weltbild Verlag, 1994.

⁹⁵ „The consequences of emigration of the Germans were seen the most in Vojvodina, where South Slavs started to immigrate and settle the farms where Germans lived before. [...] In the process of organized colonization of Vojvodina, 250,000 persons settled from war-devastated parts of Yugoslavia, where soil was not as suitable for farming as in Vojvodina. Most of them came from Bosnia and Herzegovina (37.9%), Croatia (23.4%), Serbia (16.7%) and Montenegro (16.6%); the least, only about 200 persons, came from Kosovo. [...] We could conclude that the regions of Vojvodina from which Germans left were colonized primarily with members of Serbian and Montenegrin ethnic groups.“, M. KLEMENČIČ, „Forced and voluntary migrations as a tool for changing the ethnic structure on the territories of the successor states of the former Yugoslavia“, p. 5, manuskript publikovaný ve slovinském originále: M. KLEMENČIČ, „Prostovoljne in prisilne migracije kot orodje spreminjanja etnične strukture na območju držav naslednic nekdanje Jugoslavije“, in *Razpr. gradivo - Inšt. nar. vpraš. (1990)*, 2000, št. 36/37, pp. 145-172.

⁹⁶ V italštině je slovo pro „propast“ *foibe* a v chorvatštině a slovinštině *fojbe*. Pro italskou percepci této problematiky viz. G. OLIVA, *Foibe. Le stragi negate della Venezia Giulia e dell'Istria*, Milano, Mondadori, 2002. Několik monumentů v italsko-slovinském pohraničí je věnováno těmto událostem, z nichž je asi

místech a pocit nespravedlnosti z kolektivní odplaty jugoslávských komunistů byly průvodními jevy těchto vyhnaneckých migrací.

Podle vzpomínek editovaných v monografii věnované paměti Italů vyhnaných z Jugoslávie existoval významný rozdíl mezi vyhnanci z období bezprostředně následujícímu konci druhé světové války a těmi, kteří odešli z Jugoslávie až v pozdějším období.⁹⁷ První skupina se na druhou dívala se značnou nedůvěrou a obavami z toho, že pozdější emigranti byli v Jugoslávii „infikováni“ komunismem. Paměť chudoby vyhnaneců táborů a nostalgie po opuštěných místech je dodnes přítomná zejména v Terstu, kde se stala významným tématem místní pravicové politiky a vzniklo tam muzeum zasvěcené těmto událostem. Historická hořkost se čas od času také vrací do vztahů Itálie se Slovinskem a Chorvatskem. Tyto země však odpovědnost za masakry a nelidskosti poválečného období předkládají komunistické federaci.

Pokud se vrátíme do období následujícího po druhé světové válce, jinou uprchlicko-vyhnanecskou vlnou byla podobně jako po První světové válce emigrace muslimského obyvatelstva. To se týkalo zejména Turků a Albánců, ale do velké míry i elit slovanským jazykem hovořících muslimů, kteří se v tomto období ve velkém množství připojili k chorvatské politické emigraci.⁹⁸ To bylo výsledkem faktu, že podstatný počet příslušníků muslimských elit se během války angažoval ve správě NDH. O politické emigraci, a to jak chorvatské, tak muslimské a srbské, bude podrobnější řeč na následujících stranách.

C.2. Politická emigrace po roce 1945

V důsledku Druhé světové války došlo k významnému poslovanštění etnicky smíšených oblastí a výsledek války měl fatální důsledky i pro exponenty loutkových režimů a nekomunistické rezistence. Vítězství komunistů zapříčinilo významnou vlnu politické

nejpodstatnější památník poblíž městečka Basovizza na předměstí Terstu. V této souvislosti je také skutečně zajímavý Regionální institut pro istrijsko-rijecko-dalmatskou kulturu (*Instituto regionale per la cultura istriano-fiumano-dalmata*, <http://www.iris.it>) a jeho muzeum v Terstu, které je věnováno italské paměti slovinsko-chorvatského přimoří.

⁹⁷ P. BALLINGER, *History in Exile: Memory and Identity at the Borders of Balkans*, Princeton, Princeton University Press, 2002.

⁹⁸ V tomto období neměli pozdější Muslimové a ještě pozdější Bosňáci zatím svůj etnonym, proto je nutno jej opisovat uvedením slovním spojením.

emigrace. Mnozí příslušníci buržoazie a tradičních elit reagovali na politiku „třídního boje“ a nejistotu, kterou pro ně nový režim znamenal, odchodem ze země. Heterogenní tok lidské masy na konci války si řada pamětníků vyvolávala s řadou emocí.

Příslušník ustašovského hnutí Vinko Nikolić popisuje své setkání s uprchlíky z Černé Hory předtím, než sám odešel do exilu. Jeden z uprchlíků vystoupil ze zástupu, aby varoval obyvatele chorvatského maloměsta před komunisty: „U nás v Černé Hoře už nejsou kameny, které by nebyly zbarveny krví.“⁹⁹ Poté, co padla poslední linie obrany NDH, dosáhla panika mezi těmi, kdo spolupracovali s ustašovským státem, vyvrcholení. Současně volili cestu do exilu i příslušníci různých jednotek nekomunistické rezistence, jako například dinárská četnická divize vojvody Momčila Djujiće, který i se svými věrnými zvolil raději cestu do Itálie, než aby se vzdal komunistům. Nepřátelé z války se tak potkali na hranicích, aby se pokusili uprchnout komunistické spravedlnosti.

C.2.a. Chorvatská a muslimská politická emigrace

Nižší šarže ustašovců a úředníků NDH, kteří měli to štěstí těsně po válce opustit Jugoslávii, byli na počátku svého exilu umístěni v táborech pro válečné zajatce. Nejznámější z nich byly Fermo a Bagnolio v Itálii. Civilní uprchlíci byli drženi v uprchlických táborech v Rakousku. Podle svědectví fra Mirko Čoviće, františkánského mnicha, který vykonával pastorační činnost u chorvatských uprchlíků v Rakousku, dávali emigranti přednost americké okupační zóně před oblastmi kontrolovanými Francií a Británií.¹⁰⁰ Ty byly známy pro svou relativní chudobu a nedostatek potravin.

Elity NDH opustily jeho území týden před konečným zhroucením poslední „Tomislavovy obranné linie“. Za pomoci konzervativních složek v katolické církvi vytvořily elity NDH plán na útěk, později známý jako „krycí stezka“. Ve snaze uniknout komunistům, našli někteří vysoce postavení ustašovci dočasný azyl ve Vatikánu. Odtud část z nich odešla pod ochranná křídla pravicových diktatur do Španělska a Jižní Ameriky. Existují dokumenty, které jsou vydávány za agenturní zprávy z USA, podle nichž existovaly kontakty mezi CIA

⁹⁹ V. NIKOLIĆ, *Tragedija* cit.; orig.: „Kod nas u Crnoj Gori nema kamena, koji nije krvlju obilježen.“

¹⁰⁰ M. SINOVIĆ, *Hrvati u Argentini i njihov doprinos hrvatskoj kulturi, pregled hrvatskog tiska objavljenog u Argentini od godine 1946. do 1990.*, Buenos Aires, vlastní náklad, 1991.

Další centrum chorvatské politické emigrace bylo organizováno Vladimírem Mačekem, představitelem chorvatské agrární politiky v období mezi válkami. Maček odešel do exilu ve Spojených státech, kde pomáhal etablovat tu část chorvatské emigrace, která byla spojena s Chorvatskou selskou stranou. Shoda o tom, že nezávislý chorvatský stát by měl být znovuobnoven, byla ale v chorvatské diaspoře v této době bez diskuze. Rozdílné názory se odvíjely pouze od toho, jakou konkrétní podobu by měla obnovená státnost mít. Po smrti *poglavnika*, nejvyššího vůdce NDH, Ante Paveliće v Madridu v roce 1959, se začal do té doby relativně homogenní ustašovský exil štěpit.¹⁰³

Muslimská politická emigrace byla v období následujícím po druhé světové válce téměř kompletně napojena na chorvatskou. Mnoho muslimů hovořících slovanským jazykem se totiž mezi válkami prohlásilo za Chorvaty, někteří ale také za Srby. Část muslimských emigrantů věrných NDH a ustašovcům vytvořila vlastní organizaci (*Hrvatsko-muslimansko udruženje*, Chorvatsko-muslimské sdružení) zastupující zájmy slovanských muslimů z Bosny a Hercegoviny a Sandžaku v navrhovaném znovuobnověném chorvatském státě.

Vzhledem k propojenosti chorvatského a muslimského exilu se některé kritické otázky později projeví zhoršením vzájemných vztahů. Mustafa Imamović připomíná značně citlivé téma, jímž se stal proselytismus části chorvatské emigrace úzce spojené s katolickou církví.¹⁰⁴ V této souvislosti uvádí Imamović již zmíněná jména Krunoslava Draganoviće a Mirko Čoviće, kteří měli tlačit na konverzi části muslimských elit ke katolicismu. Výsledkem jejich snah byl protestní dopis ze strany „muslimské části chorvatské emigrace“ zastoupené Adilem Zulfikarpašićem a Muhamedem Pilavem.¹⁰⁵ Tato iniciativa byla podepsána zástupci elity muslimské politické emigrace v Rakousku v červnu 1954 a může být považována za první krok v projevování rozdílů mezi politickými aktivitami chorvatské a muslimské emigrace.

Nová vlna chorvatské politické emigrace, značně odlišná od té po Druhé světové válce, následovala porážce „Chorvatského jara“ v roce 1971. Po odstranění politických sil, které usilovaly o reformu jugoslávského komunismu a současně o posílení chorvatských národních práv (kulturních, jazykových a dalších), se některé z osobností spojených s reformním hnutím rozhodly opustit zemi. Tato vlna politické emigrace byla v porovnání

¹⁰³ M. GLAMOČAK, op. cit.

¹⁰⁴ M. IMAMOVIĆ, op. cit.

¹⁰⁵ Viz. M. PILAV, op. cit., A. ZULFIKARPAŠIĆ, op. cit.

s předešlou usnadněna mnohem volnějším přeshraničním režimem. Další skupinu politické emigrace tvořili stoupenci nenacionalistické Demokratické alternativy. Byla to v zahraničí působící organizace, která vznikla v šedesátých letech, a jejím cílem bylo demokratizovat komunistickou Jugoslávii.¹⁰⁶

Odlišnou kapitolou politické emigrace, kterou v této práci nebudu podrobně rozvíjet, je emigrace komunistů loajálních k Moskvě potom, co byla v roce 1948 Jugoslávie vyloučena z Informbyra. Komunisté loajální k Moskvě („Informbyrovci“) odešli nejčastěji do zemí východní Evropy.¹⁰⁷ I v západní Evropě ale existovaly politické kruhy emigrantů, které vyjádřily ochotu jednat s Moskvou. Známy pokus o využití sovětské podpory pro nezávislost chorvatského státu představovaly aktivity z roku 1970, kdy vešla část chorvatské emigrace v kontakt s emisary SSSR, aby diskutovala o možnostech chorvatské nezávislosti garantované Moskvou.

D.4.b. Srbská politická emigrace

Cesty srbské politické emigrace nebyly v období po Druhé světové válce stejné jako destinace chorvatského politického exilu. Velmi důležitou zemí pro srbskou emigraci byla Francie. Bylo to v Paříži, v srdci Latinské čtvrti, v bistru u Dary „boxerky“, kde se scházeli srbští emigranti.¹⁰⁸ Dalším velmi důležitým městem pro všechny vlny migrací z bývalé Jugoslávie byl italský Terst. Město je ale uváděno i jako sídlo srbských exilových organizací.¹⁰⁹ Svoje aktivity vyvíjela také srbská politická emigrace v Západním Německu, Velké Británii a Spojených státech. V kontrastu k emigraci chorvatské netvořila srbská politická emigrace obdobnou relativně jednotnou frontu s cílem svrhnout komunistickou moc v Jugoslávii, ale byla rozštěpena podle řady faktorů.

Pro účely této práce považuji za vhodnou zmínit klasifikaci různorodé srbské politické emigrace Mariny Glamočak. Ta ji dělí do skupin podle politické činnosti v exilu (aktivní

¹⁰⁶ M. GALIĆ, op. cit.

¹⁰⁷ „Informbyrovci“ v Československu se věnuje doktorská práce Ondřeje Vojtěchovského, kolegy ze Semináře obecných a komparativních dějin Ústavu světových dějin FF UK v Praze.

¹⁰⁸ П. КАЛАБИЋ, op. cit.

¹⁰⁹ M. GLAMOČAK, op. cit.

nebo neaktivní), podle jejich projektů rekonstrukce Jugoslávie (monarchisté - stoupenci Karadjordjevićů, stoupenci jejich soupeřů Obrenovićů a republikáni), podle definice vlasti (stoupenci Velkého Srbska nebo Jugoslávie), na různé skupiny z Druhé světové války (různorodé četnické skupiny a stoupenci Ljotiće), demokraty a stoupence autoritativního režimu.¹¹⁰ Marina Glamočak klade důraz na rozdíl mezi sociálním původem srbské a chorvatské politické emigrace. Zatímco chorvatští emigranti byli většinou z buržoazního prostředí (učitelé, právníci, představitelé armády), v srbské emigraci byl naproti tomu v tomto období velký počet rolníků.¹¹¹ S tímto sociálním profilem souvisí také velká míra rozštěpenosti srbského exilu podle regionální příslušnosti.

Mimo rámeček politických organizací, bylo také mnoho případů spontánní politické emigrace, která nemusí být nutně spjata s příslušností k organizacím popsaným výše. Tato vlna spontánní emigrace byla v Jugoslávii stejně jako v ostatních zemích komunistického tábora realitou. Vzhledem k tomu, že obecně nebyli tito lidé nikde organizováni, jejich osudy jsou vysledovatelné jen velmi obtížně. Jeden z mých informantů, který byl sám spjat s vlnou ekonomické migrace, řekl: „Pamatuji si, že v roce 1955 bylo jedno bělehradské divadlo na zájezdu v západní Evropě. Jen tři lidé z této skupiny se vrátili do Jugoslávie: řidič a další dva.“¹¹² Politická emigrace z bývalé Jugoslávie tedy byla do značné míry těžko dokumentovatelná a snaha o psaní jejich dějin je závislá na dílčích příbězích. Pojďme se proto nyní podívat na ideologický profil politických emigrantů, který nám umožní dotknout se představ této migrační vlny.

C.2.c. Ideologie politických emigrantů

S ohledem na značnou ideologickou fragmentaci politické emigrace lze jen těžko najít společné jmenovatele pro tyto rozdílné národní a politické proudy. Společným postojem všech skupin jugoslávské politické emigrace byl antikomunismus a z něho vyplývající hořkost vůči Západu za jeho shovívavost vůči Titovi. Zaměříme se proto nyní na osudy a představy několika významných politických emigrantů. To nám může pomoci pochopit,

¹¹⁰ idem

¹¹¹ idem

¹¹² M.J., Paříž, leden 2007; orig.: „*Je me rappelle qu'en 1955 il y avait le théâtre de Belgrade qui a fait une tournée en Europe de l'ouest. Il n'y eu que trois [personnes de ce groupe] qui sont revenu en Yougoslavie. Le chauffeur et deux autres.*“

co mohlo stát za motivacemi odejít do zahraničí a jaké politické představy ideálního uspořádání Jugoslávie měli alespoň někteří z politických emigrantů. Jak uvidíme hned podle prvního příkladu, nebyl antikomunismus u některých z nich alespoň zpočátku vůbec samozřejmý.

C.2.c.1. Adil Zulfikarpašić

Ve svých textech Adil Zulfikarpašić často zdůrazňoval, že pocházel z rodiny tradiční muslimské aristokracie.¹¹³ Bosenští bejové (*begovi*), mezi něž rodina Zulfikarpašićů patřila, přišli o většinu svých majetků agrární reformou po První světové válce. Přestože byl jeho otec dlouholetým starostou města Foča, reagoval Adil Zulfikarpašić narozený v roce 1921 na nespravedlnost, za níž pokládal ochuzení muslimských elit, příklonem k myšlenkám krajní levice. V řadách komunistické rezistence strávil i léta druhé světové války. To později vysvětloval jako snahu ubránit své souvěrce proti četnickému teroru, jemuž byli během druhé světové války obzvláště ve východní Bosně vystaveni. Během války byl dokonce zajat ustašovci a odsouzen k smrti. Jeho soudruzi jej však z vězení unesli a Adil Zulfikarpašić tak mohl pokračovat v odbojové činnosti. Po druhé světové válce patřil po určitou dobu k blízkým spolupracovníkům Josipa Broze Tita. Zastával dokonce post ministra obchodu v první poválečné vládě, ale už v roce 1946 emigroval do Švýcarska, kde strávil následujících více než čtyřicet let.

V zahraničí se Zulfikarpašić angažoval v politice národní emancipace jugoslávských muslimů hovořících slovanským jazykem. V letech 1960 až 1967 vedl jako šéfredaktor periodikum *Bosanski pogledi* (Bosenské pohledy), které vycházelo paralelně ve Vídni a švýcarském Fribourgu. Z článků, které v tomto periodiku Zulfikarpašić tiskl, můžeme vyčíst, že v poválečném období prošel značnou názorovou proměnou. Namísto komunismu se napříště angažoval v politice liberální demokracie a stal se především advokátem myšlenky národní emancipace rodícího se národa Muslimů. Jeho vize muslimského nacionalismu však byla skutečně poměrně liberální a nikoli nutně nábožensky orientovaná. Když se na počátku devadesátých let vrátil do Bosny, střetl se ve svých názorech s pozdějším prvním prezidentem nezávislé Bosny a Hercegoviny

¹¹³ Viz. sebraná díla z jeho emigrace: A. ZULFIKARPAŠIĆ, op. cit.

Alijou Izetbegovićem, který v té době hájil zejména zájmy muslimských náboženských vůdců.

Adil Zulfikarpašić v devadesátých letech, archiv autora

Pokud se však vrátíme k Zulfikarpašićovým myšlenkám muslimského liberálního nacionalismu šedesátých let, najdeme v nich snahu vytvořit národní diskurz jasně se odlišující od nacionalismu srbského a zejména chorvatského. Zulfikarpašić ve svých článcích proklamoval autochtonii Muslimů na západním Balkáně, což byla jasná antiteze k jak chorvatským, tak i srbským historickým pracím věnovaným konverzím katolického nebo pravoslavného obyvatelstva k islámu během dob osmanské expanze. Zajímavé je, že v těchto svých tezích vycházel Zulfikarpašić z prací vydaných během druhé světové války, tedy ze strany režimu NDH, proti němuž čtyři roky usilovně bojoval. S odvoláním na tyto publikace psal i o podstatné přítomnosti islámu v okolních zemích – v Srbsku, Chorvatsku, ale i ve Slovinsku, kde byl podle něj islám přítomen dávno před osmanským výbojem.¹¹⁴

Jedna velká část Zulfikarpašićových vzpomínkových textů se vztahuje k období druhé světové války, zejména v kontextu východní Bosny, kde se nachází jeho rodná Foča. Autor popisuje teror všech proti všem a věnuje se zejména četnickým masakrům

¹¹⁴ A. ZULFIKARPAŠIĆ, op. cit.

na muslimských a chorvatských civilistech. Tyto masakry interpretuje jako pomstu za ustašovský teror na Srbech vedený v této oblasti jednotkami Černé legie (*Crna legija*) pod vedením Jure Francetiće. Protimuslimský šovinismus četníků pak vysvětluje jako výsledek spolupráce částí muslimských elit s ustašovci. Podle Zulfikarpašiće byli četnici vyzbrojeni rozpadající se jugoslávskou armádou a bezbranní muslimové se tak stali jejich snadnými oběťmi. Adil Zulfikarpašić šel dokonce ve svých úvahách tak daleko, že označil muslimy za komunitu, která ve válce utrpěla nejvíce obětí. Protimuslimské nálady mezi srbskou populací pak podle něj způsobily to, že řada muslimských partyzánů, mezi nimiž i Adil Zulfikarpašić, musela přijmout srbské pseudonymy a dále tak reprodukovali přesvědčení o rozhodujícím srbském podílu na antifašistické rezistenci. Podívejme se ale nyní na osudy dvou politických emigrantů, kteří vycházeli ze zcela jiných pozic než Adil Zulfikarpašić.

C.2.c.2. Josip Papik a Vinko Nikolić

O Josipovi Papikovi už byla v této práci řeč. Jeho paměti mohou být ilustrativní pro chorvatskou politickou emigraci ustašovské orientace.¹¹⁵ Obdobně je tomu s osudy Vinka Nikoliće, o nichž zmíním také několik slov. Papik se narodil v roce 1925 v obci Čelinovac v blízkosti města Bosanska Gradiška v rodině s velkým počtem dětí. Po vyhlášení NDH odešel v roce 1941 na práci do Německa, kde nedaleko Lipska pracoval v továrně na stříelivo. Během dovolené se v následujícím roce nechal odvést k chorvatskému letectvu. NDH byl vazalským státem nacistického Německa, proto si po přijímací části v Petrovaradinu odbyl výcvik v dalších městech kontrolovaných Wehrmachtem - v Chebu a ve francouzském Auxerre. Tam přísahal věrnost ustašovskému vůdci (*poglavniku*) Ante Pavelićovi. Chorvatští letci měli být vysláni na východní frontu, Papik se tam ale nikdy nedostal a po dalším výcviku ve Vyškově, dolnorakouském Bad Feslau, Štýrském Hradci a bavorském Fürthu přišel konec války, v níž se NDH ocitlo na straně poražených.

Na začátku května roku 1945 se Papik vrátil do Bosny, aby navštívil svoji rodinu. Ve zmíněném autobiografickém textu vzpomíná na to, jak už tehdy nedaleká Banja Luka

¹¹⁵ J. PAPIK, „Mojí doživljaji one tragične godine“, in: V. NIKOLIĆ, *Bleiburg* cit.

byla v držení nepřátelských Titových partizánů, a směrem k severozápadu putovaly nesčetné kolony uprchlíků. Papik píše, že se ze Záhřebu stalo díky uprchlíkům milionové město. Hlavní náměstí byla obsazena *muhadžíry*, uprchlíky z území, nad nimiž NDH ztratil kontrolu. S tím jak se válečná situace pro vojenské elity NDH vyvíjela nepříznivě, padlo rozhodnutí vyklidit ztenčující se území zbývajícího nezávislého Chorvatska. Nejen ustašovští vojáci a příslušníci domobrany, ale i kolaboranti a civilisté z řad buržoazie a kléru, se vydali na pochod ke slovinsko-rakouské hranici, kde se snažili dostat do britské okupační zóny a uniknout tak zajetí ze strany komunistů.

Josip Papik se spolu s ostatními vydal přes slovinské město Dravograd k hranici, kterou se mu však obdobně jako statisícům dalších přejít nepodařilo. Papik měl ale štěstí. Nebyl partyzány popraven na místě a jeho tělo neskončilo v roklinách rakousko-italsko-jugoslávského pomezí. V komunistickém zajetí prošel zkušeností toho, co chorvatští historici později nazvali křížovou cestou (*križni put*). Nová komunistická vláda využívala ustašovských zajatců k agitačním a propagandistickým účelům a nutila je procházet městy celého Chorvatska, kde byli ponižováni a vystavováni za účelem zastrašení civilního obyvatelstva. Papik se opět pokusil z Jugoslávie uniknout o čtyři roky později, pohraničníci ho ale chytili a lidovým soudem byl odsouzen na dva a půl roku vězení. Po odpykání tohoto trestu se mu konečně podařilo z Jugoslávie uprchnout. V exilu se seznámil s představiteli chorvatské politické emigrace a svoje osudy nabídnul dlouholetému editorovi exilového listu Hrvatska revija (Chorvatská revue) Vinko Nikolićovi.

Vinkolić

Vinko Nikolić, archiv autora

Nikolićovy vlastní paměti jsou nutnou průpravou čtenáře o chorvatské politické emigraci, neboť předkládají čtivou formou historiky ze zajateckého tábora s exkurzy k předešlému období druhé světové války.¹¹⁶ Tento původně válečný zajatec v Itálii a později politický emigrant pobývajícím v řadě evropských zemí a Argentině, zasvětil svůj život propagaci chorvatského nacionalismu. Jako editor časopisu *Hrvatska revija* se orientoval zejména na téma masakrů u Bleiburgu, ale proslul i jako básník. Jeho pravděpodobně nejpozoruhodnější báseň „Modlitba, abych chrabře zemřel za Chorvatsko“ (*Molitva da hrabro umrem za Hrvatsku*) je asi tím nejsilnějším, co mohla chorvatská exilová poezie nabídnout.¹¹⁷ Současně je titul jeho básně poměrně ilustrativní pro představy jednoho silně nacionalistického segmentu chorvatské politické emigrace.

¹¹⁶ V. NIKOLIĆ, *Tragedija* cit.

¹¹⁷ Idem, p. 44.

D.2.d. Aktivity politické emigrace

Jiné příklady ideologické průpravy politických emigrantů uvádí Marina Glamočak. Ta napsala práci věnující se „konceptům Velkého Srbska a Velkého Chorvatska u politické emigrace“.¹¹⁸ Konec komunistického režimu a nastolení nacionalistických režimů ve státech, které by kontrolovaly co největší možné teritorium, bylo snem velké části srbských i chorvatských politických emigrantů. Těchto cílů měly dosáhnout metody spjaté se snahou prosadit si co největší vliv mezi emigranty vlastního etnického původu a snažící se zasáhnout komunistický režim v jeho nejcitlivějších místech. Nejradikálnější formou byl pro politický exil terorismus.

Část tzv. Bugojanské skupiny diverzantů vyslaných chorvatským nacionalistickým exilem, která měla v roce 1972 v bosenském Bugojnu vyprovokovat protijugoslávské povstání, archiv autora

Využití metod terorismu bylo po určitou dobu příznačné zejména pro chorvatskou a v menší míře i pro srbskou politickou emigraci. Z její strany došlo k částečnému využití pocitů frustrace ekonomických migrantů a tzv. „druhé“ generace migrantů politických, kteří odcházeli z Jugoslávie až v souvislosti s liberalizací přeshraničního režimu od šedesátých let. „Zlatá léta“ terorismu spadala na konec šedesátých a první polovinu sedmdesátých let. Tehdy se teroristické akce ze strany diaspory sestávaly z útoků proti diplomatickému zastoupení Jugoslávie, z únosů a útoků proti jugoslávským

¹¹⁸ M. GLAMOČAK, op. cit.

letadlům, z organizace diverzních skupin vysílaných do Jugoslávie s cílem páchat podvratnou činnost a iniciovat povstání, z násilí proti projugoslávsky orientovaným spolkům migrantů a dalších podobných aktivit.¹¹⁹ Akce jugoslávské tajné policie (UDBA) nebyly v době Studené války o nic méně krvavé. Odpůrci komunistické Jugoslávie byli ze strany UDBA bez milosti likvidováni.¹²⁰

Bruno Bušić, chorvatský emigrant zavražděný agentem UDBA v Paříži v roce 1978

Jugoslávský režim totiž logicky chápal politickou emigraci jako značné nebezpečí a věnoval jejím aktivitám velkou pozornost. Práce, které vznikly na zakázku jugoslávského režimu, se koncentrovaly především na jednotlivé organizace politické emigrace, které vycházely ze zkušenosti druhé světové války (ustašovci, četníci a další srbské organizace).¹²¹ Tyto práce se věnovaly zejména krystalizaci a fragmentaci politické emigrace a předkládaly seznamy organizací nepřátelských k jugoslávskému zřízení. Podle těchto informací se chorvatský politický exil organizoval zejména ve Španělsku a Argentině a aktivity vyvíjel v Rakousku, Německu, Francii, Velké Británii, Austrálii, Spojených státech a Kanadě. V těchto zemích se také scházely exilové spolky srbské politické emigrace, které mimo ně fungovaly i v Belgii, Švýcarsku a Itálii.

¹¹⁹ M. GLAMOTCHAK, op. cit.

¹²⁰ Pro příklady ze srbské i chorvatské politické emigrace viz.: P. КАЛАБИЋ, op. cit., B. VUKUŠIĆ, op. cit.

¹²¹ M. BOŠKOVIĆ, op. cit., M. DODER, op. cit., S. KOVAČEVIĆ, op. cit., brožura *Politička emigracija: aktivnost političke emigracije protiv samoupravne socialističke Jugoslavije i njenih oružanih snaga*, Beograd, 1974.

Organizace politické emigrace se živě zajímaly o život v Jugoslávii. Amnestie pro politické emigranty a liberalizace přeshraničního režimu v roce 1962 byly pro politické emigranty významným momentem. Na tyto události reagovala brožura vydaná v Paříži a podepsaná autorem vystupujícím pod jménem Dragoljub Vurdelja. Ten v brožuře ostře varoval emigranty, kteří váhali nad tím, zda se nemají vrátit do Jugoslávie.¹²² Podle autora tam na potenciální navrátilce čekala pouze chudoba „tureckého hospodářství“ (*ciganluk*) socialistického zřízení. Mezi v brožuře jmenované faktory, které měly odradit srbské rolníky od návratu z exilu, patřilo zejména zchudnutí venkova a proletarizace jugoslávského zemědělství.

Ostatní sociální skupiny politických emigrantů měla zastrašit korupce a celkové zchudnutí Jugoslávie. To bylo v brožuře dokumentováno fotografiemi jugoslávských občanů, které byly po liberalizaci přeshraničního režimu pořízeny v italském Terstu, kam jezdili lidé z Jugoslávie na nákupy produktů nedostupných v Jugoslávii. Fotografie představují skupinu lidí s pytli a balíky naplněnými zbožím, jak odpočívají v parku, kterému autor ironicky přezdívá „Titův hotel“. Podle autora překřtili místní obyvatelé jedno z terstských náměstí (Piazza Sant'Antonio Nuovo) na *piazza della vergogna slava* („náměstí slovanské hanby“). Podle autora byly tyto fotografie natolik šokující, že nemohly být srovnávány ani s těmi, které byly pořízeny během Druhé světové války v hladem trpícím Bělehradě, odkud obyvatelé utíkali, aby našli něco k snědku na venkově.

¹²² D. G. VURDELJA, op. cit.

Jugoslávské ženy v Terstu, D.G. VURDELJA, op. cit., p.67

Tentýž autor identifikoval centra jugoslávské vládní politiky v jednotlivých zemích emigrace. Ústřední roli v této souvislosti pochopitelně sehrávaly zastupitelské úřady, ale i centrály jugoslávských aerolinií nebo velkých společností orientujících se na export. Agenti UDBA se pak ve městech jako Vídeň nebo Paříž specializovali na „lov emigrantů po kavárnách“. Příslušníci politické emigrace se v obdobích následujících po liberalizaci přeshraničního režimu v Jugoslávii museli vypořádat se silnou konkurencí ze strany bělehradského režimu v tom, co napříště vzešlo ve známost jako „boj o duši gastarbajterů“.

C.3. Ekonomické migrace

C.3.a. Gastarbajteri

Ekonomické migrace z Jugoslávie umožnila v šedesátých letech tamní liberálnější legislativa. Svým způsobem to bylo i pragmatické řešení jugoslávského režimu, který považoval „dočasné zaměstnání v zahraničí“ (*privremeni rad u inostranstvu*) za způsob, jak zlepšit ekonomické problémy země. Fakticky se v případě Jugoslávie jednalo o jedinou evropskou zemi socialistického tábora, která se tímto způsobem otevřela kapitalistické ekonomice. Podle často citovaného axiomu blízkého spolupracovníka Josipa Broze Tita Vladimira Bakariće byli pracovní migranti příspěvkem Jugoslávie do světové dělby práce. Pro tyto ekonomické migranty se vžil název *gastarbajteri*. Toto slovo původně vzniklé z německého výrazu *Gastarbeiter* („hostující pracovníci“) v srbochorvatštině zdomácnělo. Můj informant, pan Jablanović zavzpomínal na počátek pracovních migrací: „Tito tehdy vyhlásil, že ten, kdo nemá co na práci, dostane pas.“¹²³

Koncept *Gastarbeiter* vznikl v Německé spolkové republice v první polovině padesátých let 20. století a do roku 1973 zahrnoval zejména dělníky z jižní Evropy, kteří přicházeli na základě bilaterálních smluv a s pomocí specializovaných agentur na dovoz pracovní síly. Zpočátku tento systém fungoval na základě pobídek jednotlivých firem a jeho ústřední myšlenkou byla dočasnost pobytu zahraničních pracovníků v hostitelské zemi. Postupně se však z něj stal živelný fenomén, který měl daleko delší trvání, než si jeho tvůrci představovali. Mimo západního Německa se systém hostujících pracovníků rozšířil i v Rakousku a Švýcarsku.

Bez přehánění lze napsat, že tato vlna ekonomických migrací souvisela s urychlenou modernizací Jugoslávie. Ta prošla v padesátých letech procesy industrializace a urbanizace. Rychlá industrializace způsobila v Jugoslávii vylidňování venkova a vznik nového segmentu urbánní populace, která udržovala úzké vztahy s venkovem a zejména s ekonomikou svých původních vesnic. Tito „selští měšťané“ (*peasant urbanities*), jak je nazval Andrei Simić, dostávali potraviny od svých příbuzných na venkově, kam také jezdili

¹²³ Pan M.J., Paříž, leden 2009; orig.: „En 1968 Tito a dit que celui qui a rien à faire doit obtenir un passeport. Mais ça a commencé un peu avant, en 1965.“

v časech sklizně a dalších zemědělských prací na výpomoc.¹²⁴ Tato část jugoslávské populace také tvořila největší podíl mezi migranty, kteří od poloviny šedesátých let houfně opouštěli Jugoslávii, aby se nechávali zaměstnat v průmyslu západoevropských ekonomik procházejících v té době obdobím výrazného růstu. Podívejme se ale nyní na bližší kontext tohoto vývoje v dějinách Jugoslávie.

C.3.a.1. Josip Broz-Tito a vývoj Jugoslávie do poloviny šedesátých let

Politický systém, který po svém vítězství ve druhé světové válce v Jugoslávii nastolili komunisté, měl díky svému hrdinnému válečnému postoji mezi populací značný kredit. Popularita komunistů byla navíc do velké míry dána charismatem a vynikajícími organizačními schopnostmi jejich vůdce, Josipa Broze-Tita. Josip Broz, jehož přezdívka Tito pocházela z dob ilegality, se narodil v roce 1892 v severochorvatském Kumrovcu ve smíšeném slovinsko-chorvatském manželství. Během první světové války sloužil v rakousko-uherských jednotkách a byl nasazen na bosenské bojiště. Poté, co byl převelen na ruskou frontu a zajat, seznámil se Josip Broz s komunistickou ideologií. V roce 1920 se vrátil do země, kde se zapojil do činnosti místní komunistické strany. Ve službách Kominterny zasáhl do dění ve španělské občanské válce. Tito pozorně sledoval Stalinovu linii, proto se mu podařilo zachránit si během moskevských čistek konce třicátých let místo ve vedení jugoslávských komunistů.

Po vítězství ve druhé světové válce měl Tito prakticky volnou ruku k vytvoření federativního režimu socialistických republik podle sovětského vzoru. I když byl západními spojenci přinucen ke spolupráci s některými exilovými politiky, podařilo se mu prosadit pro komunistickou stranu výsadní místo v poválečné Antifašistické frontě a položit tak základy nového společenského systému. Významným momentem konstituce komunistické moci v Jugoslávii byla v roce 1948 roztržka s Informbyrem, Stalinem kontrolovaným blokem lidově demokratických zemí. Stalin se odmítal smířit s relativně samostatnou Titovou zahraniční politikou a zejména s jeho kontakty s řeckou komunistickou rezistencí a úzkými vazbami na bulharské a albánské komunisty. Titovou reakcí byl rozchod

¹²⁴ A. SIMIĆ, *The Peasant Urbanities: A Study of Rural-Urban Mobility in Serbia*, New York, Seminar Press, 1973.

s dosavadní promoskevskou linií a další budování vlastních specifík komunistického režimu, z nichž lze na tomto místě zmínit samosprávný systém v řízení podniků a místní správě. Roztržka s Informbyrem posloužila Titovi jako záminka pro čistku uvnitř Strany a perzekuci svých politických protivníků v jejím rámci. Řada z nich byla uvězněna na nechvalně proslulém jadranském ostrově Goli Otok.

Jedním z projevů převzetí moci komunisty byla kolektivizace zemědělství. Zemědělská družstva měla spojit drobné soukromé rolníky. Nejintenzivnější kampaň za odstranění soukromé držby půdy proběhla v Jugoslávii v roce 1949. Kolektivní způsob hospodaření však nebyl hospodářsky příliš úspěšný a někteří rolníci se proti kolektivizaci ostře stavěli. Na území Cazinské krajiny, v severozápadním cípu dnešní Bosny a Hercegoviny, dokonce došlo v roce 1950 k ozbrojeným střetům rolníků s policií. Tito nakonec od kolektivizace upustil a od roku 1953 existovala v zemi paralelně soukromá a státem nebo družstvy vlastněná hospodářství.

V rámci prvního pětiletého plánu pro rozvoj hospodářství došlo od roku 1947 k urychlené industrializaci země. Prioritu měl v tomto období zejména těžký průmysl a po roztržce s Informbyrem i zbrojní strojírenství. Řada nových podniků byla budována v rámci dobrovolnických brigád, tzv. „staveb mládeže“, ale i s využitím práce lidí internovaných v pracovních táborech. Oboje platilo ve velké míře i pro nově budovanou infrastrukturu v zemi. Pozice Jugoslávie „mezi dvěma bloky“ umožnila Titovu politiku orientovanou na Hnutí nezúčastněných zemí, v němž se od poloviny padesátých let sdružovaly zejména státy, které se osvobodily z koloniální nadvlády. Spolu s egyptským prezidentem Násirem a indickým ministerským předsedou Nehrúem, patřil Tito od počátku šedesátých let k vůdčím politikům této mezinárodně-politické linie.

Z Jugoslávie tedy od poloviny šedesátých let začala odcházet za „dočasným zaměstnáním v zahraničí“ nikoli nepodstatná část jugoslávské pracovní síly. Podívejme se nyní, co stálo za jejich motivy odchodu do zahraničí.

C.5.a.2. Motivace k odchodu

Nastínili jsme už některé motivy, proč od poloviny šedesátých let odcházel za prací do zahraničí velký počet občanů Jugoslávie. Podívejme se nyní na některé z těchto důvodů podrobněji. Podle mnoha svědectví sebraných Gordanou Vuksanović souvisel skutečně hlavní důvod odchodu ekonomických migrantů z Jugoslávie s masovou nezaměstnaností.¹²⁵ Míra nezaměstnanosti nepřetržitě rostla až do rozpadu komunistické Jugoslávie a obyvatelstvo venkova i měst potřebovalo prostředky nutné k financování vzdělání dětí, k výstavbě nových domů a nákupu jejich vybavení, pořízení automobilů a zajištění dalších potřeb. Do zahraničí migranty lákaly také s Jugoslávií v západní Evropě neporovnatelně větší výdělků. Ačkoli bylo časové omezení pobytu v zahraničí jádrem myšlenky hostující pracovní síly, někteří migranti zůstali v hostitelské zemi mnohem déle, než původně očekávali. Chorvatský kněz mi při rozhovoru v Paříži sdělil: „Ekonomická migrace je vždycky jako past. Téměř všichni [migranti] přišli na pouhých několik let, ale většina z nich tu pořád ještě je.“¹²⁶

To byl také případ Djurdjie Vasić, známé jako Juliette, původem z vesnice v severní části Bosny. Nejdříve odešel její přítel Slobodan pracovat do továrny Citroën v Paříži. Juliette, po ukončení hotelové školy v Záhřebu přijala nabídku kamarádky a společně odjely do Švýcarska, aby pracovaly v hotelu poblíž Bernu. „Slobodan u mě jednou byl a tehdy jsme se zasnoubili. Předtím jsem ale požádala dopisem svolení od svého otce. Po roce jsem se rozhodla připojit se ke Slobodanovi v Paříži: Chtěla jsem mít děti. On opustil svůj pokoj v Sarcelles a pronajal místnost v hotelu Gloria nedaleko Pigalle. To bylo místo, kde jsme začali náš společný život.“¹²⁷ Podobně jako Juliette našla většina ekonomických imigrantů práci v zahraničí díky přátelům, rodině a známým z jejich původních domovů. Jiná migrantka o svých začátcích v Rakousku řekla: „Jeden náš krajan, Momčilo, pracoval ve Vídni. Jednou jsem se odvážila ho zeptat, jestli by mě nevzal s sebou do Rakouska.“¹²⁸

¹²⁵ Viz. např. G. VUKSANOVIĆ, op. cit.

¹²⁶ Otec M.A., Paříž, leden 2007; orig.: „*La migration économique c'est toujours comme un piège. Ils sont presque tous venus seulement pour quelques années mais pour la plupart sont encore là.*“

¹²⁷ I. BERELOWITCH, M. FANTINI, X. BAUDOIN (eds.), op. cit.: „*Slobodan est venu me voir une fois, et on s'est fiancés. Avant, on avait demandé par lettre à mon père. Au bout d'un an, j'ai décidé de le rejoindre à Paris : j'avais envie d'avoir des enfants. Lui, il avait quitté son foyer à Sarcelles pour prendre une chambre à l'hôtel Gloria, pas loin de Pigalle. C'est là qu'on a commencé notre vie ensemble.*“

¹²⁸ Milica Anđelković cit. par G. NOVAKOVIĆ (ed.), op. cit., p. 28; orig.: „*Jedan naš rođak, Momčilo, radio je u Beču i ja se osmelila jednom da ga pitam da provede i mene u Austriju.*“

V některých málo rozvinutých částech Jugoslávie dosáhly ekonomické migrace kolosálních rozměrů. Jak statistiky, tak i zdroje kvalitativní analýzy, umožňují identifikovat oblasti nejvíce poznamenané tímto fenoménem. V západní části Bosny a Hercegoviny pracoval každý čtvrtý práce schopný obyvatel mimo Jugoslávii. Není náhodou, že během mého výzkumu byla píseň baviče Ismeta Horo o *gastarbajterech* umístěna na internetových stránkách města Livna.¹²⁹ Jiná skladba z oblasti města Drvaru nacházejícího se v západní Bosně nedaleko od Livna, se obrací na sestru, která žije v Německu a žádá ji, aby poslala peníze pro rodinu.¹³⁰

Další regiony, odkud odešli lidé za prací do zahraničí, jsou opakovaně zmiňovány v různých výzkumných pracích. Jedná se o Dalmatské záhoří, oblast Liky, ale i o hlavní město Chorvatska Záhřeb a o východní část Srbska. Odpovídá to opět oblastem, kde byl velký podíl ekonomických migrací i v první polovině dvacátého století. Podle sčítání lidu z roku 1971, pracovalo v zahraničí 671 908 Jugoslávců. Spolu s nimi se mimo hranice Jugoslávie nacházelo 91 818 rodinných příslušníků. Byli to hlavně Chorvati, ale právě v tomto roce začali do zahraničí ve vzrůstající míře odcházet i srbští a muslimští dělníci. V pozdních sedmdesátých letech se etnický původ ekonomických migrantů z bývalé Jugoslávie vyvážil.¹³¹

¹²⁹ Ismet Horo – Gastarbajter (www.livno-online.com, leden 2006).

¹³⁰ Grupa Drvar – Sestro u Njemačkoj.

¹³¹ Pro statistiky o ekonomické migraci viz. I. BAUČIĆ, *Radnici* cit.

Zpočátku byla ekonomická migrace záležitostí zejména mladých mužů, ženy a děti zůstávaly doma, fotografie rodiny Lipak z chorvatského Ivance, 1969¹³²

To, kam migranti odcházeli, se rovněž lišilo v závislosti na tom, odkud pocházeli. Z Chorvatska odcházelo obyvatelstvo (Chorvati i Srbové) za prací do Německa, kde našla práci vůbec většina ekonomických migrantů z Jugoslávie. Dělníci z Chorvatska ale pracovali také ve Švýcarsku, v USA a v Austrálii. Migranti z „úzkého“ Srbska (tj. ze Srbska bez Vojvodiny a Kosova, podle etnického původu Srbové a Vlaši) nacházeli většinou práci ve Francii, Rakousku, Švédsku a v zemích Beneluxu. Migranti z Bosny a Hercegoviny (Muslimové, Srbové a Chorvati) pracovali hlavně v Německu a Rakousku. Jak už bylo řečeno, pracovní migranti odcházeli hlavně tam, kde byli už usazeni jejich krajané.

¹³² <http://homepage.hispeed.ch/ivan/index.html> (23. 7. 2010).

Obzvlášť byly migracemi z bývalé Jugoslávie poznamenány hostitelské země, které zažily ekonomický „boom“ šedesátých let, tedy země, kde ve své době nebylo obtížné najít práci. Až do hospodářské krize v roce 1973 se počet Jugoslávčů, kteří odešli pracovat do zahraničí, rapidně zvyšoval. Teprve po jejím vypuknutí se tok migrace začal snižovat, nicméně se nikdy zcela nezastavil. To vedlo k tomu, že v mnoha zemích po celém světě můžeme dnes najít poměrně silné komunity jižních Slovanů.¹³³

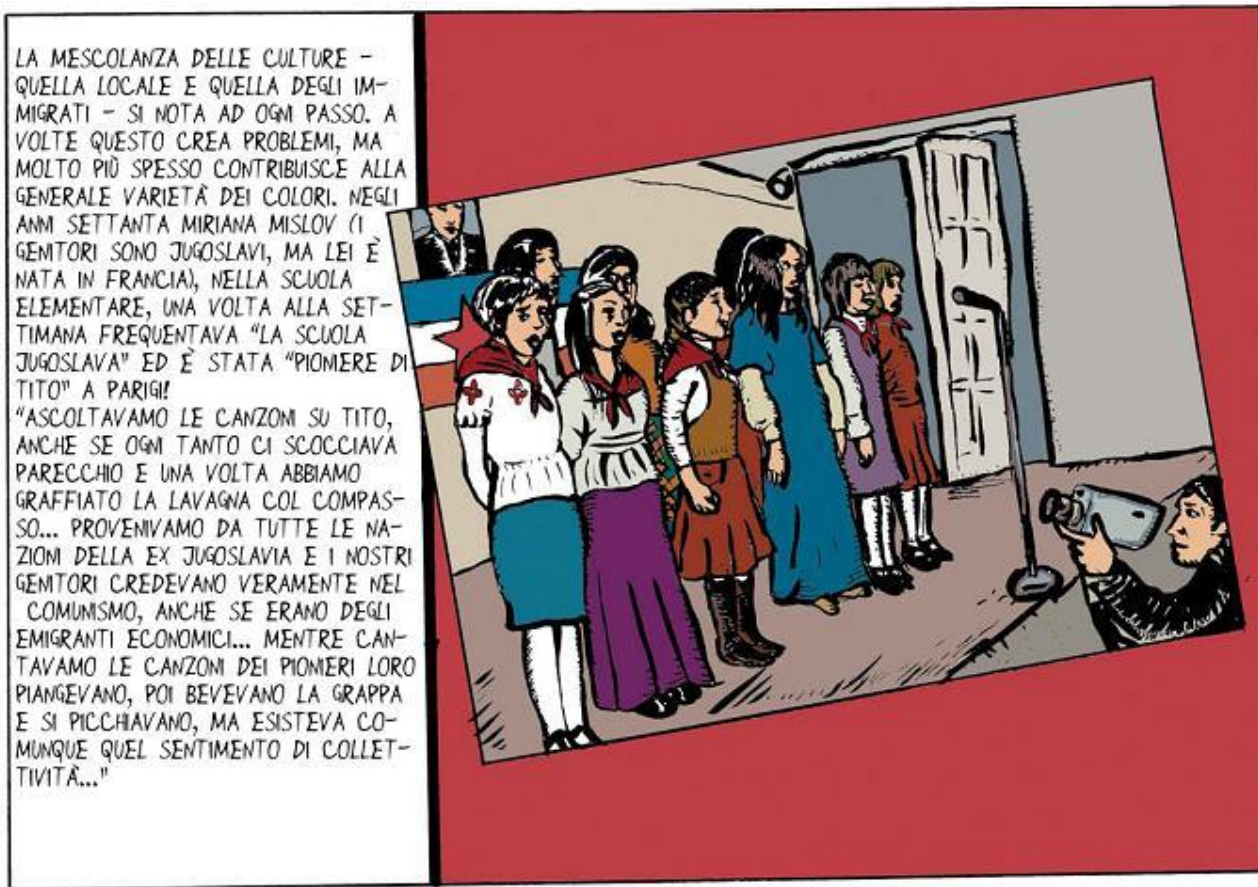
C.5.a.3. Vzpomínky na práci v zahraničí

Ve většině zemí, kam ekonomičtí migranti z bývalé Jugoslávie přišli, už byly z dřívější doby usazeny skupiny politických emigrantů. Zvláštní kapitolou v souvislosti s existencí fenoménu *Gastarbajter*, je vztah mezi ekonomickými migranty a politickými emigranty. Rozdíly v těchto dvou vlnách identifikuje Marina Glamočak v souvislosti s odlišnostmi v psychologické dimenzi migrace. Ve světle tohoto srovnání zaujímají pracovní migranti postavení politicky pasivního obyvatelstva, kterému spíše než ideologické blouznění hrozily deprese a bída. Různé skupiny politických emigrantů se samozřejmě snažily vyvíjet taktiky, aby získaly na ekonomické migranty vliv, ale jejich úspěch byl pouze částečný.

Neúspěchy politického exilu působit na ekonomické migranty byly ovlivněny také tím, že vláda komunistické Jugoslávie se migrantům snažila v zahraničí organizovat volný čas v prokomunistických klubech. Současně byly pro děti migrantů zakládány školy. Chceme-li uvést příklad ze současné recepce tohoto fenoménu na poli populární kultury, v jednom z komiksů „Zograf“ se čtenář seznamuje s „Titovou pionýrkou v Paříži“, Mirianou Mislov. Ta čtenářům přiblížila aktivity v jugoslávské škole v Paříži následovně: „Poslouchali jsme písničky o Titovi, i když nás občas docela šokovaly. [...] Byly mezi námi všechny národy bývalé Jugoslávie a naši rodiče, i když to byli ekonomičtí migranti, opravdu věřili v komunismus ... Když jsme zpívali pionýrské písničky, naši rodiče plakali. Pak pili rakiji a bili se, ale pořád u nich ještě byla ta sounáležitost komunity...“¹³⁴

¹³³ Jen v západoevropských zemích bylo v roce 1990 806 000 jugoslávských občanů. Z toho bylo nejvíce v Německu: 653 tisíc. Relativně velký počet jich byl ve Švýcarsku: 141 tisíc. Ve Francii bylo v roce 1990 52 tisíc jugoslávských občanů. Viz. M.J. DAVIDOVIĆ, op.cit.

¹³⁴ A. ZOGRAF (Saša Rakezić), „Parigi“, <http://www.osservatoriobalcani.org/imagecatalogue/image/list/41#> (21. 9. 2007); orig.: „Ascoltavamo le canzoni su Tito, anche se ogni tanto ci scioccava parecchio [...]. Provenivamo da tutte le nazioni della ex-Jugoslavia e i nostri genitori credevano veramente nel

Část komiksu „Parigi“, A. ZOGRAF, op. cit.

Ekonomičtí migranti byli z velké části vychováni už komunistickou Jugoslávií a obecně je otázky Velkého Srbska nebo NDH příliš nezneklidňovaly. Podle mnoha zdrojů se političtí emigranti snažili převzít kontrolu nad ekonomickými migranty jejich zahrnutím do politicky angažovaných odborů, narušováním činnosti projugoslávských klubů a vymáháním povinnosti zaplatit „příspěvky na osvobození vlasti“. Text písně *Dok jezdis ka Alemanji* populární skupiny osmdesátých let Zabranjeno Pušenje ironicky poukazuje na vztah mezi politickou emigrací a ekonomickými migranty. *Gastarbajter* v ní jede zpět z dovolené v Jugoslávii vlakem „Kozara Ekspres“: „V osm třicet přijedeme do Frankfurtu / nesčetné myšlenky ti běží v hlavě / znovu provokace nepřátelské emigrace / znovu práce pro šéfa Kurta.“¹³⁵

U některých migrantů se politické a ekonomické motivy migrace kryly. To platilo zejména

comunismo anche se erano degli emigranti economici... Mentre cantavamo le canzoni degli pionieri loro piangevano , poi bevevano la grappa e si picchiavano, ma esisteva comunque quel sentimento della collettività...

¹³⁵ „U osam i trideset stizemo u Frankfurt/ bezbrojna misao glavom ti luta/ ponovo provokacije, neprijateljske emigracije/ ponovo arbjaj za gazdu Kurta“.

v souvislosti s porážkou Chorvatského jara. Marina Glamočak používá v tomto kontextu termín „nových uprchlíků“ odkazujících na tu část politické emigrace, která čekala se svým politicky motivovaným odchodem do té doby, než bylo možné legálně opustit Jugoslávii.¹³⁶ Jednalo se hlavně o stoupence reformního hnutí spjatého s Chorvatským jarem (*maspok*).

Než si položíme otázky související s každodenním životem migrantů v hostitelských zemích, podívejme se na medailonek jednoho z mých informantů. Jedná se o pana Miodraga Mile Jablanoviće.

D.5.a.3.a. Miodrag Jablanović

Miodrag Jablanović, předseda kulturně-umělecké organizace působící v Drancy u Paříže
KUD Biseri – Perle, archiv autora

Pan Jablanović přišel do Francie roku 1973. Jako vyučenému elektrotechnikovi se mu v Jugoslávii nedařilo najít práci, proto se rozhodl odejít za svými rodiči a hledat práci v Paříži. Pochází z vesnice v jižním Srbsku, kde předtím než odešel, pásal prasata. Definitivní rozhodnutí odejít za prací u něj padlo, když se rozhodl vydělat peníze na automobil. Jeho bratr a zbytek rodiny zůstali v Jugoslávii. Pan Jablanović hodnotí své rozhodnutí odejít tak, že možná vydělal více peněz, ale současně propásl mnoho křtin

¹³⁶ M. GLAMOČAK, op.cit.

a pohřbů. V rozhovoru z ledna 2007 uvedl, že se stále snaží uchovat kontakt s rodinou v Srbsku. Dříve tam jezdil třikrát až čtyřikrát do roka, později už jen jednou až dvakrát ročně.

Pan Jablanović byl ve Francii v kontaktu zejména s lidmi z bývalé Jugoslávie, ale naučil se i velmi dobře francouzsky. Vzpomíná, že na počátku svého pobytu ve Francii, předtím než se oženil, chodíval po práci s kolegy z Jugoslávie, s Francouzi i dalšími mladými migranty na diskotéky, kde v té době kralovala hudba disco. Ačkoli ve Francii nebyl dělník z Jugoslávie nikdy tak velký počet jako například v Německu, byl jich tam pořád poměrně výrazný počet. V Paříži se dokonce vyskytly i rozmlísky mezi těmito *gastarbajtery* a dřívější politickou emigrací, která se je snažila získat pro své protijugoslávské myšlenky. Objevily se tam dokonce i bombové útoky.

Pan Jablanović ale říká, že tehdy ho politika nezajímala. Pro samou práci se skoro nezastavil a neměl na ni čas. Přesto mě během rozhovoru, který jsme na toto téma vedli, požádal o můj pas. Byl spokojen, když zkontroloval, že jsem skutečně ten, za koho se vydávám. Během rozhovoru byl pan Jablanović velmi kritický vůči nacionalismu a válkám, které provázely rozpad Jugoslávie. Ačkoli na pařížském předměstí vedl srbský folklórní kroužek Biseri/Perle, považoval se stále za Jugoslávce. Poměrně s odstupem se ale díval na ty, kteří před válkami do Francie odešli: „Po roce 1991 přišla do Francie řada lidí, kteří se prohlašovali za uprchlíky. Osobně jich ale moc neznám.“¹³⁷ Od psychologické distance mezi jednotlivými skupinami migrantů se ale nyní vraťme ke každodennímu životu *gastarbajterů*.

C.3.a.4. Každodenní život ekonomických migrantů

Gastarbajteri odcházeli z Jugoslávie, aby si nazpět dovezli v zahraničí vydělané peníze. Většina z ekonomických migrantů pracovala opravdu tvrdě. Jejich snahou bylo vydělat co nejvíce prostředků v co nejkratším čase a co nejrychleji se vrátit nazpět domů. Na počátku

¹³⁷ „C'était après 1991 quand il y avait certains qui se sont présentés comme les réfugiés de la guerre mais personnellement j'en connais pas beaucoup.“

osmdesátých let pracovala téměř polovina z nich více než 42 hodin týdně.¹³⁸ Zaměstnání ekonomických migrantů v zahraničí bylo závislé jak na jejich kvalifikaci, tak i na potřebách hostitelské země. Přesto však můžeme poměrně snadno identifikovat profese nejvíce dostupné pro ekonomické migranty z bývalé Jugoslávie. Pro muže se jednalo o zaměstnání ve stavebnictví, dopravě (řidiči kamionů a autobusů, taxikáři). Pro ženy pak o práce ve službách jako uklízení nebo žehlení a dále o zaměstnání v sektoru ubytování (pokojské).¹³⁹

Některým migrantům se podařilo osamostatnit se a řídit své vlastní podnikatelské aktivity. Mezi ně patřilo zejména pohostinství, často bufety nabízející typickou jihoslovanskou kuchyni, cestovní agentury, autoškoly a všemožné druhy obchodu. Někteří z nich se dokonce dostali tak vysoko, že zaujali řídicí posty ve velkých společnostech. Příkladem může být Svetlana Dimitrijević, která přijela do Paříže v roce 1968 právě v souvislosti s ekonomickými migracemi. V době mého výzkumu byla jednou ze tří ředitelk kosmetického koncernu Penelope. V rozhovoru z roku 2004 pro noviny srbské diaspory *Vesti* uvedla, že ve své společnosti zaměstnala nejméně 200 pařížských Srbů: „Jsme dobrý a pracovitý národ a i pro mě je daleko snazší pracovat s našimi.“¹⁴⁰

O tom, že hlavní motivací odjet za prací do zahraničí, bylo vydělat peníze, jsem psal už několikrát. Skutečně se totiž jednalo o tak silnou motivaci, že se jí podřizovaly prakticky všechny roviny každodenního života ekonomických migrantů pobývajících v zahraničí. Z důvodu snahy ušetřit co nejvíce peněz se většina migrantů snažila žít v cizině co nejskromněji. Jednou z rovin každodenního života, na níž se migranti snažili obzvláště šetřit, bylo bydlení. Velký podíl migrantů tvořili muži. Část z nich byla svobodná, ale jejich další část měla rodiny v Jugoslávii. Pokud se jednalo o tyto situace, migranti nejčastěji přespávali na ubytovnách nebo v bytech pronajatých spolu s kolegy a dalšími rodáky. Pokud však migranti odešli za prací do zahraničí v páru nebo rovnou s celou rodinou, byla otázka najít korektní ubytování za málo peněz ještě urgentnější.

Informantka *Cité nationale de l'histoire de l'immigration*, Juliette, vypráví, že se po setkání se svým snoubencem Slobodanem se v Paříži oddali: „Byla jsem už v pátém měsíci. Vzali

¹³⁸ I. BAUČIĆ, *Aktualna* cit.

¹³⁹ E. LICHTENBERGER, op. cit.

¹⁴⁰ Đ. BAROVIĆ, „Pariska priča“, in *Vesti*, 22. 9. 2004, <http://www.srpskadijaspora.info/vest.asp?id=5147> (21. 9. 2007).

jsme se v březnu 1970 na ambasádě v 16. městském obvodě. [...] Darko se pak narodil v červnu. Vzpomínám si, že na začátku, v hotelu Gloria, jsem mu ohřívala láhev s mlékem nad svíčkou. Nic jsme tehdy neměli, ani čím zaplatit plyn na topení. Pracovala jsem všude možně a načerno, ještě jsem tehdy neměla pracovní povolení. Zašívala jsem, hlídala děti, uklízela, ale ne moc, protože už tehdy jsem měla problém se zády. Nakonec jsme našli byt o dvou místnostech v Lilas a život byl daleko snazší.“¹⁴¹

Dopad ekonomických migrací je dodnes v zemích bývalé Jugoslávie kolosální. Venkovská krajina je do velké míry poznamenána specifickým stylem architektury rodinných domů financovaných z velké části právě penězi vydělanými v zahraničí. Tento styl je navíc ve většině regionů bývalé Jugoslávie navzájem velmi podobný a do velké míry imituje styl alpských rodinných domů. Navíc je v mnoha případech doplněn o estetiku nových bohatých (*nouveau riche*), kde tuto alpskou architekturu vyznačující se mimo jiné značnou velikostí staveb, dřevěným obložením a truhlíky s muškáty v oknech doplňují fontány a mramorové sochy sokolů a lvů.¹⁴²

Zahrada a dům v chorvatském Ivanci, fotografie rodiny Lipak, 1988¹⁴³

¹⁴¹ I. BERELOWITCH et al., op. cit., orig.: „*On s'est mariés – j'étais déjà enceinte de cinq mois – au mois de mars 1970, à l'ambassade, dans le XVIe arrondissement. [...] Darko est né au mois de juin. Je me souviens qu'au début, à l'hôtel Gloria, j'ai fait réchauffer quelquefois son biberon sur une chandelle, tellement qu'on avait rien, même pas de quoi payer le gaz pour le réchaud. Je travaillais à droite à gauche, au noir, parce que je n'avais pas encore de carte de travail. J'ai fait la couture, la gardienne, des ménages un peu, mais pas beaucoup, parce que je souffrais déjà du dos. On a trouvé un deux-pièces aux Lilas, la vie est devenue plus facile.*“

¹⁴² Srv. P. MARKOVIĆ, op. cit.

¹⁴³ <http://homepage.hispeed.ch/ivan/index.html> (23. 7. 2010).

Jeden z mých informantů v této souvislosti prohlásil: „Jakmile vstoupím [při návratu z Francie] na území Německa, už vidím podobnost s Bosnou. V mém kraji je mnoho lidí, kteří pracují v Německu a v Rakousku. Jsou tam stejně jako v Rakousku hranaté domy.“¹⁴⁴ Bohužel je velmi těžké zjistit, jaký dům si za peníze vydělané v Paříži postavili Slobodan a Juliette: „V roce 1980 jsme koupili pozemek v Bosně, v obci Gradačac, odkud byl můj otec.“¹⁴⁵ Ani popisy domů ostatních osob, jejichž svědectví jsou součástí této práce, nemáme k dispozici. Jisté je, že tyto popisy těžko může nahradit pozorování ve zcela jiném kontextu, ale přesto se domnívám, že do této práce a na toto místo patří.

V létě 2006 jsem totiž navštívil jednoho známého, podnikatele původem z muslimské části dnešní Bosny a Hercegoviny žijícího řadu let ve východočeské Chrudimi. Možná stojí za to zmínit, že se do Chrudimi přestěhoval kvůli své ženě, se kterou se setkal ve Znojmě. Jezdil tam nakupovat ke konci svého asi dvacet let dlouhého pracovního pobytu v Rakousku. Lidské trajektorie jsou nevyzpytatelné a s tímto informantem jsem se setkal během svého pracovního pobytu v Tunisku, kam si se svou ženou vyjel na dovolenou. Rok potom, co jsme se seznámili, jsem ho přijel navštívit do Chrudimi. Interiér jeho bytu v typickém postsocialistickém panelovém domě se však od mnoha českých bytů, které jsem měl možnost navštívit, značně odlišoval. Barevné dekorace, obrovské plakáty zobrazující alpskou krajinu i tropické ostrovy a nábytek potažený imitací tygří kůže pro mě byly silným stimulem pro to, abych část svého výzkumu zasvětil kulturním praktikám migrantů z bývalé Jugoslávie.

Jak jsem už zmínil na jiném místě, jistý počet ekonomických migrantů investoval do ekonomiky hostitelských zemí formou podnikatelských aktivit. Pravděpodobně nejrozšířenějším způsobem podnikání je možná pro všechny migranty, jugoslávské z toho nevyjímaje, zřizování restaurací rychlého občerstvení. V těch jugoslávských byly k dispozici kulinářské speciality související s jednotlivými gastronomickými tradicemi bývalé Jugoslávie. S ohledem na ateistickou politiku socialistické Jugoslávie během zlatých dob ekonomických migrací jedla jen zanedbatelná část jugoslávských migrantů muslimské tradice rituálně připravované potraviny (*halal*) a pokrmy specifické pro Bosnu, Chorvatsko i Srbsko byly předkládány společně jako „jugoslávská kuchyně“. Tato situace

¹⁴⁴ Pop S.S., Paříž, leden 2007; orig.: „*Dès que je rentre en Allemagne je vois les similitudes avec la Bosnie. Dans ma région il y a énormément de gens qui travaillent en Allemagne et en Autriche. Les maisons y sont carrées dans le même style qu'en Autriche.*“

¹⁴⁵ I. BERELOWITCH et al., op. cit.; orig.: „*En 1980, on avait acheté un terrain en Bosnie, dans la commune d'origine de mon père, Gradačac.*“

se značně změnila v devadesátých letech, avšak společné gastronomické dědictví je i nadále pro jednotlivé národy bývalé Jugoslávie neoddiskutovatelné. V detailu se významům obsaženým v gastronomiích jednotlivých nástupnických států věnuji na jiném místě této práce, zde se soustředíme na vztah gastronomie a každodenního života pro ekonomické migranty z bývalé Jugoslávie. Málokterá migrační vlna z bývalé Jugoslávie totiž pro popularizaci tamější kuchyně udělala v zahraničí více.

Významné události pro ekonomické migranty představovaly buď rodinné svátky, jako zásnuby, svatby, křtiny, narozeniny, výročí nebo pohřby, které byly ale většinou organizovány ve vlasti, anebo jednodušší oslavy organizované mezi migranty v hostitelské zemi během dnů oddychu. Volnočasové aktivity migrantů závisely pochopitelně na jejich osobní situaci, často zejména na tom, zda byli svobodní nebo nikoli. Tuto proměnnou vhodně připomenul můj informant: „Když jsem byl svobodný, chodili jsme spolu s dalšími Jugoslávci i Francouzi na diskotéky.“¹⁴⁶ V souvislosti s kulturními praktikami migrantů vyzdvihl Eric Gordy roli ekonomické migrace pro konstituci hybridního hudebního fenoménu popisovaném na jiném místě této práce jako turbofolk.¹⁴⁷ Podle řady dalších informací byl tento hudební žánr velmi podstatnou formou manifestace kulturní identity ze strany migrantů z bývalé Jugoslávie žijících v zemích západní Evropy.¹⁴⁸

Jiné příklady toho, jak ekonomičtí migranti trávili svůj volný čas, nabízí statistiky Ivo Baučiče: „Nejdůležitější volnočasové aktivity jugoslávských pracovníků v zahraničí jsou: čtení, poslouchání rádia a sledování televize. [...] Další velmi podstatnou aktivitou je vaření. Tím se baví téměř dvakrát více žen než mužů. Kavárny, hospody a restaurace zase daleko častěji navštěvují muži než ženy. Muži se baví více sportem. Jak ženy, tak i muži chodí velmi zřídka do kina a na další představení. [...] Do kroužků nejvíce lákají muže sportovní aktivity a ženy pak folklór a kulturní aktivity.“¹⁴⁹ Je jistě zbytečné zdůrazňovat to, že kvůli své slabé znalosti jazyků hostitelských zemí, navštěvovali ekonomičtí migranti hlavně podniky jiných Jugoslávců. Ze sportovních aktivit převládala

¹⁴⁶ Pan M.J., Paříž, leden 2007; orig.: „*Quand j'étais célibataire on sortait tous ensemble avec les autres Yougoslaves et les Français pour aller dans les discothèques.*“

¹⁴⁷ E. GORDY, op. cit.

¹⁴⁸ Viz. např. skladba *Gastarbajterska pesma* skupiny Riblja Čorba v přílohách této práce.

¹⁴⁹ I. BAUČIĆ, *Aktualna cit.*, pp. 65-75; orig.: „*Najvažnije aktivnosti jugoslavenskih radnika u inozemstvu u slobodnom vremenu su: čitanje, slušanje radija i gledanje televize. [...] Druga najvažnija aktivnost je kuhanje, kojim se žene bave gotovo dvostruko više nego muškarci. Kavane, gostionice i restorane mnogo češće posjećuju muškarci nego žene. Muškarci se više od žena bave sportom, a jedni i drugi vrlo rijetko posjećuju kino-predstave i druge priredbe. [...] Muškarce u udruženja najviše privlače sportske aktivnosti a žene folklór i kulturne aktivnosti.*“

nejvíce oblíba kopané a basketbalu. Folklórní kroužky se pak zabývaly zejména tanci, zpěvem a dalšími „tradičními“ aktivitami.

Pokusím se na tomto místě předložit příklad folklórní skupiny tvořené zejména z účastníků a potomků ekonomických migrací z bývalé Jugoslávie. Jedná se o „kulturní a umělecký spolek“ (*association culturelle et artistique*) KUD Biseri-Perle fungující v Drancy u Paříže. Jedné z jeho zkoušek jsem měl tu čest zúčastnit se během svého výzkumu v pařížské aglomeraci. Pokud se podíváme na webové stránky spolku, zjistíme následující informace o jeho historii: „Tento celek byl vytvořen ve vzdáleném roce 1976, jako sportovní klub. Pod jménem 25. květen (den mládeže v Jugoslávii) byl zapsán 3. listopadu 1978. Pod vlivem prostředí změnil klub jméno i svoji tvář. [Souvisela s ním] [s]řřední škola [, která] každým rokem seskupila vzrůstající počet žáků. V roce 1984 se vedení klubu rozhodlo zřídit folklórní skupinu. Tomu velmi pomohla tehdejší učitelka paní Zorica Kamidzorac. Prvním uměleckým vedoucí se stal pan Zoran Janković, který v říjnu 1984 představil folklórní skupinu. Na počátku bylo velmi těžké prosadit se mezi velkým počtem folklórních skupin a spolků, které tehdy ve Francii existovaly. Folklórní skupina 25. květen se rozvíjela. Umělečtí vedoucí a generace se střídaly a úspěchy se množily. Klub definitivně změnil jméno na Umělecko-kulturní spolek PERLE. Koncerty a folkloriády se v celé Francii a Evropě stávaly stále čtenějšími.“¹⁵⁰

Nejen klub 25. květen nesl jméno vyplývající z jugoslávské komunistické mytologie, ale vycházely z ní i názvy ostatních spolků, z nichž některé dodnes fungují mezi potomky pracovních migrantů z Jugoslávie: *Jedinstvo*, *Bratstvo*, *Jugoslavija* a další. Přesto však zdaleka ne všechny organizace ekonomických migrantů odrážely jugoslávskou politiku a ne do všech z nich zasahovali jugoslávští kulturní atašé a politrucci vyslaní do zahraničí, aby na tamější dělníky ideologicky působili. Neformální sdružení migrantů však neměly zdaleka tak snadnou existenci jako organizace podporované ze strany Jugoslávie

¹⁵⁰ „Historique de l'ensemble culturel et artistique "Perle"“, <http://www.biseri-perle.com/template/historique.html> (24. 9. 2007); orig.: „*Cet ensemble fut créé en cette lointaine année 1976 comme club sportif. Il a été déclaré le 03 novembre 1978 sous le nom "25 Mai" (jour de la jeunesse en Yougoslavie). Sous l'influence de l'environnement, le club changea de nom et d'appartenance. L'école primaire travaillait en continuité et regroupait chaque année un nombre croissant d'élèves. En 1984, la direction du club décida de créer une troupe folklorique. L'institutrice de cette époque, Mme Zorica Kamidzorac, a énormément aidé en cela. Le premier directeur artistique fut M. Zoran Jankovic, qui inaugura début octobre 1984, le groupe folklorique. Au début, il était très difficile de subsister parmi un grand nombre de groupes et troupes folkloriques qui existaient à cette époque en France. Le groupe folklorique "25 Mai" se développait. Les directeurs artistiques changeaient, les générations aussi, et les succès devenaient plus nombreux. En le club changea définitivement de nom pour s'appeler "Ensemble Artistique et culturel PERLE". Les concerts et folkloriades se multipliaient dans toute la France et l'Europe.*“

nebo hostitelských zemí. Tato sdružení svou enigmatičností připomínají jiné spíše neformální druhy ekonomické migrace z bývalé Jugoslávie než ty organizované státem jako „vývoz pracovní síly“.

C.3.b. Migrace marginálních složek jugoslávské populace

Antonio Gramsci rozvíjí ve svých Dopisech z vězení koncept subalternity.¹⁵¹ Podle jeho definice je subalterním ten, kdo je hegemonním systémem vyloučen z role, v níž může uplatňovat svoji moc. V Mussoliniho vězení myslel sardinský marxista Gramsci zejména na sobě podobné levicové intelektuály, avšak jeho vykladači pracující s konceptem hegemonie subalternitu rozšířili na širokou masu marginalizovaných.¹⁵² Proces marginalizace nemá ve společenských vědách zcela jasný význam a termínu je třeba využívat se značnou opatrností. Většina prací zasvěcená tématu vyloučení jedné části populace na kraj společnosti ji spojuje buď s tématy chudoby anebo právě jako výsledek migračních pohybů.¹⁵³

Aby bylo možno význam slovního spojení „marginální složky populace“ vůbec jakkoli uchopit, pokusím se ho spojit právě s Gramsciho konceptem subalternity. S ohledem na to, že pro jugoslávský režim nebyli proletáři alespoň na oko marginální složkou populace a režim se na jejich „vývozu“ aktivně podílel, lze o nich v této souvislosti psát jen těžko. V této kapitole se proto zaměříme na neformální ekonomické migrace, tedy přeshraniční překupnictví, kriminální aktivity a migraci jugoslávských Romů. Může být jistě zavádějící hovořit o těchto třech fenoménech jedním dechem, ale s ohledem na to, co bylo napsáno o konceptu subalternity, se domnívám, že je to obhajitelné. Pokud tato témata ale začneme studovat podrobněji, uvidíme, že s ohledem na korupci jugoslávského režimu a propletení nástupnických států s otevřeně kriminálními strukturami, byly ve skutečnosti marginalizovanou částí populace pouze Romové. Začněme ale u pašeráků.

¹⁵¹ A. GRAMSCI, *Lettres de prison* (1926-1934), Paris, Gallimard, 1971.

¹⁵² Jako iniciaci do neogramscistického myšlení viz. J. TORFING, *New Theories of Discourse: Laclau, Mouffe and Žižek*, London, Blackwell, 1999.

¹⁵³ S. BANKOVSKAYA, *Living in Between: Social Marginality and Cultural Diffusion in the Post-Imperial Space*, 2000, <http://rc.msses.ru/rc/Bliving.htm> (24. 9. 2007), K. GRABSKA, „Marginalization in Urban Spaces of the Global South: Urban Refugees in Cairo“, in *Journal of Refugee Studies*, 2006, 19, 3, pp. 287-307.

C.3.b.1. Šverc

Pokud se chceme začít zabývat překupnictvím a pašováním, je třeba zmínit slovo *šverc*. To označuje rozšířené aktivity přeshraničních migrantů spočívající v nákupu a prodeji nedostatkového zboží. Slovo pochází z němčiny, kde označuje černou barvu (*Schwarz*) a implikuje černý trh zejména v přeshraničním kontextu. V jihoslovanských jazycích se vyskytuje i odvozené sloveso (*švercovati*) a podstatné jméno označující vykonavatele těchto aktivit (*švercer*). Pravděpodobně nejpodstatnějším místem pro *šverc* bylo od liberalizace vízového režimu město Terst v severovýchodním cípu Itálie. Díky přítomnosti osob hovořících slovanskými jazyky, a to ať už tamní autochtonní slovinské populace nebo tam usazenými politickými emigranty, a díky poloze města na samé jugoslávské hranici, měl Terst vynikající předpoklady stát se místem, kde se jugoslávští *šverceri* setkávali a odkud odváželi do Jugoslávie i díky podplatitelnosti jugoslávských celníků širokou škálu zboží.

Na počátku období tohoto šedo-černého přeshraničního trhu byly hlavními artikly zejména předměty pro vybavení kuchyní prvních soukromých kaváren a restaurací, které se v Jugoslávii objevily právě v polovině šedesátých let. Asi nejrozšířenějším pašovaným zbožím se tak staly italské mašinky na kávu, které byly velmi oblíbené a mohly být v Jugoslávii prodány se značným ziskem. Obvykle se ale jednalo o nejrozmanitější předměty luxusního zboží, jehož byl v relativně izolované Jugoslávii nedostatek. Jako „pozornost“ pro jugoslávské pohraničnický, kteří přivírali oči nad těmito obchodními praktikami svých spoluobčanů, potom sloužily balíčky amerických cigaret, švýcarské nebo belgické čokolády a láhve francouzského koňaku.¹⁵⁴

Jiným centrem jugoslávských „švercerů“ bylo do počátku devadesátých let náměstí Mexikoplatz ve Vídni. Překupníci z řady zemí si toto náměstí, které se nachází ve druhém městském obvodu (*Gemeindebezirk*) ve čtvrti Leopoldstadt, oblíbili zejména kvůli jeho blízkosti k Dunaji. Po řece se zboží přepravovalo a také se tam dalo v případě policejní razie operativně naházet. To se týkalo zejména padělků velkých oděvních a kosmetických

¹⁵⁴ V této souvislosti vycházím z přednášky paní Maja Mikula („Stories of Cross-border Shopping“) na Abteilung für Südosteuropäische Geschichte an der Karl-Franzens-Universität Graz, 20. dubna 2007 během workshopu „Yugoslavia's Sunny Side“.

značek, avšak na Mexikoplatz se po dlouhá léta prodávalo nejen levné asijské zboží, ale prakticky cokoli, co se dalo snadno dále prodat v zemích východní Evropy.¹⁵⁵ Trhovci na Mexikoplatz byli původem většinou migranti z Turecka a právě ze zemí bývalé Jugoslávie.

Mexikoplatz v roce 1989, Gastarbajteri.at

Obecně se ale otvírá otázka nakolik se šverc týkal marginálních složek populace a nakolik se jím zabýval kdokoli, kdo k tomu měl možnost. Navíc je zcela dobře představitelné, že ve společnosti z velké části založené na neformální ekonomice, jakou byla bez diskuzí i společnost bývalé Jugoslávie, zastávali překupníci jedno z prestižních míst. Jejich místo v této kapitole však souvisí s tím, že překupnictví bylo nelegální aktivitou a šverceri svými aktivitami riskovali vězení a tedy šanci stát se skutečně marginální složkou populace.

C.3.b.2. Pašování drog, kuplířství a převaděčství

Jiným typem migrace okrajů společnosti byly v souvislosti s ekonomickými migracemi z bývalé Jugoslávie kriminální aktivity gangů jugoslávského původu. V souvislosti s kriminalitou jugoslávských občanů v zahraničí neexistuje mimo zmínek o násilí ze strany politické emigrace nebo jugoslávské tajné policie velké množství relevantních informací v pracích jednotlivých oborů společenských věd. Informace o těchto aktivitách se však

¹⁵⁵ Pro vzpomínku na Mexikoplatz osmdesátých let československého politického emigranta viz. R. HEDVÍČEK, „Jak jsem byl ideologickým diverzantem aneb Traiskirchen - tak asi musel vypadat ráj...“, *CS-club - český a slovenský zahraniční klub*, <http://cs-club.blogspot.com/2006/12/jak-jsem-byl-ideologickm-diverzantem.html> (11. 7. 2010).

snadno dají vyhledat v člancích žurnalistického charakteru a zejména pak v populární kultuře.

Známou kapitolou se zhruba od konce osmdesátých let stala spoluúčasť gangů z prostoru bývalé Jugoslávie na mezinárodním obchodu s drogami, bílým masem a migranty. Kvalitativní i kvantitativní nárůst aktivit organizovaného zločinu souvisel s propojením kriminálních skupin s politickými elitami zejména v období válek devadesátých let, dále s celkovým chaosem postsocialistické transformace a s mezinárodní izolací většiny nástupnických zemí bývalé Jugoslávie. Jako další výhodné zboží se v souvislosti s válkami ukázaly pro kriminální gangy bývalé Jugoslávie zbraně a následkem embarga na srbsko-černohorskou Jugoslávii pak i pašování paliva a padělků cigaret.

Účasť jugoslávských gangů na tzv. drogové cestě sledoval geografickou logiku bývalé Jugoslávie nacházející se v západní části Balkánského poloostrova. Přes toto území proudila narkotika ze Středního východu ke svým spotřebitelům v západní Evropě. Tranzit drog přes zemi způsobil to, že na konci osmdesátých let měli místní narkomani k dispozici vysoce kvalitní heroin za relativně nízkou cenu.¹⁵⁶ Obdobně i v otázce participace jugoslávských gangů na mezinárodním obchodu s bílým masem existují reference hlavně v populární kultuře a žurnalistice. Zejména filmová produkce ale i některé žurnalistické reference připisují tyto aktivity hlavně gangům ze Sandžaku, Bosny a Hercegoviny, Kosova a Makedonie. Jedním z těchto odkazů je francouzský film „Bandité“ (*Truands*), v němž jsme svědky toho, jak jeden z kápů pařížského podsvětí odjíždí do Černé Hory, aby od tamních gangsterů nakoupil tento druh „zboží“.

Přeshraniční aktivity kriminálních skupin z nástupnických zemí bývalé Jugoslávie následovaly uklidnění válečných situací v prostoru západního Balkánu. Začaly tedy v druhé polovině devadesátých let a masové míry nabraly na přelomu tisíciletí. Prostitutky, s nimiž místní gangy obchodovaly, nebyly z velké části místního původu, ale nejčastěji pocházely z Moldávie a Ukrajiny. Jedním z filmů, které tuto problematiku zmiňují, je bosňácký snímek *Hoří (Gori Vatra)* zabývající se poválečnou rekonstrukcí městečka Tešanj. Podstatnou postavou je v této souvislosti místní mafiánský boss, který ve spolupráci se zkorumpovanými policisty otevře v městečku nevěstinec právě s děvčaty ze zemí bývalého Sovětského svazu. Častý je ale i model, v němž postjugoslávští mafiáni

¹⁵⁶ Viz. monolog postavy Brzi ve filmu *Lepa sela lepo gore* (S. DRAGOJEVIĆ, 1996).

fungují pouze jako překupníci bílého masa dále na Západ. To do velké míry souvisí s nelegálním převaděčstvím, o němž ještě bude řeč. Mýtus, který je často přítomný v problematice kuplířství, souvisí s pozicí prostitutky jako oběti. Obvykle se v řadě vyprávění setkáváme s tím, že se poctivá a naivní dívka z venkovského prostředí dostane do spáru gangsterů, kteří jí k prostituci přinutí. Jak však přesvědčivě ukazuje pro kontext migrací z Albánie práce Julie Vullnetari, je realita o mnoho složitější.¹⁵⁷

Problematika jistým způsobem blízka obchodu s bílým masem souvisí s převaděčstvím. Podle definicí uváděných v práci Johna Salta a Jeremy Steina, je tato praktika vykonávána zprostředkovateli, kteří si za svou činnost nechávají štědře zaplatit a k samotnému převádění migrantů přes státní hranice přidávají další nelegální aktivity.¹⁵⁸ Od konce válek lákaly země bývalé Jugoslávie s ohledem na své specifické přeshraniční režimy vzrůstající počet migrantů, kteří se snažili jejich teritorií využít pro tranzit dále na Západ. Tento fakt také souvisel s bezúspěšnou hospodářskou a sociální situací těchto zemí a s tím související skutečností, že jistý počet obyvatel Srbska, Bosny a Hercegoviny nebo Chorvatska tohoto zájmu migrantů využívali pro to, aby se stali právě jejich převaděči nebo dopravci.

Hlavní převaděčské trasy přes Balkán v roce 2007, Blic.rs

¹⁵⁷ J. VULLNETARI, *Albanian Migration and Development: State of Art Review*, IMISCOE Working Paper no. 18, September 2007, p. 43; orig.: „The myth of the ‘innocent, naïve, young, uneducated village girl as the stereotype of the trafficking victim is still to be rectified; in reality, those who participate in sex-work migration present a complex continuum of age, education, social class, geographical background, consent for migration and participation in sex work etc.“

¹⁵⁸ J. SALT, J. STEIN, op. cit.

V desetiletích předcházejících rozpadu Jugoslávie to byli zejména obyvatelé zemí Východního bloku, kteří hojně využívali pozice země relativně otevřené jak na Východ, tak i na Západ, k tomu, aby přes její teritorium emigrovali. Od konce devadesátých let v souvislosti s relativní stabilizací Chorvatska a Bosny a Hercegoviny využívali ve vzrůstající míře zemí bývalé Jugoslávie migranti z řady zejména asijských zemí (z Kavkazu, Blízkého a Středního Východu, jižní Asie a Číny) k tranzitu dále do Evropy. V chorvatském filmu „Cesta melounů“ (*Put lubenica*) jsme tak například svědky převádění asijských migrantů přes řeku Sávu na hranici Bosny a Hercegoviny a Chorvatska. Přeplněná loďka se s migranty potopí a několik se jich utopí. V těchto souvislostech se místní převaděči nezastaví před ničím, aby skryli svou vinu na tragédii. Film rovněž poukazuje na propletenost mafie a bezpečnostních složek, skutečnost, která v zemích bývalé Jugoslávie a obecněji v postsocialistických zemích středovýchodní Evropy, podkopala na dlouhá desetiletí důvěru občanů ve vlastní státy a současně ukázala, jaký vliv mohly kriminální skupiny v těchto zemích dosáhnout. Podívejme se ale nyní na to, jak se kriminální skupiny z bývalé Jugoslávie angažovaly za hranicemi.

C.3.b.3. Aktivity zločineckých skupin za hranicemi Jugoslávie

Zcela jinou kapitolou role jihoslovanského polosvěta na přeshraničních pohybech byly kriminální aktivity, které jugoslávské gangy vyvíjely mimo vlastní Jugoslávii. Jednou z aktivit tohoto typu, která navíc souvisela i s politickou emigrací, bylo vydírání. To mělo sloužit k financování některých exilových politických organizací. Známou epizodou byly v této souvislosti soudní procesy ve Spojených státech na počátku osmdesátých let s příslušníky chorvatské exilové skupiny Otpor. Ti měli používat násilí proti svým krajanům žijícím v emigraci, aby je přesvědčili k financování teroristických aktivit prováděných proti komunistické Jugoslávii.¹⁵⁹ Podobné aktivity se ale vyskytly už dříve i v Evropě. Bombové útoky chorvatské emigrace v Paříži měly v roce 1968 zastrašit projugoslávské organizace ekonomických migrantů. Obdobně došlo několikrát v Německu k násilnému vyřizování účtů mezi pro- a protijugoslávskými migranty.¹⁶⁰ V této souvislosti je potřeba přiznat, že informace pocházející ze soudních řízení nebo prací komunistické Jugoslávie,

¹⁵⁹ Viz. A. H. LUBASCH, „10 Croatians on trial for racketeering charges“, in *New York Times*, 21. 2. 1982, <http://www.jerusalim.org/cd/biblioteka/pavelicpapers/odpor/odp0003.html> (7. 10. 2008).

¹⁶⁰ *Politička emigracija* cit.

nejsou vyčerpávající na jedné a zcela spolehlivé na druhé straně. Tyto aktivity však spíše souvisí s politickou emigrací a i když jsou za hranicí kriminální činnosti, nebudeme jim v této souvislosti věnovat více pozornosti.

O zcela „nepolitické“ kriminalitě Jugoslávčů svědčí statistika otištěná v deníku *Le Parisien*, která se věnuje kapsářům v pařížském metru.¹⁶¹ Tento typ pramene současně umožňuje nahlédnout do představ, které mělo o jugoslávských ekonomických migrantech prostředí hostitelské země. Poskytuje však také cennou informaci o aktivitách jugoslávských gangů v zahraničí. Podle deníku operovalo v pařížském metru 80% kapsářů původem ze severní Afriky, 10% z Jugoslávie a 10% z ostatních zemí. Otázkou je, nakolik jsou tato data přesná a zda skutečně odráží situaci, avšak i kdyby přesná nebyla, statistika ilustruje váhu, kterou měly jugoslávské kriminální skupiny v zahraničí, a to dokonce i v Paříži, kde byl poměr Jugoslávčů na celkovém množství migrantů poměrně zanedbatelný. Význam jugoslávských gangů navíc během osmdesátých let značně vzrostl a jak uvidíme na samém konci desetiletí, dosáhly přeshraniční aktivity jugoslávských zločinců působících v zahraničí svého vrcholu.

V dokumentárním filmu natočeném produkcí na Miloševićově režimu nezávislého radio-televizního kanálu B92 „Potkáme se v márnici“ (*Vidimo se u čitulji*), o němž bude v této práci řeč i v souvislosti se stylem diaspory, můžeme sledovat aktivity bělehradských gangsterů během zlatého věku organizované kriminality, tedy v období rozpadu Jugoslávie. Jejich momentky se sportovními automobily a stříbrnými pistolemi ve společnosti extrémně přitažlivých mladých žen, jsou jen zřídka situovány mezi šedivé paneláky bělehradských předměstí, odkud tato místní variace na styl afroamerických gangsterů, vyšla. Jejich oslavy i pracovní schůzky a jednání se často odehrávaly v luxusních vídeňských hotelích, na Azurovém pobřeží, v Londýně, tedy obecněji na místech, které garantovala diskrétnost vůči konkurenčním gangům a současně byla v dobových představách chápána jako místa luxusu. Navíc měla přítomnost jugoslávských gangů v západní Evropě svou silnou tradici.

Ve své práci o „balkánských mafiích“ sleduje Norbert Mappes-Niedek osudy gangstera Djordje Božoviće-Gišky.¹⁶² Giškova biografie v mnohém připomíná notoricky obecně

¹⁶¹ *Le Parisien*, 17. 8. 1982 cit. par. F. EKMEČIĆ, op. cit.

¹⁶² N. MAPPE-S-NIEDEK, op. cit.

známý a s vervou rockové hvězdy sebekpropagovaný životopis jiného gangstera a dlouholetého člena bělehradské „elity“ - Željka Ražnatoviće-Arkana. Na rozdíl od Arkana, který se navíc stal pochybným vzorem pro několik generací mladých nezaměstnaných předměstských Srbů, nejsou Giškovy osudy až tak všeobecně známé. Ve věku šestnácti let odešel Djordje Božović-Giška v roce 1971 do Německa. Ve stejném roce se poprvé střetl se zákonem. Soud v Bruselu mu tehdy vyměřil půl roku vězení. V následujících dvaceti letech pobýval Giška střídavě na svobodě a v řadě evropských vězení ve městech jako Nice, Ženeva a Straubing, v nichž si odpykával celou řadu trestů, z nichž jich bylo nejvíce za kuplířství a ozbrojená loupežná přepadení.

Djordje Božović-Giška, milovník rychlých aut a krásných žen, Pressonline.rs

Giška se stejně jako Arkan vrátil do rozpadající se Jugoslávie až na samém počátku devadesátých let, aby pro sebe z dané situace vytěžil maximum. Válkám a zejména migracím souvisejícím s rozpadem Jugoslávie se budeme věnovat v přespříští kapitole, v níž se s gangstery vracujícími se do rozpadající se Jugoslávie ze svých evropských působišť, ještě setkáme. Podívejme se ale nyní zhruba na jistým způsobem specifický druh migrace marginalizované části obyvatelstva Jugoslávie, a to migrace tamějších Romů.

C.3.b.4. Migrace jugoslávských Romů

Zařazení migrace Romů hned vedle přeshraničních aktivit jugoslávských gangů může být zavádějící, avšak s ohledem na místo romské populace na samém okraji majoritní společnosti, a to jak v samotné Jugoslávii, tak i v jednotlivých hostitelských zemích, mají romské migrace mezi migracemi marginálních složek jugoslávské populace své důležité místo. V souvislosti s touto migrací se však vyskytují podobné problémy jako s migracemi ostatních marginálních složek jugoslávské populace – téměř neexistují práce věnující se tomuto tématu. Několik málo sociologických nebo etnologických prací zaměřených na migraci Romů se o kontextu bývalé Jugoslávie zmiňuje jen velmi okrajově.¹⁶³ Obdobně jako v jiných případech migrací okrajů jugoslávské společnosti je proto nutno sáhnout do zdrojů populární kultury.

Podle řady svědectví byla po dlouhá léta hlavní destinací jugoslávských Romů Itálie. Romové tam zastávali zejména řadu drobných pouličních činností od hraní hudby přes žebrání až po drobnou kriminalitu. Tato situace se změnila až na konci prvního desetiletí 21. století, kdy Berlusconiho vláda zahájila propagandistické a policejní tažení, jehož cílem bylo znesnadnit pobyt v Itálii Romům cizího původu. V jednom z ještě povedených a vkusných filmů Emira Kusturici, „Dům k pověšení“ (*Dom za Vešanje*), jsou diváci svědky příběhu z romské osady na jihu tehdejší Jugoslávie. Legenda praví, že Kusturica svůj film napsal podle skutečné události z poloviny osmdesátých let. V Itálii byla tehdy obviněna skupina jugoslávských Romů z vykupování dětí z chudých romských rodin v Jugoslávii a jejich zavlékání do Itálie. Tím však bohužel moje informace o romské migraci z bývalé Jugoslávie končí.

¹⁶³ Jistou výjimkou může v této souvislosti být monotematické číslo specializovaného časopisu *Études tsiganes*: „Migrations tsiganes“, no. 27.-28, 2006, které se v jedné kapitole věnuje tématu migrace Romů z prostoru bývalé Jugoslávie zejména do Itálie.

C.6. Migrace spojené s rozpadem Jugoslávie

C.6.a. Politické a ekonomické souvislosti rozpadu Jugoslávie

Ekonomická krize osmdesátých let měla pro bývalou Jugoslávii tragické důsledky. Jedním z jevů pozorovaných po smrti Josipa Broze Tita v roce 1981 bylo rychlé znovuzrození etnických nacionalismů. Ty došly svého explicitního vyjádření v otevřeném srbsko-albánském konfliktu v Kosovu, odkud se rychle rozšířily po celé Jugoslávii. Masivní korupce komunistických kádrů na konci osmdesátých let a všeobecná krize hodnot, která vyplývala z upadajícího komunistického režimu, byly spolu s ekonomickými problémy faktory, které umožnily rychlé rozšíření nacionalistických diskurzů.

Jazyk mezietnické nenávisti čerpal většinu své mobilizační síly v historických křivdách a zejména v konfliktní interpretaci druhé světové války. Vítězství nacionalistických politických prodů vedlo k vypuknutí mezietnických konfliktů, nejdříve na jaře 1991 mezi Srby a Chorvaty ve sporných oblastech Chorvatska, tedy východní a části západní Slavonie, Baniji, Kordunu, Lice, severní Dalmácii a o rok později na jaře 1992 i v Bosně a Hercegovině, kde postupem času dostal konflikt multilaterální rozměr střetu mezi tamějšími třemi největšími etniky, Muslimy/Bosňáky, Srby a Chorvaty.

C.6.b. Navrátilcká migrace

Rozpad druhé Jugoslávie a vyhlášení nezávislosti nástupnických států způsobily také vlnu navrátilcké politické migrace.¹⁶⁴ Do Chorvatska, Bosny a Hercegoviny a do Srbska, které si ještě dalších deset let spolu s Černou Horou udrželo název Jugoslávie, se vrátili někteří političtí emigranti a část z nich se rychle integrovala do místní vysoké politiky. Jednalo se zejména o případy Gojko Šušaka, Adila Zulfikarpašiče a Milana Paniće, kteří zastávali po určitou dobu významná místa v politické elitě nástupnických zemí. Důvody jejich dočasné popularity souvisely hlavně s jejich znalostí cizích jazyků, důležitými kontakty v zahraničí a potenciálem usměrnit hospodářskou pomoc ze strany diaspory. Potom, co svou funkci splnili, byla však většina navrátilckých se exilových politiků vytlačena

¹⁶⁴ P.HOCKENOS, op. cit.

z vedoucích pozic agresivnějšími domácími rivaly schopnější reakce na postsocialistickou realitu.

To zcela neplatilo pro Gojko Šušaka, který zůstal po většinu devadesátých let reprezentantem „hercegovské lobby“ u Tudjmanovy vlády a současně Tudjmanovou spojkou s politickým exilem. Adil Zulfikarpašić byl ale v bosňácké vysoké politice nucen poměrně rychle vyklidit místo konzervativnějším složkám nábožensky orientovaných nacionalistů blízkých Izetbegovićovi a obdobně nevydržel ve zbytkové Jugoslávii po Miloševićově boku dlouhou dobu ani Milan Panić. Logickou reakcí na toto dočasné zneužití politické emigrace by byla jistá zahořklost navrátilců vůči nástupnickým zemím a jejich etnikům, ale opak byl pravdou a tito reemigranti, z nichž někteří znovu opustili území bývalé Jugoslávie, pokračovali ve svých aktivitách s nacionalistickým podtextem. Adil Zulfikarpašić tak v období následujícím jeho odstavení od politické moci pokračoval ve své propagaci bosňácké kultury cestou organizace Bosňáckého insitutu (*Bošnjački Institut*) v Curychu. Ten se od konce války v Bosně a Hercegovině přestěhoval do Sarajeva.

Fenoménem současným k návratu některých představitelů politického exilu byl i návrat členů různých kriminálních struktur aktivních v zahraničí. O tom byla už řeč v kapitole věnované aktivitám kriminálních skupin z bývalé Jugoslávie v zahraničí. Gangsteři v probíhajících konfliktech správně vytušili svoji šanci. Suverénně nejznámějším z nich byl Željko Ražnatović-Arkan. Ten v období těsně před válkou zorganizoval tvrdé jádro hooligans soustředěných okolo bělehradského fotbalového týmu Rudá hvězda (*Crvena Zvezda*) v polovojenskou organizaci Tygři (*Tigrovi*) nasazenou na „etnické čištění“ nejprve ve Slavonii a pak i v Bosně. Podobný byl také případ v zahraničí úspěšného mafiána Djordje Božoviće-Gišky, který po vypuknutí války v Chorvatsku narukoval do povstalecké armády Republiky Srbské Krajiny.¹⁶⁵ V této souvislosti lze vzpomenout i případ Jusufa Praziny-Juky, mezinárodního gangstera a dočasného ochránce Sarajeva, později zavražděného na dálničním parkovišti v Belgii.

¹⁶⁵ N. MAPPEŠ-NIEDEK, op. cit.

C.6.c. Etnická homogenizace a uprchlíci

Koncept, který začal být pro popsání charakteru válek souvisejících s rozpadem Jugoslávie užíván v žurnalistice, bylo slovní spojení „etnické čistky“.¹⁶⁶ Termín začal být používán s mnoha emocemi pro popis vyhánění civilního obyvatelstva jiného etnika praktikované v těchto konfliktech postupně všemi zneprátenými stranami. Odpovídající vyjádření by mohlo být „nucená migrace“, ale i to je značně kontroverzní koncept evokující myšlenku, že jiné migrační pohyby jsou založeny na dobrovolnosti. Řada studií prokazuje, že ani ti z migrantů, kteří jsou často v narrativech hostitelských společností pokládáni za ekonomické migranty a často až prospěcháře těžící z lepšího socioekonomického statutu hostitelské společnosti by, pokud by měli opravdu na výběr, nejraději zůstali doma. Domnívám se, že v této souvislosti je korektní používat spojení „migrace způsobené etnickou homogenizací“.

Z oblastí, které byly vystaveny etnické homogenizaci, proudil obrovský počet uprchlíků. Jednalo se o Krajinu a východní Slavonii, odkud byli v roce 1990-1991 vyhnáni Chorvaté a po roce 1995 Srbové, o většinově srbské, bosňácké nebo chorvatské oblasti v Bosně a Hercegovině nebo o vícenárodnostní města jako Varaždin, Vukovar nebo Osijek v Chorvatsku, Šid v Srbsku, Sarajevo, Banja Luka a Mostar v Bosně a Hercegovině. Válka v Bosně a Hercegovině měla za následek závratný počet vyhnanců a vysídlených osob. Bosna a Hercegovina i sousední země (především Srbsko a Chorvatsko) přijali během války obrovský počet uprchlíků. Válka z domovů vyhnala přes dva miliony lidí. Většina z nich (1,2 milionu) odešla do jiných oblastí Bosny a Hercegoviny, přes 700 tisíc do Srbska a asi 400 tisíc do Chorvatska. Ze zemí západní Evropy přijalo nejvíce (přes 300 tisíc) uprchlíků z celé bývalé Jugoslávie Německo.

¹⁶⁶ Viz. např. značně tendenční práci T. ZÜLCH, op. cit..

Република Српска Крајина
8 ГОДИНА ЕТНОДУСА

04.
08.
1995

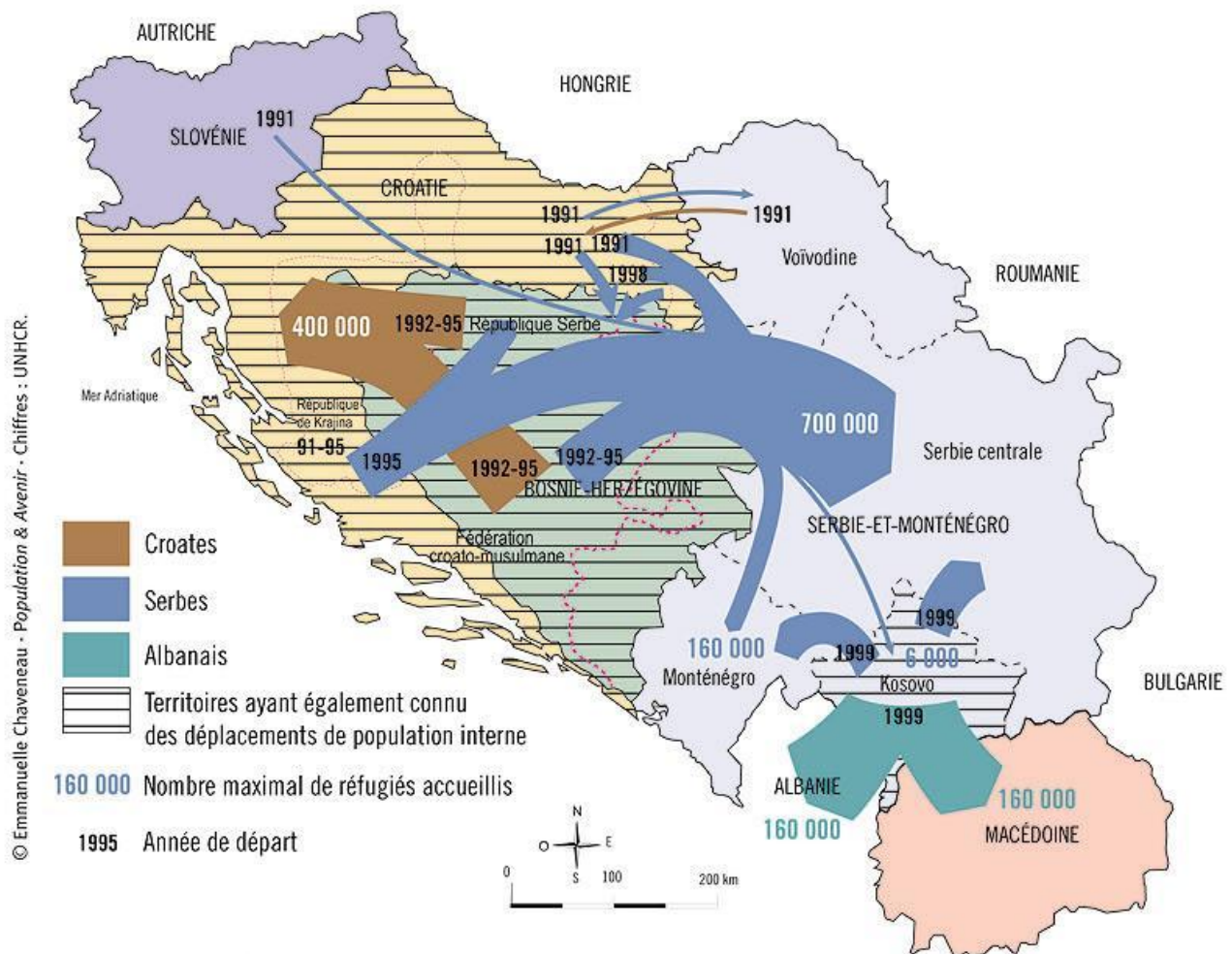
Далеко у туђем свијету гледам лажни сјај
у срцу ми њиве родне и мој завичај

www.krajinaforce.cjb.net

www.veritas.org.yu

04.
08.
2003

Grafika připomínající etnickou homogenizaci Krajiny v roce 1995, Krajinaforce.cjb.net

Migrace v rámci bývalé Jugoslávie 1991-1999, *Le Monde diplomatique*

Uprchlíci nejen z Chorvatska, Bosny a Hercegoviny a později z Kosova se v zahraničí dostali do kontaktu se svými krajany, kteří se usadili v západních zemích během předchozích migračních vln. V některých případech se motiv migrace kryl. S trochu ironickým podtónem mi moje informantka řekla: „Ze Srbska uteklo mnoho lidí kvůli ekonomické situaci. Prostě řekli, že jsou političtí uprchlíci. Přesto si ale nechali jugoslávské pasy, aby se případně mohli později vrátit.“¹⁶⁷

V důsledku vypuknutí ozbrojeného konfliktu se také značný počet mladých mužů snažil vyhnout vojenskému náboru, a proto opustili zemi. Jeden informant rakouského původu mi sdělil, že na začátku války „byl šokován počtem mladých mužů, kteří namísto obrany

¹⁶⁷ Paní K. D., Paříž, leden 2007; orig.: „De Serbie il y avait beaucoup des gens qui ont fui la situation économique. Les gens ont dit qu'ils sont les réfugiés politiques pour [avoir] des papiers. Ils ont quand même gardé les passeports yougoslaves pour y revenir après.“

svých rodin usilovali o azyl v Rakousku.¹⁶⁸ Tato strategie byla potvrzena řadou vyprávění, které se shodují v tom, že rodiny odmítly posílat své syny do války, aby je tím „darovali vlasti“, ale namísto toho je poslali do zahraničí. V chorvatském „para-státě“ Herceg-Bosna byla během války v místních novinách zveřejňována jména zběhů, a uprchlíků vyhýbajících se vojenské službě jako „seznamy zrádců“.¹⁶⁹ Statistika zveřejněná v článku, jehož autorem je Ivan Lajić, ukazuje, že v případě Chorvatska byl počet svobodných migrantů, kteří opustili zemi na začátku konfliktu (do konce roku 1992), skutečně vyšší než počet ženatých.¹⁷⁰

Společným rysem migrace způsobené tlakem na etnickou homogenizaci byla pro uprchlíky tendence poměrně dobře se integrovat do hostitelské společnosti a jejich často se projevující vůle zapomenout vlastní etnický původ, který dovedl v kombinaci s etnicitou sousedních etnik zemi do krvavého konfliktu.¹⁷¹ Tato tendence k dobrovolné amnézii je obzvláště přítomná zejména v případě exilu inteligence, avšak, jak uvidíme v následující kapitole, mnoho jugoslávských intelektuálů pokračovalo ve svých soukromých válkách s nacionalistickými režimy i v zahraničí.

C.4.d. Inteligence v exilu

V kontextu válek následujících po rozpadu Jugoslávie byli podstatnou částí migrantů intelektuálové. Ti dali přednost tomu odejít ze zemí, které zmítal chaos konfliktů provázejících rozpad federace, barbarizace každodenního života a autoritativními politické režimy. Kdo jsou ale vlastně intelektuálové? Značně skeptický vůči elitářské definici inteligence byl Antonio Gramsci zmíněný už v úvodu minulé kapitoly. Gramsci zdůraznil intelektuální základ práce většiny lidí. Ne-intelektuálové pro něj prakticky neexistovali. Rozdíl ale Gramsci chápal v míře zapojení intelektu. Každý člověk tedy podle něj má potenciál k tomu, aby měnil chápání světa a tedy aby vytvářel nové způsoby myšlení.¹⁷²

¹⁶⁸ M. M., Graz, březen 2007.

¹⁶⁹ H. GRANDITS, „The Power of 'Armchair Politicians': Ethnic Loyalty and Political Factionalism among Herzegovinian Croats“, in X. Bougarel, G. Duijzings, E. Helms (eds.), *Bosnia: Picking up the pieces. Social Identities, War Memories and Moral Hierarchies in a Post-war Society*, London, Ashgate Publishing, 2005.

¹⁷⁰ I. LAJIĆ, op cit.

¹⁷¹ J. ANIĆ, op. cit.

¹⁷² A. GRAMSCI, op. cit., kapitola „La formation des intellectuels“, převzatá webovým portálem

Přesto ale Gramsci mezi intelektuály pozoroval značné rozdíly a rozděloval mezi nimi na tradiční intelektuály chápající sebe sama zcela mimo společnost na jedné a intelektuály organické vycházející z nitra společnosti vlivem specializované výroby na straně druhé.¹⁷³

Vyvstává otázka, nakolik můžeme chápat intelektuály prchající z rozpadající se Jugoslávie jako tradiční intelektuály nebo zda měli v komunistickém zřízení organickou funkci. Jisté je, že velká část z nich prchala ze země před nacionalistickou politikou a „etnizací všech sfér života“.¹⁷⁴ V nástupnických zemích bývalé Jugoslávie byli rychle nahrazeni novým typem organických intelektuálů, kteří neváhali novým režimům založeným na triumfujícím nacionalismu nabídnout svoje služby. Edward Said, sám žijící po dlouhá léta v exilu, zavedl koncept liminálního intelektuála. Ten popsal odkazem na své přesvědčení, že pro intelektuála je exil vždy ústřední zkušeností. Exil pak Said chápal jako průsečík starého a nového.¹⁷⁵ Drtivá většina intelektuálů, kteří opustili rozpadající se Jugoslávii, může být podobně jako Edward Said považována za sekulární inteligenci, která cítila povinnost vyjádřit svou zkušenost. Ta vycházela zejména z traumatu odchodu z vlasti, v níž mezitím získaly hlavní slovo zbraně.

Jugoslávská exilová inteligence byla v tomto období značně heterogenní skupinou, která byla často napojená na evropské a americké akademické sítě. Pro popis intelektuálů

<http://www.marxists.org/francais/gramsci/intell/intell1.htm> (26. 9. 2007); orig.: „Lorsque l'on distingue intellectuels et non-intellectuels, on ne se réfère en réalité qu'à la fonction sociale immédiate de la catégorie professionnelle des intellectuels, c'est-à-dire que l'on tient compte de la direction dans laquelle s'exerce le poids le plus fort de l'activité professionnelle spécifique : dans l'élaboration intellectuelle ou dans l'effort musculaire et nerveux. Cela signifie que, si l'on peut parler d'intellectuels, on ne peut pas parler de non-intellectuels, car les non-intellectuels n'existent pas. Mais le rapport lui-même entre l'effort d'élaboration intellectuel-cérébral et l'effort musculaire nerveux n'est pas toujours égal, aussi a-t-on divers degrés de l'activité intellectuelle spécifique. Il n'existe pas d'activité humaine dont on puisse exclure toute intervention intellectuelle, on ne peut séparer l'homo faber de l'homo sapiens. Chaque homme, enfin, en dehors de sa profession, exerce une quelconque activité intellectuelle, il est un « philosophe », un artiste, un homme de goût, il participe à une conception du monde, il a une ligne de conduite morale consciente, donc il contribue à soutenir ou à modifier une conception du monde, c'est-à-dire à faire naître de nouveaux modes de penser.“

¹⁷³ Idem; orig.: „On peut observer que les intellectuels « organiques » que chaque nouvelle classe crée avec elle et qu'elle élabore au cours de son développement progressif, sont la plupart du temps des « spécialisations » de certains aspects partiels de l'activité primitive du nouveau type social auquel la nouvelle classe a donné naissance.“

¹⁷⁴ V. DZIHIC, *Intellektuelle in der jugoslawischen Krise: Rolle und Wirken der postjugoslawischen unabhängigen Intellektuellen in Wien*, Wien, Peter Lang, 2003, p. 14.; orig.: „Ethnisierung aller Sphären des Lebens“.

¹⁷⁵ E. SAID, „Intellectual Exile: Expatriates and Marginals“, in M. BAYOUMI, A. RUBIN (eds), *The Edward Said Reader*, New York, Vintage Books, 2000, pp. 368-381, cit. par B. GRAVES, „Edward W. Said's "Liminal Intellectual““, <http://www.thecore.nus.edu.sg/post/poldiscourse/said/said3.html> (26. 9. 2007); orig.: « The exile therefore exists in a median state, neither completely at one with the new setting not fully disencumbered of the old, beset with half-involvements and half-detachments, nostalgic and sentimental on one level, an adept mimic or a secret outcast on another. »,

v exilu není od věci s opatrností použít koncept disentu.¹⁷⁶ Marina Glamočak ukazuje hlavní ideologické rozdíly mezi dřívější politickou emigrací a „disidentským“ exilem. Není potřeba zdůrazňovat, že dřívější antikomunistická politická emigrace sledovala zejména nacionalistické projekty. Pozdější intelektuální exil se naproti tomu často přiblížil buď marxismu, nebo humanismu. Hovořit však o intelektuálním exilu devadesátých let jako o disentu může ale být zavádějící, neboť tento pojem má svůj význam zejména v neortodoxní marxistické opozici uvnitř komunistických režimů.

„Socialismus s lidskou tvář“, o němž snily dřívější reformistická hnutí, jako v jugoslávském kontextu skupina Praxis nebo okruh Srbské akademie věd a umění (SANU), sice nebyl daleko od představ ideálního uspořádání mnoha emigrantů z řad inteligence během devadesátých let, ale s ohledem na to, že se část dřívějších disidentů v té době zapojila do nacionalistických projektů, zůstává otázkou, nakolik je pojem disentu v této souvislosti funkční. Jisté je, že obdobně jako v ostatních zemích státního socialismu byl dissent v Jugoslávii relativně marginálním hnutím a kritický postoj vůči nacionalismu, o němž je řeč zde, se vyprofiloval až v souvislosti s rozpadem federace.¹⁷⁷

Společným jmenovatelem pro tento konglomerát antinacionalistického exilu byl v reakci na krvavý rozpad Jugoslávie pacifismus a současně s ním i jistý způsob internacionalismu projevující se ve zvýšené ochotě spolupracovat s kolegy původem z jiných částí bývalé Jugoslávie. Minimálně navenek měla podstatná část tohoto akademického a intelektuálního exilu feministickou senzibilitu. To bylo důsledkem velké popularity dvou autorek i mimo komunity původem ze zemí bývalé Jugoslávie – Slavenky Drakulić a Dubravky Ugrešić. Jeden intelektuál blízký prvnímu chorvatskému prezidentu Franjo Tudjmanovi je pojmenoval jako „čarodějnice, které znásilňují Chorvatsko“.

Jinou původně pejorativní nálepkou byla zejména v Chorvatsku na počátku devadesátých let „jugonostalgie“. Tento termín začal poprvé používat právě prezident Tudjman, aby označil antinacionalistickou opozici, která zčásti opustila Chorvatsko. Původně ironicky myšlený pojem se mezi intelektuály ujal a získal pozitivní hodnotu.¹⁷⁸ Dialog

¹⁷⁶ V této souvislosti pojem používají následující autoři: V. DZIHIC, op. cit., p. 40; M. GLAMOČAK, op. cit., p. 23.

¹⁷⁷ S. MALEŠEVIĆ, „From 'Organic' Legislators to 'Organistic' Interpreters: Intellectuals in Yugoslavia and Post-Yugoslav States“, in *Government and Opposition*, 37, 1, January 2002, pp. 55-75.

¹⁷⁸ Viz. A. TROVESI, „L'enciclopedia della Jugonostalgija“, in E. BANCHELLI (ed.), *Taste the East: Linguaggi e forme dell'Ostalgie*, Bergamo, Sestante Edizioni, 2006.

z knihy Dubravky Ugrešić se mezitím stal klasickou definicí jugonostalgie:

„Odkud jste?

Z Jugoslávie.

Ta země existuje?

Ne, ale pořád jsem odtud.“¹⁷⁹

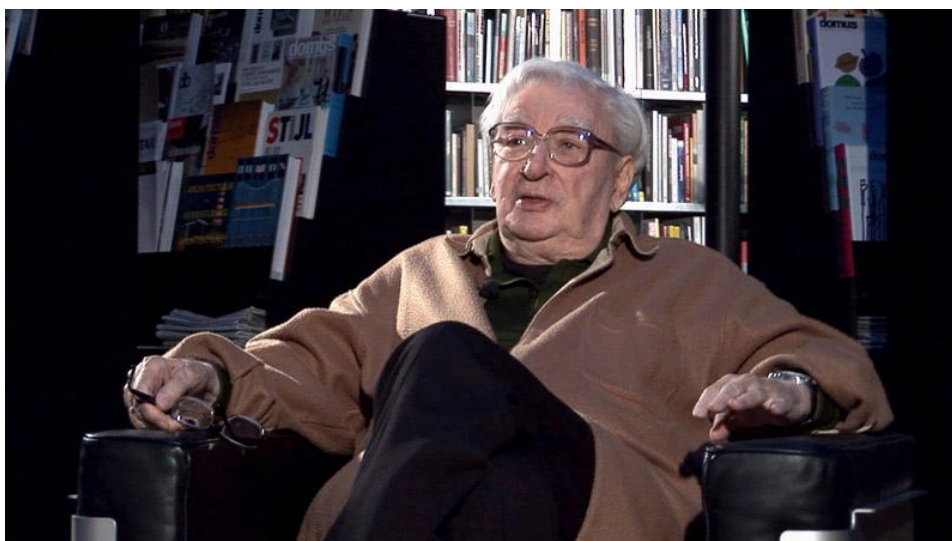
Dubravka Ugrešić, Tportal.hr

Na druhou stranu je nutno zdůraznit, že jugonostalgie nebyla výlučně vlastností intelektuálů, kteří opouštěli rozpadající se Jugoslávii a její nástupnické státy v první polovině devadesátých let. Jednalo se o pozici, jež zastávaly široké vrstvy obyvatelstva nástupnických států a značně se projevovala i mezi ekonomickými migranty. Elektrotechnik srbského původu, který se v sedmdesátých letech usadil v pařížské aglomeraci, se mi vyznal ze své příslušnosti k Jugoslávii i potom, co tato země přestala existovat: „Osobně jsem pořád Jugoslávec. Mám jugoslávský pas, měl jsem tu zemi rád. Byla to velká země. Dnes máme všechny ty malé republiky a je to škoda. Pokud si odmyslím válku a pár detailů v jazyce, rozumím si pořád dobře s lidmi z Chorvatska nebo ze Slovinska.“¹⁸⁰

¹⁷⁹ D. UGREŠIĆ, *Kultura* cit., vlastní překlad. Tento citát uvádí jako klasickou definici jugonostalgie například T. PAVLOVIĆ, „Remembering/Dismembering the Nation: The Archeology of Lost Knowledge“, in R. IVEKOVIĆ, J. MOSTOV (eds.), *From Gender to Nation*, Ravenna, A. Longo, 2002, pp. 131-152, p. 132.

¹⁸⁰ Pan M. J., Paříž, leden 2007; orig.: „Personnellement je suis toujours Yougoslave. J'ai un passeport yougoslave, j'ai bien aimé ce pays. Il était grand, aujourd'hui on a fait ces petites républiques, c'est

Slavenka Drakulić a Dubravka Ugrešić odešly z Chorvatska v první polovině devadesátých let, aby se usadily první ve Švédsku a druhá v Nizozemí. Osud Rady Iveković, další feministky, která ve stejném období opustila Chorvatsko, aby zůstala ve Francii, je jistým způsobem podobný osudům Slavenky Drakulić a Dubravky Ugrešić. Rozhodnutí Rady Iveković odjet ze země mělo hluboce politický význam a padlo zejména v opozici vůči klimatu šovinismu, jež v té době získalo v Chorvatsku politické zaštitění. Podobné motivy měl k opuštění své vlasti ve stejném období architekt a bývalý primátor Bělehradu Bogdan Bogdanović. Ten byl navíc vysoce postavenou osobou v osmdesátých letech a do opozice vůči nové moci se dostal rovněž v souvislosti se svým nesouhlasem s politikou štvavého nacionalismu.

Bogdan Bogdanović, archiv autora

Bogdanović odešel v roce 1993 do Vídně, kde zůstal až do své smrti v červnu 2010. V rozhovoru pro bosenský týdeník BH Dani o sobě prohlásil, že jen jako apatrid se může cítit svobodný. V podobné situaci jako on se podle něj nacházelo několik stovek tisíc a možná až milion lidí ze všech bývalých jugoslávských republik, kteří se ztotožnili s už neexistující Jugoslávií.¹⁸¹ S výjimečným sarkasmem se Bogdanovićovi ve stejném rozhovoru podařilo shrnout problematiku nacionalismu, který ho vyhnal do exilu: „I nacionalismus je svým způsobem revendikace. Ten a ten byl tajemník strany a jezdil

dommage. Malgré la guerre et quelques détails de la langue, on se comprend toujours avec les gens de Croatie ou de Slovénie.“

¹⁸¹ B. BOGDANOVIĆ, „Srbija je samu sebe izdala“, rozhovor s Mile Stojićem, in *BH Dani*, 91, 21. 12. 1998; orig.: „Covjek bez zavicaja je slobodan covjek.“, „Ja mislim da takvih ima na stotine hiljada, mozda milion, ljudi iz svih bivših jugoslavenskih republika, koji kruze danas po svijetu bez prava da kazu ko su i sta su.“

v Mercedesu. Válka je moje doba a teď budu trochu jezdit taky já.“¹⁸²

Dževad Karahasan, Wikipedia

Značný počet těchto exulantů pokračoval v zahraničí v protinacionalistické agitaci a někteří z nich tam také byli nuceni vystupovat proti značně zjednodušeným výkladům postjugoslávské reality. Jedním takovým byl bosňácký spisovatel Dževad Karahasan. Ten věnoval uvádění scestných názorů na správnou míru nemalý díl své energie.¹⁸³ Ovšem jen někteří z emigrantů zůstali intelektuálně aktivní, aby se v hostitelských zemích účastnili veřejných debat a právě jako Karahasan vyvraceli zažitá balkanistická klišé. To však byla jen malá relativně slavná menšina. Většina z příslušníků inteligence, kteří houfně opouštěli

¹⁸² Idem; orig.: „I nacionalizam je u svojoj narodnoj varijanti bio revandikacija: onaj je bio sekretar komiteta i vozio se u mercedesu, e rat je moje vrijeme, sad cu i ja malo da se vozim.“

¹⁸³ Karahasanovy aktivity popisuje D. IORDANOVA, op. cit., p. 51: „In an essay entitled 'An argument with a Frenchman', Karahasan talks of an encounter with a French journalist who seems to be genuinely interested in the Sarajevan situation but is receptive only to the information that would fit within his preconcieved network. Thus, instead of an active role in the exchange with the Frenchman, Karahasan claims he was relegated to the position of 'passive object'. [...] The Frenchman remains unnamed and soon after this encounter Karahasan directs his bitterness to 'the West' in general. In another instance, writing for German audiences, Karahasan identifies the individuals who, he feels, are responsible for the disparaging way in which the people of Balkans are percieved in the West. His targets become influential intellectuals publicly standing for the cause of Bosnian Muslims, like German poet Hans-Magnus Enzensberger, one of the intellectuals, who spoke publicly about Bosnia's ordeal. Ironically enough, his sight is set not on those who remained indifferent but on those who tried to commit themselves.“

země bývalé Jugoslávie, se musela spokojit se zaměstnáním mimo akademii a akceptovat nejrozmanitější práce, v nichž se tito noví příchozí často potkávali s ekonomickými migranty z bývalé Jugoslávie, kteří přišli už v předchozích obdobích.

Jistě není třeba dodávat, že obě tyto skupiny na sebe vzájemně hleděly se značnou nedůvěrou. Srbská učitelka z Paříže, jíž lze zařadit právě do vlny vzdělaných migrantů počátku devadesátých let neskrývala při rozhovoru svou psychologickou vzdálenost vůči rodákům, kteří do Francie přišli dříve: „Imigranti ze sedmdesátých let, to jsou hlavně lidé z venkova, kteří se nikdy neintegrovali. Tito lidé zůstali velmi blízko svým kořenům. Ani neumí francouzsky. [...] Jakmile někoho uvidím, hned poznám, jestli je z Jugoslávie nebo ne. Ani nevím, jak to poznám. I mezi tisícem jiných lidí je poznám: jak jsou oblečení, ostříhaní, jak mluví. Mluví nahlas. Všichni skoro křičí, hlavně když telefonují. V neděli, když jsem v obchodě, tak je pozoruji. Namísto toho, aby přešli ulici a mluvili, ne, oni dávají přednost tomu křičet a rušit ubohé lidi, kteří ještě spí.“¹⁸⁴

Chronologicky vzato, jsme nyní na konci dějin migrací z bývalé Jugoslávie. Ekonomická a sociální situace se po uklidnění výbušné situace ve třech studovaných zemích bývalé Jugoslávie příliš nezlepšila a Bosna a Hercegovina, Chorvatsko a Srbsko jsou nadále zeměmi, odkud odchází podstatná část jejich populace. Jedná se o zejména mladou a vzdělanou populaci, která v těchto zemích bude v budoucnosti notoricky chybět. Z dnešní perspektivy jsou v tomto ohledu v lepší situaci Chorvatsko a Srbsko, vyhlídky Bosny a Hercegoviny nejsou podle mého názoru ani do budoucna příliš světlé.

Potom, co máme za sebou historickou perspektivu migrací z bývalé Jugoslávie, pojďme se podívat na situaci migrantů v jednotlivých hostitelských zemích, o nichž je v této práci řeč především – ve Francii a v Rakousku. Následující kapitola se ale bude snažit odhalit i některá obecnější pozorování týkající se integrace migrantů z bývalé Jugoslávie v jednotlivých hostitelských zemích a také, protože je tato práce psána česky, zběžně se podíváme i na situaci migrantů z bývalé Jugoslávie v České republice.

¹⁸⁴ Paní K.D., Paříž, leden 2007; orig.: „*L'immigration des années 70, ce sont les gens de la campagne qui ne se sont jamais intégrés. Ils sont restés très proches de leurs origines. Ils ne savent même pas parler le français. [...] Dès que je vois une personne, je sais si elle est yougoslave ou non. Je ne sais pas comment. Parmi mille personnes je peux les reconnaître: comment ils sont habillés, leur coupe des cheveux, comment ils se comportent, comment ils parlent. Ils parlent fort. Ils crient tous, surtout au téléphone. Le dimanche quand je suis dans la boutique je les observe. Au lieu de traverser la rue et parler, non, ils préfèrent crier et déranger les pauvres gens qui dorment.*“

C.5. Situace migrantů z bývalé Jugoslávie v hostitelských zemích

Historický, sociální, ekonomický a politický kontext v původní zemi hrál pro migranty důležitou úlohu v rozhodování se nad důvody odejít. Podstatnou pro ně byla ale i jejich schopnost integrovat se v hostitelských společnostech. Jak jsme už viděli na jiných místech této práce, jejich schopnosti se značně lišily v závislosti na motivech migrace, tedy zejména mezi jednotlivými migračními vlnami. Tématem mé práce sice nejsou otázky spojené s integrací migrantů z bývalé Jugoslávie v jednotlivých hostitelských zemích, avšak této problematice se nelze ani zcela vyhnout. Připomeňme už jen to, že v této práci uvádím citáty migrantů, které se mi podařilo vystopovat jen díky tomu, že svůj odlišný etnický původ v hostitelské zemi jistým způsobem explicitně prožívali.

Asimilovaní neboli zcela do hostitelské společnosti integrovaní migranti pro mě pak byli z hlediska metod, které jsem v této práci použil, prakticky nevystopovatelní a také lze diskutovat o tom, zda by tito informanti vůbec měli pro mou práci nějaký přínos. Podle řady informací ale tento druh migrantů mezi těmi z bývalé Jugoslávie naprosto převažuje a velký počet z nich neudrží prakticky žádné styky se svými rodáky. To může být dáno i traumatickými zkušenostmi, jimiž řada migrantů, zejména v migrační vlně spojené s rozpadem Jugoslávie, prošla. Ve srovnání migrantů z Turecka a z bývalé Jugoslávie v Německu, ukazuje práce Claudie Diehl a Michaela Blohma značné rozdíly mezi oběma skupinami, a to zejména s ohledem na každodenní užívání svého původního jazyka, na kontakty s prostředím hostitelské země, délku pobytu v emigraci a rodinnou situaci.¹⁸⁵

I ve světle dalších komparací se migranti z bývalé Jugoslávie obecně zdají snadněji integrovatelní do německé společnosti než migranti z Turecka. Shodné výsledky této komparace předkládá i práce Emanuela Todda.¹⁸⁶ Ta však předkládá i některé další spíše

¹⁸⁵ „The groups differ substantially with regard to assimilation indicators. Only 12 percent of all Yugoslavs but about one third of Turkish migrants speak mostly their country of origin's language at home. In addition, more than 60 percent of the migrants from Yugoslavia have German friends, but only slightly more than 40 percent of all Turkish migrants do so. Duration of stay also differs substantially between groups. The share of those who were born in Germany is about one quarter for both groups, but Turks have a larger share living in Germany 1-25 years compared with Yugoslavs (45% and 22.2% respectively) and a smaller share living in Germany for more than 25 years (28.8% versus 52.3%). This contrast reflects the still ongoing family reunion of Turkish migrants. Likewise, more Turks than Yugoslavs have children in Germany (60.9% versus 28.4%) and more Turks than Yugoslavs are married and younger, even though the groups are similar with respect to sex composition.“, C. DIEHL, M. BLOHM, „Rights or Identity? Naturalization Process among 'Labour Migrants' in Germany“, in *International Migration Review*, 37, 1, pp. 133-162, p. 148.

¹⁸⁶ E. TODD, *Le destin des immigrés : Assimilation et ségrégation dans les démocraties occidentales*, Paris,

kontroverzní závěry. Z antropologického úhlu pohledu pozoruje Todd rozdílný způsob organizace rodiny v zemích bývalé Jugoslávie a Turecka, konkrétněji staví do protikladu jihoslovanský komunitarismus a nukleární typ tureckých rodin. Jako výsledek tohoto rozdílu interpretuje Todd snadnější asimilaci migrantů z bývalé Jugoslávie na jedné a segregaci migrantů z Turecka na druhé straně.

Problematické je ale zejména jeho pozorování modernizace Turecka a jejího neúspěchu v zemích bývalé Jugoslávie: „Neúspěch jugoslávské modernizace kontrastuje s úspěchem modernizace turecké. Mezi lety 1990 a 1994 se jugoslávská federace rozštěpila současně podle náboženských a kmenových [sic!] kritérií. Etnické národy se znovu dostaly na scénu evokující současně komunistickou ideologii a antiindividualismus komunitárního a patrilinéárního antropologického systému. Individuum se rozpustilo v národní skupině, jejíž soudržnost připomíná jihoslovanskou *zadrugu*. Komunitární rodina, která byla v Jugoslávii většinová a dominuje u Srbů, u muslimských Bosňáků a u dobré poloviny Chorvatů, se jeví daleko méně evropská [sic!] než nukleární model Turků obývajících pobřeží Středozemního a Egejského moře. Komunitární rodina neobsahuje nutné minimum individualismu nutné pro proces modernizace. A přesto se Německo rozhodlo asimilovat Jugoslávce, regresivní v jejich vlastních zemích a separovat Turky modernizované v jejich vlasti.“¹⁸⁷

Z citovaného odstavce není těžké rozpoznat, že byl silně ovlivněn takovým chápáním dějin bývalé Jugoslávie, které bylo poznamenáno dobou jeho vzniku současnou rozpadu komunistické federace v interetnických válkách. Jednalo se o období, kdy byli „Balkánci“ synonymem evropského Druhého. Emanuel Todd také zcela přivřel oko nad tím, že drtivá většina migrantů z Turecka v západní Evropě nepochází z egejského nebo středozemního pobřeží, ale z centrální a východní Anatólie a černomořského pobřeží, kde jsou rodinné vzorce podobné komunitarismu Jihoslovánů. Mimo toho však můžeme z citovaného

Seuil, 1994, pp. 191-232.

¹⁸⁷ E. TODD, op. cit., pp. 207-208; orig.: „L'échec de la modernisation yougoslave contraste avec la réussite de la modernisation turque. Entre 1990 et 1994, la fédération yougoslave se déchire, selon les lignes à la fois religieuses et tribales [sic!]. Des nations ethniques ré-émergent, dont la structure étouffante évoque, autant que l'idéologie communiste, l'anti-individualisme du système anthropologique communautaire et patrilinéaire. L'individu se dissout dans un groupe national dont la cohésion rappelle la *zadruga* des Slaves du Sud. La famille communautaire, majoritaire en Yougoslavie, dominante chez les Serbes, chez les Bosniaques musulmans et chez une bonne moitié des Croates, apparaît au fond beaucoup moins européenne [sic!] que le modèle nucléaire des Turcs des bords de la Méditerranée et de l'Égée. Elle n'inclut pas le minimum d'individualisme nécessaire au processus de modernisation. Et pourtant, l'Allemagne choisit d'assimiler les Yougoslaves, régressifs dans leur propre pays, et de séparer les Turcs, modernisés dans le leur.“

odstavce vyčíst, jakou váhu dávají antropologové vztahu integrace a rodinného uspořádání. Toddova cenná pozorování jsou však bohužel zastřena balkanistickými stereotypy a zjednodušeními.

S ohledem na komplexitu migračních pohybů je velmi těžké dobrat se obecnějších pozorování. Navíc lze jistě snadno mezi migranty z bývalé Jugoslávie pozorovat rozdíly, a to ať už podle typu migračních vln, podle sociálního původu, podle etnického klíče nebo podle různých hostitelských zemí. Z tohoto důvodu proto obraťme nyní pozornost na konkrétní situaci migrantů z bývalé Jugoslávie v zemích, v nichž jsem podnikl výzkum.

C.5.a. Migranti z bývalé Jugoslávie ve Francii

V této práci jsme se už setkali s některými migračními pohyby z bývalé Jugoslávie, při nichž byla Francie v roli hostitelské země. To bylo dáno dlouhodobě zakotvenou představou o této zemi jako o ekonomickém, politickém, intelektuálním a kulturním centru. Na francouzském teritoriu se dnes můžeme setkat s komunitami migrantů z bývalé Jugoslávie rozdělenými buď podle etnického anebo regionálního klíče anebo podle motivu migrace. Současně žije ve Francii poměrně velký počet dlouhodobě usazených původně zejména ekonomických migrantů z bývalé Jugoslávie a i těch, kteří jsou ve druhé, třetí nebo čtvrté generaci potomky migrantů. Mezi nimi najdeme velký počet těch, kteří ztratili schopnost vyjadřovat se v jihoslovanských jazycích a za jejich jedinou vazbu k tomuto původu můžeme považovat rodinnou paměť rozdílnou od francouzské většinové společnosti.

Vzdálené potomky meziválečných ekonomických migrantů najdeme zejména v bývalých centrech těžkého průmyslu na severu Francie.¹⁸⁸ Spolu s ekonomickou recesí těchto oblastí se migranti a jejich potomci rozptýlili po celé Francii a původ jejich předků na západním Balkáně prozrazují zejména pofrancouzštělá jihoslovanská jména. Co se týče jiné než francouzské etnické identity, potomci těchto migrantů se nijak výrazněji neodlišují od jiných „původních Francouzů“ (*Français de souche*). Zpravidla ani

¹⁸⁸ Pro periodizaci migrantů z jihoslovanského prostoru ve Francii v od konce 19. století do poloviny osmdesátých let viz. F. EKMEČIĆ, op. cit.

nevyhledávají kontakty s jinými potomky migrantů nebo se samotnými migranty, kteří se do Francie dostali během dalších migračních vln. Ve většině případů se tito potomci považují za zcela obyčejné Francouze a jen občas někteří z nich ožíví rodinnou paměť, která má svůj původ za hranicemi Země galského kohouta.

Pokud se budeme chtít zabývat migranty z pozdějších období, bude potřeba pečlivě rozlišovat jednak podle jejich etnického, tak i sociálního původu a do velké míry i podle politického přesvědčení. Uvidíme totiž, že ve Francii je možné považovat jednotlivé komunity migrantů z bývalé Jugoslávie za poměrně silně stratifikovány podle etnického a sociálního klíče.

C.5.a.1. Chorvatští migranti, církve a chorvatská lobby ve Francii

Chorvatští migranti byli v minulosti ve Francii ve své většině propojeni s jednotlivými lokálními institucemi katolické církve. Tato situace pokračuje do současnosti, kdy tato skupina vykazuje ve francouzském kontextu nadprůměrnou religiozitu.¹⁸⁹ „Jugoslávská katolická misie“ byla zřízena ihned po druhé světové válce v Paříži a měla se původně starat o Chorvaty a Slovincy žijící ve Francii. Z ní se ale v roce 1953 odštěpila „Chorvatská katolická misie“. Ta se během následujících desetiletí starala zejména o sociální asistenci chorvatských ekonomických migrantů pracujících ve Francii. Podle informací kněze zodpovědného za misii je „Chorvatská misie [...] v Paříži centrem aktivit pro Chorvaty žijící v Paříži a v regionu Ile-de-France. Komunita se setkává zejména v neděli a ve dny velkých svátků.“¹⁹⁰

První chorvatskou školu ve Francii založili v roce 1976 jezuité. Jejich škola nesla název „Bartol Kašić“ a fungovala dlouhou dobu paralelně ke škole organizované pro migranty prostřednictvím jugoslávského státu. Mezi chorvatskými migranty ve Francii tedy v otázce, kam posílat své děti do školy, existovalo schizma. To v zásadě kopírovalo linii politického

¹⁸⁹ Viz. např. M. ANTUNOVIĆ, V. HORVAT, „Hrvati u Parizu - spona su Francuske i Hrvatske“, *Glas Koncila*, 47 (1587), 21. 11. 2004, http://www.glas-koncila.hr/rubrike_izdvojeno.html?news_ID=2218 (25. 10. 2007).

¹⁹⁰ Otec M.A., Paříž, leden 2007; orig.: „*La mission croate à Paris est le centre associatif pour les Croates de Paris et d'Île-de-France. La communauté s'y retrouve essentiellement le dimanche et pour les grandes fêtes.*“

rozdělení mezi chorvatské nacionalisty a zastánce federativní Jugoslávie. Na počátku devadesátých let se ve škole „Bartol Kašić“ začala angažovat nově nezávislá Chorvatská republika. Tehdy do ní byli poprvé vysláni učitelé vyškolení v Chorvatsku a kurikulum sledovalo linii vytýčenou záhřebskou vládou.

Zdá se, že chorvatské organizace, které by neměly žádnou spojitost s katolickou církví, by šlo ve Francii snadno spočítat na prstech. Počet organizací spjatých s církví odráží nadprůměrnou religiozitu chorvatské populace ve Francii, o níž už byla řeč. Mimo té pařížské fungují v zemi ještě další dvě chorvatské misie – jedna ve východofrancouzském Lyonu a druhá v Nice na Azurovém pobřeží. Donedávna existovala ještě Chorvatská misie ve městě Mulhouse poblíž švýcarských hranic, ale ta byla zrušena. Jmenování vedoucího Chorvatské misie mělo jistě svůj politický význam. Během mého výzkumu v Paříži v roce 2007 stál v jejím čele otec Mate Antunović původem z chorvatské menšiny v Bosně a Hercegovině. Ten na mě během výzkumu působil dojmem zastánce poměrně tvrdé linie chorvatského nacionalismu. Na druhou stranu je potřeba zdůraznit, že jeho relativní otevřenost prokazuje už to, že si vyhradil čas na to, aby své informace o chorvatské komunitě ve Francii předal člověku zvnějšku, kterým jsem bezesporu byl. Jistě lze namítnout, že tyto informace pak posloužily zejména k propagaci Chorvatské misie. Ústřední role katolické církve mezi francouzskými Chorvaty ale vyplývá i z jiných referencí.¹⁹¹

Kostel Chorvatské misie, Paříž, Rue de Bagnolet, 15. 1. 2007, archiv autora

¹⁹¹ Viz. např. F. EKMEČIĆ, op. cit.

I když je počet Chorvatů žijících ve Francii řádově menší než počet tamních Srbů, byla chorvatská lobby v této zemi poměrně silná. Francouzský čtenář tak má k dispozici poměrně početný korpus textů popisující historii z chorvatského úhlu pohledu.¹⁹² Mimo to se ve věci chorvatského nacionalismu angažovali někteří přední francouzští intelektuálové, kteří během rozpadu jugoslávské federace představovali čtenářům pozici tehdejší vlády nezávislého Chorvatska.¹⁹³ Pro propagaci této pozice bylo také založeno sdružení France-Croatie, které na svém webovém portálu představovalo chorvatské etnocentrické vidění dějin a rozpadu Jugoslávie.¹⁹⁴ Podstatným místem pro chorvatskou lobby pak byla logicky chorvatská ambasáda, která organizovala nejen kulturní aktivity, ale i řadu přednášek. Informace o chorvatské lobby ve Francii je potřeba brát pro současnost s rezervou. S ohledem na to, že se situace mezi zeměmi bývalé Jugoslávie relativně stabilizovala, zklidnily se i tyto aktivity. Lobby byla aktivní zejména v období rozpadu Jugoslávie. Chorvatská nacionalistická emigrace ale působila v zemi i v předešlých obdobích během existence komunistické federace.

C.5.a.2. Aktivity protijugoslávské politické emigrace ve Francii

Francie se během Studené války stala dějištěm bojů mezi příslušníky snad všech skupin politické emigrace a jugoslávské tajné policie (UDBA). Asi nejznámější kapitolou těchto střetů byl útok bombou, který provedli v roce 1968 pachatelé spojovaní s chorvatskými exilovými nacionalistickými skupinami. Jeho cílem se stal Klub jugoslávské ambasády (*Klub jugoslovenske ambasade*). Ten zaštiťoval kulturní a společenské aktivity určené hlavně pro ekonomické migranty. O jedenáct let dříve už provedli v Paříži podobný útok i příslušníci srbské politické emigrace. Tehdy se jeho cílem stala Jugoslávská informační agentura (*Jugoslovenska agencija za informace*). O těchto událostech se zmiňují i v kapitole věnované obecněji aktivitám protijugoslávské politické emigrace.

¹⁹² Mezi těmito knihami lze vybrat například následující: J. ADLER, *L'Union forcée : La Croatie et la création de l'Etat yougoslave (1918)*, Suisse, Georg, 1997, M. GRMEK, M. GJIDARA, N. ŠIMAC, *Nettoyage ethnique: Documents historiques sur une idéologie serbe*, Paris Fayard, 1993, M. KOVAC, *La France, la création du royaume „yougoslave“ et la question croate, 1914-1929*, Bern, Peter Lang, 2001, G. PEROCHE, *Histoire de la Croatie et des nations slaves du Sud*, Paris, François-Xavier de Guibert, 1992, idem, *Serbes et Musulmans durant la guerre de 1941 à 1945*, Paris, François-Xavier de Guibert, 1996.

¹⁹³ Např. A. FINKIELKRAUT, *Comment peut-on être croate ?*, Paris, Gallimard, 1992 nebo Bernard Henri Lévy. Prvnímu se dostalo s ohledem na jeho prochorvatskou pozici posměšné přezdívky Finkielcroate komolící jeho jméno s francouzským slovem označujícím Chorvata.

¹⁹⁴ <http://francecroatie.free.fr/info.htm> (17. 11. 2007).

Jiným druhem aktivit, který političtí emigranti pobývající ve Francii vyvíjeli, byla propaganda. V rámci tohoto intelektuálního boje tak vycházela ve Francii periodika snad všech skupin politické emigrace. Vyberme mezi nimi namátkově pouze několik periodik – *Srpski Glas* („Srbský hlas“), *La vérité Yougoslave* („Jugoslávská pravda“), *Hrvatski radnik* („Chorvatský dělník“) nebo *Islam* („Islám“). Jablkem sváru mezi politickou emigrací a zástupci jugoslávské vlády ve Francii se stala kontrola srbochorvatského vysílání stanice *Radio France*. To bylo ještě dlouho po příchodu jugoslávských pracovních migrantů kontrolováno ze strany politické emigrace. Jak už bylo zmíněno na jiném místě, v boji mezi UDBA a emigrantskými organizacemi šlo zejména o vliv právě na ekonomické migranty.

C.5.a.3. Jugoslávští pracovníci ve Francii

V souvislosti s ekonomickými migracemi přišli do Francie zejména pracovníci srbského původu. Je možné, že tento fakt byl způsoben dřívějšími úzkými vztahy mezi Francií a Srbskem, zcela jistě však souvisí s fenoménem řetězové migrace. Od samého počátku ekonomických migrací z bývalé Jugoslávie do Francie jugoslávská ambasáda organizovala volnočasové aktivity pro migranty tak, aby se vyhnula jejich ideologické kontaminaci ze strany politické emigrace. Za tímto účelem vydávala ambasáda v Paříži periodika a organizovala představení a debaty ve výše zmíněném Klubu jugoslávské ambasády. Výhradní roli *Radio France* jako hlavního radiokomunikačního kanálu jugoslávských migrantů v pozdějším období přehlušila stanice *Radio Soleil*, která je dodnes populární mezi řadou migrantů. Můj informant mi k tomu sdělil: „Je tu *Radio Soleil* a to vysílá pro všechny komunity – pro Alžířany, Jugoslávce atd. Naše vysílání je v pondělí, ve středu a v sobotu. Tam vysílají všechny aktuality o tom, co se děje v Paříži.“¹⁹⁵

Noví příchozí neměli v šedesátých letech ve Francii žádný problém najít si práci. Pokud už neměli zaměstnání domluvené v Jugoslávii, tak se jich ujímali agenti, kteří na ně čekali u vlaků příjíždějících na pařížské nádraží Gare de Lyon. Od konce šedesátých let se pak

¹⁹⁵ Pan M. J., Paříž, leden 2007: „Il y a *Radio Soleil* qui sert pour toutes les communautés – pour les Algériens, pour les Yougoslaves etc. Il y a nos émissions le lundi, le mercredi et le samedi. C'est là que nous avons toutes les actualités de ce qui se passe sur Paris.“

zejména v Paříži začaly rozvíjet podnikatelské aktivity řízené Jugoslávci. Jednalo se hlavně o autoškoly, pracovní agentury, pohřební a pojišťovací služby nebo o automechanické dílny.¹⁹⁶ Jejich výhodou bylo to, že vedle francouzštiny nabízeli své služby i v srbochorvatštině a získali tak řadu klientů zejména z vlastní komunity. Vedle Paříže byl nejvíc poznamenán migracemi z bývalé Jugoslávie především východ Francie. S výjimkou „dělnického městečka“ Roan l'Étap však žili jugoslávští migranti rozptýleni mezi Francouzi a migranty dalších etnik.¹⁹⁷

C.5.a.4. Uprchlíci ze zemí bývalé Jugoslávie ve Francii

Po rozpadu jugoslávské federace poskytla během mezietnických válek Francie útočiště uprchlíkům snad všech etnik bývalé Jugoslávie. Podle řady svědectví i s ohledem na statistiky lze říci, že v porovnání s dalšími evropskými zeměmi Francie neposkytla azyl příliš velkému množství uprchlíků z bývalé Jugoslávie.¹⁹⁸ Kněz vedoucí Chorvatskou misií v Paříži mi tento fakt potvrdil: „Ve Francii je jen velmi málo migrantů z devadesátých let.“¹⁹⁹ S ohledem na dlouhou a obzvlášť silnou intelektuální tradici Francie a dlouhodobě pozitivní obraz země mezi jugoslávskými akademiky, spisovateli, žurnalisty a dalšími intelektuály se v devadesátých letech Francie spíše než pro běžné uprchlíky stala útočištěm pro některé z intelektuálů volících exil před tím, než aby zůstali v některém z nástupnických států rozpadlé federace. Obecně lze říci, že mezi dřívějšími ekonomickými migranty už usazenými v zemi a novými příchozími nevznikly hlubší vazby. Toto tvrzení však může mít řadu výjimek a ty uvidíme i v případě srbské nacionalisticky orientované emigrace.

¹⁹⁶ F. EKMEČIĆ, op. cit., vol. 1., p. 32.

¹⁹⁷ C. COLERA, „Constructions identitaires et engagement politique des Serbes de France ou Français d'origine serbe dans les années 1990 : étude exploratoire en région parisienne“, in C. COLERA, op. cit., pp. 105-141, p. 116.

¹⁹⁸ Podle statistik UNHCR poskytla Francie azyl 16 500 uprchlíkům z bývalé Jugoslávie. To byl pouhý zlomek celkového počtu uprchlíků, kteří museli opustit svoje domovy kvůli válkám. Pro srovnání např. Německo poskytlo útočiště 320 000 uprchlíkům. Úhrnem všechny evropské země poskytly azyl 800 tisícům uprchlíků a na území bývalé Jugoslávie byly v souvislosti s válkami další čtyři miliony uprchlíků.

¹⁹⁹ Otec M. A., Paříž, leden 2007; orig.: „En France il y a très peu de migrants venus dans les années [19]90.“

C.5.a.4. Srbská lobby a další aktivity srbských komunit ve Francii

Jak už jsem uvedl, mezi ekonomickými migranty z bývalé Jugoslávie ve Francii byla naprostá většina populace srbského etnického původu. To se nezměnilo ani v devadesátých letech a i tehdy odcházela do Francie většina uprchlíků srbského etnika. Jednalo se o Srby zejména z území dnešního Srbska, avšak s ohledem na to, že na jeho území nedošlo k válečným střetům, neměli tito migranti právní status uprchlíků. Většina uprchlíků srbské etnicity tedy byla z Chorvatska, Bosny a Hercegoviny nebo později z Kosova. Spolu s některými z nich se do Francie dostala nová krev pro srbské nacionalisticky orientované organizace, které tam měli poměrně silnou pozici už z dřívější doby.

Stejně jako v chorvatském případě, lze o Francii říci, že tam existovala zejména v období následujícím po rozpadu jugoslávské federace skutečná srbská lobby. Ta vyvíjela aktivity orientované zejména na snahu ospravedlnit pozici srbského nacionalismu v západní Evropě většinou chápaného jako dobovačná ideologie namířená vůči snahám svých sousedů bojujících o nezávislost. Francouzka srbského původu v této souvislosti uvedla: „Zejména v období války (od roku [19]91) [...] jsem se necítila příliš pochopena ze strany [F]rancouzů.“²⁰⁰

Skyblog.com, 4. 11. 2005

V předešlých obdobích byla srbská nacionalistická pozice pro frankofonní čtenáře komunikována zejména ze strany nakladatelství L'Âge d'homme založeného v roce 1966 ve švýcarském Lausanne Vladimírem Dimitrijevičem.²⁰¹ Pokusil jsem se konfrontovat informace, které jsem o tomto nakladatelství měl, s jedním ze svých informantů, o němž

²⁰⁰ N.S., Paříž, listopad 2005; orig.: „Surtout pendant la période de guerre (à partir de [19]91) [...] je ne me sentais pas comprise par les [F]rançais.“

²⁰¹ <http://www.lagedhomme.com> (29. 10. 2007).

jsem si byl jistý, že o něm přinejmenším slyšel. S ohledem na to, že se jednalo o jednoho z popů srbského pravoslavného chrámu v Paříži, byl jsem poměrně překvapen, že vůči nakladatelství zaujal odstup. Během rozhovoru mi řekl: „Sídlo nakladatelství je v Lausanne, ale ve skutečnosti funguje nakladatelství v Paříži. [...] Člověk, který za ním stojí, přijel do Francie hrát fotbal, ale úplně změnil svůj život. Stal se z něj skutečný intelektuál. To co publikuje je poměrně specifické. I lidé, kteří navštěvují knihovnu, jsou docela jiní. Tato komunita stojí na základě politické emigrace.“²⁰²

Institucí, která organizuje výstavy, promítání a koncerty, je Srbské kulturní centrum (*Centre culturel de Serbie*). Mimo to ve Francii působí řada organizací, z nichž je pravděpodobně nejaktivnější spolek *Orlovi* („Orli“) shromažďující zejména potomky srbských migrantů po celé Francii. Mezi aktivity organizace pojmenované po dravci v srbském znaku patří setkávání mladých francouzských Srbů a mezi nimi značně populární koncerty současné srbské hudby. Organizace si na počátku tisíciletí změnila jméno z původního All4YU. Pop chrámu svatého Sávy mi v této souvislosti sdělil: „Tato organizace změnila jméno z All4YU, což bylo „*everything for you*“ [spojené se zkratkou Jugoslávie – YU, pozn. aut.]. Základem této organizace jsou Srbové, ale jsou opravdu otevření. Byl jsem pro [...], aby si [...] nechali [jméno spojené s Jugoslávií]. Mohli by se tak setkat s více lidmi, ale chodilo za nimi hodně lidí a říkalo, že Jugoslávie už neexistuje a že není třeba být nostalgičtí, že Chorvati se cítí skutečně Chorvaty.“²⁰³

²⁰² Pop S.S., Paříž, leden 2007; orig.: „*Le siège social est à Lausanne mais en principe la maison d'édition travaille à Paris. [...] La personne qui est derrière cette maison d'édition est venue en France pour jouer au football mais il a complètement changé sa vie. Il est vraiment devenu un intellectuel. C'est assez particulier ce qu'il publie. Même les gens qui fréquentent la librairie sont assez différents. Cette communauté est d'abord fondée sur la base de l'émigration politique.*“

²⁰³ Pop S.S., Paříž, leden 2007; orig.: „*Cette association a changé le nom de All4YU, c'était « everything for you ». Ce sont les Serbes qui sont à la base de cette association mais ils sont vraiment ouverts. J'étais pour [...] qu'ils [...] gardent [le nom rappelant la Yougoslavie]. Ainsi ils peuvent rencontrer plus de gens mais il y avait beaucoup du monde qui venait et disait qu'il n'y a plus de Yougoslavie, qu'il ne faut pas avoir de nostalgie, que les Croates se sentent vraiment les Croates.*“

Roh Rue du Simplon, Paříž, 15. 1. 2007, archiv autora

Chrám svatého Sávy v pařížské ulici Rue du Simplon je centrem srbské ortodoxní diecéze, do které spadá celá západní Evropa. V samotné ulici Rue du Simplon se nachází několik podniků, z nichž je patrná orientace na srbskou klientelu. Jedná se o pekařství, které má v sortimentu mimo francouzské bagety i burek, trafikou prodávající srbské noviny nebo knihkupectví s knihami tištěnými v srbské cyrilici i latince. V ulici má sídlo i několik srbských kulturních organizací. Jde tedy o malou srbskou čtvrť uvnitř pařížského osmnáctého městského obvodu (*arrondissement*). Je zajímavé, že aktivity spojené se srbskou pravoslavnou církví navštěvují daleko více potomci migrantů než migranti samotní. To může podle popa souviset s hledáním identity: „V Paříži je přes 100 tisíc Srbů první a druhé generace [migrantů]. Zejména druhá generace se zajímá o kulturní život a dění v chrámu. Když přišli jejich rodiče, tak měli dvacet, dvacet pět let a neměli kulturu [...] pravoslaví, hodně pracovali. Lidé z druhé generace jistým způsobem hledají svoji identitu. Hledají se, a proto přichází do chrámu.“²⁰⁴

²⁰⁴ Pop S.S., Paříž, leden 2007; orig.: „A Paris il y a plus que 100 milles Serbes, de la première et de la deuxième génération. C'est surtout la deuxième génération qui s'intéresse à la vie culturelle et à la vie de l'Eglise. Quand leurs parents sont venus, quand ils avaient 20, 25 ans, ils n'avaient pas la culture [...] orthodoxe, ils travaillaient beaucoup. Les gens de la deuxième génération réclament en quelque sorte leur identité. Ces gens se cherchent, alors ils viennent à l'église.“

Interiér chrámu svatého Sávy, rue de Simplon, Paříž, 15. 1. 2007, archiv autora

Podobně jako v ostatních zemích s velkým počtem srbských migrantů, proběhly i ve Francii velké demonstrace solidarity se zbytkovou Jugoslávií během bombardování ze strany NATO v roce 1999. Jedna z těchto demonstrací byla na pařížském náměstí Trocadéro nevybíravým způsobem rozehnána francouzskými pořádkovými silami.²⁰⁵ To na určitou dobu zaseló nedůvěru části tamějších Srbů k francouzskému státu. Bohužel však o ní nemám více informací, proto se nyní zaměříme na přítomnost bosňáckých migrantů ve Francii.

²⁰⁵ C. COLERA, op. cit., p. 125.

Srbská demonstrace v Paříži, 2. 3. 2008, archiv autora

C.5.a.5. Bosňáci ve Francii

Počet slovanským jazykem hovořících muslimů původem z Bosny a Hercegoviny a Sandžaku byl ve všech obdobích migrací z bývalé Jugoslávie ve Francii mnohem menší než počet migrantů srbských. Co se týče aktivit politické emigrace, v sedmdesátých letech byla Paříž sídlem organizace muslimských prochorvatsky orientovaných exilových předáků. V čele této organizace příznačně nazvané Chorvati Bosny a Hercegoviny a Sandžaku stál Asaf Duraković. Organizace vydávala časopis pojmenovaný „Islám“ (*Islam*). Tyto informace však souvisí spíše s podkapitolou věnovanou protijugoslávské politické emigraci.

Obecně je třeba přiznat, že během mého výzkumu ve Francii se mi nepodařilo s výjimkou několika náhodných setkání s jedinci, s nimiž jsem však nepodnikl systematické rozhovory, bosňácké migranty úspěšně kontaktovat. Z literatury jsem zjistil, že mimo

Paříže žijí bosňácké skupiny sestávající se však jen zřídka z více než jedné širší rodiny zejména na severu a východě Francie. Jedince bosňáckého původu jsem ale potkal i během svého tříletého pobytu na jihu Francie. V porovnání s Německem, kde je Bosňáků daleko větší počet než ve Francii, ale i ve srovnání s Belgií nebo frankofonní částí Švýcarska, zůstává úplná nepřítomnost jejich společensko-kulturních aktivit ve Francii hádankou.

Moje informantka - učitelka v srbské škole mi sdělila informaci, která mě s ohledem na konflikt v Bosně a Hercegovině i na pozorování na internetu, kde měli potomci bosňáckých migrantů tendenci vyjadřovat spíše sympatie k bloggerům tureckého nebo albánského původu, poměrně překvapila: „Do naší školy chodí pár Chorvatů, aby se naučilo francouzsky, [ale] jsou na nás napojeni hlavně Bosňáci, zejména jazykem a přesto přese všechno, byla to stejná země. I když nemáme stejné náboženství, jsme si přece jen blízcí. Bosenská ambasáda nám posílá hodně žáků.“²⁰⁶

Pojďme se ale nyní podívat, jaká byla situace migrantů z bývalé Jugoslávie v druhé sledované zemi – v Rakousku.

C.5.b. Migranti z bývalé Jugoslávie v Rakousku

S ohledem na geografickou, kulturní a historickou blízkost nesrovnatelnou s francouzským případem, poznamenaly během dvacátého století migrace z bývalé Jugoslávie rakouský prostor daleko více než Francii, kde byly komunity z bývalé Jugoslávie pouze jednou z mnoha složek tamější početné a relativně pestré migrantské populace. V případě Rakouska patřili tradičně Jugoslávci, později zejména Srbové a v menší ale stále podstatné míře i Chorvati a Bosňáci sice také pouze mezi jednu z početných komunit, ale jejich počet zdaleka převyšoval migranty z jiných zemí. Pro ilustraci uveďme statistické údaje ukazující, že mezi lidmi s cizím státním občanstvím pobývajícími v Rakousku bylo na přelomu tisíciletí nejvíce občanů Srbska, po nich občanů Turecka, Bosny

²⁰⁶ Paní K.D., Paříž, leden 2007; orig.: „*Il y a quelques Croates qui viennent à notre école pour apprendre le français, [mais] ce sont plutôt des Bosniaques qui sont attachés à nous au niveau de la langue et malgré tout, c'était le même pays. Même si la religion n'est pas la même, on reste quand même proche. L'ambassade de Bosnie nous envoie beaucoup d'élèves.*“

a Hercegoviny, Německa a Chorvatska. Pokud bychom všechny občany těchto tří zemí bývalé Jugoslávie usazené v Rakousku sečetli, převyšoval by jejich počet součet v Rakousku pobývajících občanů Turecka skoro dvaapůlkrát.²⁰⁷ Toto číslo by v roce 2001 mírně přesáhlo počet 300 tisíc jedinců.

Specifika migrací z bývalé Jugoslávie do Rakouska vyplývají z dlouhodobých interakcí v rámci Habsburské monarchie, která velkou část západního Balkánu v dobách svého největšího územního rozmachu zahrnovala. Výjimkou byly nezávislé monarchie Srbska a Černé Hory, které byly ale do velké míry ve vleku Habsburské monarchie z hospodářského hlediska. Během dvacátého století se navíc noví příchozí ze zemí bývalé Jugoslávie mohli setkat s členy jihoslovanských komunit, které byly na dnešním území Rakouska buď autochtonní, jako v případě korutanských Slovinců, nebo tam žily usazené už více než tři století v souvislosti s uprchlickou migrací katolíků z Osmanské říše, jako tomu bylo u menšiny Burgenlandských Chorvatů. Jak jsme se dočetli v části této práce věnované historii migrací z bývalé Jugoslávie, byla navíc rakouská univerzitní města tradičně cílem pro řadu jihoslovanských studentů a intelektuálů.

V souvislosti s rozpadem Habsburské monarchie a vznikem nástupnických států se migrace Jihoslovanů do alpského prostoru nezastavily, ale získaly zcela nový rozměr. Mezi válkami se tak Rakousko stalo útočištěm pro některé skupiny politické emigrace. Později během Druhé světové války zastávalo dnešní území Rakouska, tehdy včleněné do Velkoněmecké říše, podstatnou pozici s ohledem na migraci pracovní síly, kdy byli cizí pracovníci (*Fremdarbeiter*) zaměstnáni především v militarizovaném průmyslu. Území dnešního Rakouska také sloužilo pro výcvik vojáků pronacistického Nezávislého chorvatského státu. Po válce a znovuoobnovení nezávislosti Rakouska posloužilo jeho území jako útočiště pro řadu příslušníků antikomunistické politické emigrace. Pro většinu z nich bylo Rakousko pouze tranzitní zemí, ale jeho území také někteří z nich využili jako základnu pro své aktivity. Dlouhodobě tam působili hlavně příslušníci muslimské politické emigrace. V zemi ale byli přítomní i exiloví politici dalších dvou národů, jimž se v této práci věnuji.

²⁰⁷ Statistik Austria, 2005, data podle sčítání lidu v roce 2001.

Migranti na bývalém nádraží Südbahnhof, sedmdesátá léta, Stadt-forschung.at

Obdobně jako ve Francii a dalších západoevropských zemích byli od poloviny šedesátých let političtí emigranti doplněni o významné komunity ekonomických migrantů. Rakousko bylo navíc v porovnání s Francií skutečně určující destinací jugoslávských pracovních migrantů. Mimo to, že rakouský průmysl zaměstnal velký počet jugoslávských pracovníků, měla země s ohledem na svou geografickou polohu klíčový význam i pro tranzit Jugoslávců, kteří pracovali i jinde v západní Evropě a Rakouskem jen projížděli. Z tohoto důvodu nechala rakouská silniční služba ÖAMTC vytisknout letáky v srbochorvatštině obracející se na „Kolariće“, jak Rakušané Jugoslávčům podle častého chorvatského příjmení žertovně přezdívali.²⁰⁸ ÖAMTC v letáčích migranty informovala o specifických bodech rakouských pravidel silničního provozu a o základech bezpečnosti na silnicích. Tento bod mi v rozhovoru připomněl i informant rakouského původu.²⁰⁹ Ten mi sdělil, že se ke konci školního roku řidiči ve Štýrsku odvažovali vyjíždět na velké dopravní tahy jen zřídka, protože ty byly ucpané vozidly Jugoslávců vracejících se na prázdniny do země. V této souvislosti také zmínil, že počátek léta byl na silnicích okolo Štýrského Hradce obzvláště nebezpečný, neboť velký počet jugoslávských řidičů mířících ze svých pracovišť domů, měl za sebou už značně dlouhou cestu a to bylo znát na jejich způsobu řízení.

²⁰⁸ Viz. M. BÖSE, C. KOGOJ, „Transnationale Medien und Kommunikation“, in H. GÜRSES et al., op. cit., p. 107.

²⁰⁹ M.M., Graz, březen 2007.

Karikatura využívající stereotypní jihoslovanské příjmení Kolarić, Stadt-forschung.at

Zejména s ekonomickými migranty a jejich potomky souvisí jiná přezdívka pro migranty z bývalé Jugoslávie - opovržlivé *Tschuschn*. To lze do češtiny přeložit velmi těžko.²¹⁰ Angelika Kofler sice slovo definuje jako „urážlivý rakouský výraz užívaný pro cizince“, ale moje turecká informantka ve Vídni trvala na tom, že výraz označuje pouze cizince z bývalé Jugoslávie.²¹¹ Definici Angeliky Kofler by na druhou stranu nahrávalo vyprávění jiné informantky jihoslovanského původu uvedené v její knize: „Nemyslím, že by Rakušany zajímalo, jestli jsme Chorvati, Srbové nebo Turci. Všichni jsme pro ně *Tschuschn*.“²¹² Hodnotově neutrálnější přezdívka pro migranty z bývalé Jugoslávie zní pak v Rakousku stejně jako v Německu *Jugos*.

²¹⁰ V ruštině existuje obdobně nelichotivé slovo *čuški* vztahující se k migrantům z Kavkazu a postsovětské střední Asie. Do češtiny by snad výraz šel přeložit jako přičmoudlík nebo čičmunda.

²¹¹ A. KOFLER, op. cit.; B.Ö., Vídeň, duben 2007.

²¹² A. KOFLER, op. cit., p. 81; orig.: „I don't think that the Austrians care if we are Croat, Serb or Turk; we are all *Tschuschn* for them.“

Nápis na vídeňské lavičce, Graffitieuropa.org

Počátek válek souvisejících s rozpadem bývalé Jugoslávie znamenal pro imigraci do Rakouska nový velký stimul. Z důvodu blízkosti oblastí postižených ozbrojenými střety, byla země jednou z hlavních destinací uprchlíků ze západního Balkánu. Rakousko poskytlo s ohledem na svou velikost azyl závratnému počtu osob původem z bývalé Jugoslávie. Podle údajů UNHCR jich bylo až okolo šedesáti tisíc. Jednalo se o příslušníky všech dotyčných etnických skupin. Podobně jako o něco později ve Francii došlo v Rakousku v tomto období k rozdělení jugoslávských organizací a spolků založených v souvislosti s ekonomickými migracemi podle etnického klíče. Místo jmen vycházejících z jugoslávské komunistické mytologie tak v Rakousku začaly vznikat spolky odkazující svými názvy na jednotlivé národy bývalé Jugoslávie. Tento proces byl v tomto období příznačný i pro další složky populární kultury Jihoslovanů v Rakousku.

Café Lepa Brena, Mariahilfer Gürtel, Vídeň, 30. 4. 2007, archiv autora

C.5.b.a. Kulturní život migrantů z bývalé Jugoslávie v Rakousku, náboženství a lobby

Překřtění se dočkaly i názvy jugoslávských diskoték a klubů (*Lokale*), kterých je relativně významný počet zejména na předměstích větších rakouských měst.²¹³ Jihoslované v Rakousku však nežili pouze sami mezi sebou a proto není velkým překvapením, že řada z nich i jejich potomků se účastnila rakouských kulturních akcí. Konkrétním příkladem tohoto tvrzení může být fakt, že vítězkou rakouské soutěže o královnu krásy se v roce 2006 stala Tatjana Batinić z Vídně. O rok později jsme mohli mezi vítěžkami soutěží krásy v jednotlivých spolkových zemích najít Valentinu Simić v Solnohradsku, Ajlu Behremović v Horním Rakousku a Sanju Ćorković v Burgenlandu.²¹⁴

Nebyla to samozřejmě výhradně světská témata, která v Rakousku migranty z bývalé Jugoslávie bavila. Podobně jako ve Francii měly mezi migranty velký vliv i jednotlivé náboženské organizace. Na druhou stranu jistě není potřeba vliv církví mezi migranty přeceňovat, neboť je jisté, že se mezi nimi nacházela řada nepraktikujících osob nebo dokonce ateistů. Přesto však hrály náboženské organizace mezi migranty z bývalé Jugoslávie v Rakousku podstatnou roli. Ta navíc silně vzrostla během devadesátých let. Ve vídeňském třetím městském obvodu (*Bezirk*) v ulici Veithgasse se nachází chrám srbské pravoslavné církve, který je sídlem její středoevropské diecéze.²¹⁵ Stejně jako v chrám v pařížské Rue du Simplon je zasvěcen svatému Sávovi a obdobně i tam během svátků „tisíce Srbů blokují ulice okolo chrámu.“²¹⁶ Značný vliv měla srbská pravoslavná církev na profilování se srbské lobby v Rakousku. Ta o sobě dala vědět organizací demonstrací v souvislosti s nezávislostí Kosova. Výjimečnou roli v nich sehrála organizace nazvaná Srbská národní obrana (*Srpska narodna odbrana*).

²¹³ U. HEMETEK, S. BAJREKTAREVIĆ, op. cit.

²¹⁴ A. B., « Lepota raste na Balkanu », in *Vesti*, 23. 4. 2007, cit. par <http://www.srpskadijaspora.info/vest.asp?id=8526> (25. 10. 2007).

²¹⁵ Viz. webový portál srbského pravoslavného chrámu (*Српска Православна Црква у Аустрији - Serbisch-Orthodoxe Kirche in Österreich*), <http://www.serb-kirche.at> (25. 10. 2007).

²¹⁶ D. SEKULIĆ, „Srbi u Austriji traže status nacionalne manjine“, in *Novosti*, 4. 4. 2005.

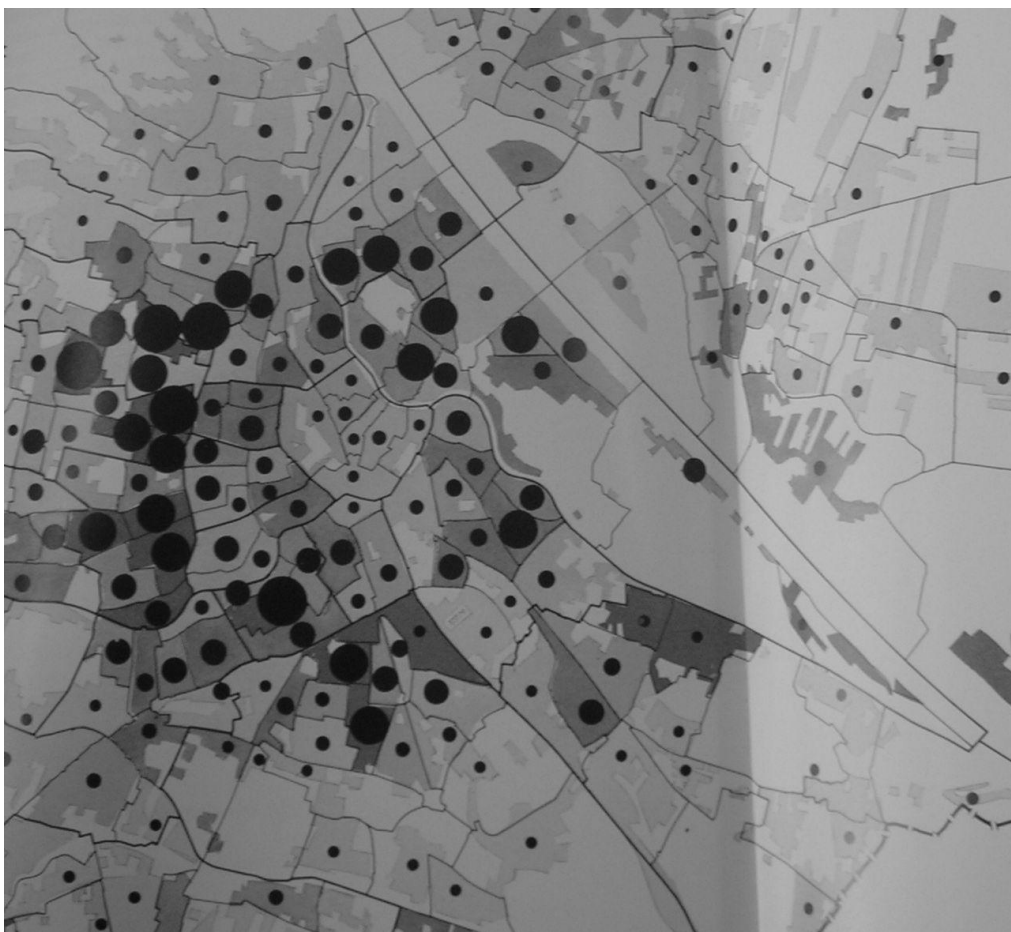
Církevní hodnostáři srbské pravoslavné církve na vídeňské ulici, Serb-kirche.at

Tématem historie srbské komunity ve Vídni se věnuje s ohledem právě na pravoslavnou tradici, kniha Dejana Medakoviće.²¹⁷ V současnosti je centrální organizací seskupující srbské spolky Rakouska Svaz Srbů Rakouska (*Savez Srba Austrije*). Dlouhodobým cílem části srbské diaspory v Rakousku bylo získat pro srbské obyvatelstvo Rakouska status národnostní menšiny. Z tohoto důvodu se jedna z tamějších srbských organizací Alpské Srbsko (*Alpska Srbija*) snažila pro tuto myšlenku získat některé rakouské politiky, mezi něž patří i bývalý kancléř Frantz Vranitzky. Ten pro srbský list *Novosti* prohlásil, že zatímco na rakouské Slovince a Chorvaty je pamatováno v Ústavě, Srbové jsou v Rakousku jen *Gastarbeiter*.²¹⁸ Nedávná aféra v rámci srbské komunity pak souvisela s existencí dvou srbských kulturních center ve Vídni, z nichž ani jedno nerepresentovalo zájmy Bělehradu.²¹⁹

²¹⁷ Д. МЕДАКОВИЋ, *Срби у Бечу*, Нови Сад, Прометеј, 1998.

²¹⁸ D. SEKULIĆ, op. cit.

²¹⁹ Z. M. - R. L., „Na pomolu skandal među našim ljudima u Austriji“, in *Vesti*, 14. 9. 2006.

Populace jugoslávských a tureckých pracovních migrantů ve Vídni v roce 1982, E.
 LICHTENBERGER, op. cit., mapa 4.

Status chorvatské menšiny v Rakousku však nemá co do činění s ekonomickými migracemi, ale s už zmíněnou menšinou ve spolkové zemi Burgenland. Velký počet rakouských Chorvatů ale do země přišel i v souvislosti právě s pracovní migrací. Na webovém portálu chorvatské folklórní skupiny *Tamburica* z vorarlberského Bregenz se můžeme dočíst o tom, jak v Rakousku byly v sedmdesátých letech pro Chorvaty lepší příležitosti pro práci a studium než v Jugoslávii.²²⁰ Souvislost ekonomického a politického motivu migrace byla v chorvatském případě často zmiňována ze strany nacionalisticky orientovaných názorových proudů. Migrace Chorvatů do Rakouska však neskončila s ekonomickými migracemi, ale nově se rozvinula i během období rozpadu Jugoslávie. Při návštěvě Benedikta XVI. ve Vídni tak měli čestnou funkci uvítání papeže ve Vídni právě relativně čerství chorvatští migranti.²²¹ Stejně jako většina Rakušanů, je většina Chorvatů katolického vyznání a možná i z tohoto důvodu pokročil proces integrace

²²⁰ *Tamburica*, „Tko smo mi?“, <http://home.pages.at/tamb/hrvatski/index.htm> (25. 10. 2007).

²²¹ K. KOVAČ, „Ovo je veliko priznanje hrvatskoj zajednici u Beču“, http://www.mojportal.hr/iseljenistvo/iseljenistvo/ovo_je_veliko_priznanje_hrvatskoj_zajednici_u_becu (23. 11. 2007).

do rakouské společnosti v chorvatském případě více než v případě srbském a bosňáckém.

Ve srovnání s chorvatskými komunitami je pozice rakouských Bosňáků značně odlišná. Ve většině se sice jedná o migranty, kteří přišli do Rakouska ve stejných migračních vlnách jako Chorvati, ale rakouská bosňácká populace je značně rozdělena podle míry náboženského vyznání. Islámské společenství Bosňáků (*Islamska zajednica Bošnjaka*) reprezentuje v Rakousku praktikující muslimskou slovansko-jazyčnou populaci původem zejména z Bosny a Hercegoviny a Sandžaku.²²² Podle některých informací byla však tato organizace v jistém období pod vlivem radikálních skupin vahábitské orientace.²²³ To od společenství odradilo řadu umírněných praktikujících Bosňáků. Perličkou může být, že na určitou dobu dokonce spolu přestaly muslimské obce Bosňáků v Rakousku a v Bosně a Hercegovině vzájemně komunikovat. Podívejme se ale nyní krátce na to, jaká je situace migrantů z bývalé Jugoslávie v České republice.

C.5.c. Migranti z bývalé Jugoslávie v České republice

Pozice Československa v evropském migračním systému napovídá, že ekonomické migrace z Jugoslávie se ho dotkly navzdory dlouhé tradici úzkých vztahů mezi národy obou federací pouze nepatrně.²²⁴ Podle řady informací nebyla po rozpadu Československa a Jugoslávie Česká republika pro většinu migrantů z bývalé Jugoslávie příliš atraktivní a řada z nich považovala tuto zemi potýkající se s množstvím problémů postsocialistické transformace pouze za tranzitní. To však nebránilo jistému počtu migrantů z bývalé Jugoslávie, aby se v České republice usadili na delší dobu. Česká republika totiž v říjnu 1992 přijala Opatření na pomoc obětem konfliktu na území bývalé Jugoslávie a v souvislosti s tím otevřela své brány jistému počtu uprchlíků.²²⁵ Zpočátku

²²² Viz. *Islamska zajednica Bošnjaka*, <http://www.izb-dachverband.com> (25. 10. 2007).

²²³ A. BUTUROVIĆ, op. cit.

²²⁴ Pro informace o migracích z Jugoslávie do Československa předcházejících rozpadu obou federací viz.: J. OTČENÁŠEK, *Imigranti z vybraných zemí bývalé Jugoslávie (po roce 1991) - Chorvaté, Srbové, Muslimové a Makedonci*, výzkumná zpráva Ministerstva práce a sociálních věcí ČR, 08/2000: http://www.cizinci.cz/files/clanky/128/imigranti_byvale_Jugoslavie.pdf (28. 6. 2008), 19 p. a M. FŇUKAL, M. ŠRUBAŘ, V. TOUŠEK, *Dopady migrací ze zemí bývalé Jugoslávie do ostatních evropských zemí*, výzkumná zpráva RM 02/25/05, Olomouc, Universita Palackého, 2007, 70 p.

²²⁵ *Opatření vlády České republiky na pomoc obětem konfliktu na území bývalé Jugoslávie do konce roku 1992*, Úsnesení vlády České republiky č. 586, 14. 10. 1992, http://kormoran.vlada.cz/usneseni/usneseni_webtest.nsf/0/BD47B978942ED2FAC12571B6006B9C2E

měli právo na status uprchlíků pouze nezletilí občané Jugoslávie a jejich doprovod. Toto omezení však bylo později rozšířeno a aplikováno na uprchlíky z Bosny a Hercegoviny.²²⁶

I v českém prostředí se mezi migranty z bývalé Jugoslávie reprodukovalo už zmíněné rozdělení na migranty původem z urbánního a rurálního prostředí. Rozdílem vůči jiným zemím ale mezi migranty z bývalé Jugoslávie v České republice nebylo striktní etnické rozdělení nebo rozdělení podle regionu původu. Možná i s ohledem na relativně malý počet těchto migrantů tak jediným dělítkem mezi nimi bylo to, kdo přišel dříve a kdo později.²²⁷ V České republice také s výjimkou několika marginálních organizací prakticky neexistují otevřeně nacionalistické spolky. Jeden z mých pražských informantů mi v této souvislosti sdělil: „Lidé z bývalé Jugoslávie jsou v České republice jednou jedinou komunitou. Utekli jsme odtud, abychom se těmi problémy nemuseli zabývat tady.“²²⁸ Mezi etnicky tolerantější prostředí mezi migranty z bývalé Jugoslávie může být v České republice způsobeno i tím, že se z velké části jedná o vzdělanou populaci.

Intelektuálové z bývalé Jugoslávie se v České republice navíc významným způsobem podíleli na zdejším kulturním a intelektuálním životě. V této souvislosti je třeba vzpomenout několik slavných a známých příkladů. Už v období předcházejících rozpadu obou federací byla Praha a zejména její Filmová akademie múzických umění (FAMU) místem, kde studovala velká část budoucích kinematografických elit bývalé Jugoslávie. Jedním z těch, kdo se navíc do Prahy na počátku devadesátých let vrátili, byl režisér Lordan Zafranović. Není třeba připomínat, že Zafranovićova filmová produkce byla od devadesátých let vytvořena v součinnosti zejména s Českou televizí. Jinou velmi podstatnou osobou pro kulturní život České republiky byl Igor Blažević. Ten odešel na počátku devadesátých let do České republiky, kde se angažoval v neziskovém sektoru. Zejména díky jeho osobě se dnes největší česká nevládní organizace Člověk v tísni začala od svého vzniku v roce 1992 orientovat na pomoc bývalé Jugoslávii. V roce 1999

(28. 6. 2008).

²²⁶ O migrantech z Bosny a Hercegoviny viz.: Z. UHEREK, „Imigranti z Bosny a Hercegoviny“, in Z. UHEREK, S. HOŠKOVÁ, J. OTČENÁŠEK, *Úspěšné a neúspěšné strategie integrace cizinců, Integrace cizinců na území České republiky*, výzkumná zpráva AV ČR (podle usnesení vlády ČR, 1266/2000, 1260/2001), Praha, Akademie věd České republiky, 2003, p. 319-326.

²²⁷ K tomuto závěru jsem dospěl jako posluchač a účastník debaty Bosňané ve městě organizované Multikulturním centrem Praha v Českém centru na podzim 2008. V této debatě, jíž se účastnili přední zástupci migrantů a Dana Němcová, jejich dlouholetá pomocnice v integraci do české společnosti, padly také odhady, co se týče počtu migrantů z bývalé Jugoslávie v České republice během první poloviny devadesátých let, tedy doby jejich největšího početního nárůstu. Tyto odhady se pohybovaly mezi 10 a 20 tisíci lidmi. Podle statistik v M. FŇUKAL et al., *op. cit.*, p. 43 se jednalo o 9 tisíc lidí.

²²⁸ Pan B. S., Praha, červen 2008.

se Blažević stal hlavou filmového festivalu věnovaného problematice lidských práv Jeden svět.

Igor Blažević, archiv autora

Jiným intelektuálem, který se zapsal do dějin českého myšlení a kultury, byl architekt a urbanista Raymond Rehnicher. Potom, co odešel na počátku devadesátých let ze Sarajeva, publikoval v České republice dvě knihy věnující se antropologické ekologii a teorii multikulturalismu. Rehnicher byl zaměstnán v Úřadu architekta hlavního města Prahy a přednášel na univerzitách v Praze a ve Vídni. Literární kritik a básník Adin Ljuca, který odešel z Bosny a Hercegoviny pouze několik měsíců po Rehnicerovi, aby našel útočiště v Praze, se na Rehnicera rozvzpomněl: „Potkával jsem ho v kavárnách, jak okolo něj seděli jeho žáci jako okolo opravdového proroka.“²²⁹ Obdobně jako Dževad Karahasan, o němž byla řeč v souvislosti s intelektuály v exilu, se i Raymond Rehnicher musel v Praze potýkat s řadou zjednodušujících výkladů konfliktů souvisejících s rozpadem Jugoslávie. I v českém prostředí totiž někteří intelektuálové stranili Srbům, jiní Chorvatům nebo Bosňákům a konečně další promítali do svého výkladu konfliktu vlastní balkanistické stereotypy.

²²⁹ Adin Ljuca, Praha, červen 2008.

Jiným doyenem jugoslávských intelektuálů v České republice byl Milan Čolić. Ten byl potomkem srbského otce a české židovské matky a profesí překladatelem z češtiny a ruštiny do srbochorvatštiny. Díky svým kontaktům s českými intelektuály Čolićovi nečinilo žádný problém dobře se integrovat do české společnosti. Podle jedné z mnoha historek dokonce hlídal kočky Bohumila Hrabala, když byl jejich pán v nemocnici. Milan Čolić ale fungoval i jako sjednotitel generací jugoslávských intelektuálů žijících v Praze. Udržoval totiž živé kontakty i s nejmladší generací spisovatelů jugoslávského původu – už zmiňovaným Adinem Ljucou a jeho přítelem Sašou Skenderijou. Čolić také založil malé vydavatelství nazvané Menora, v němž vydával mimo jiné práce dvou zmiňovaných autorů. Tato dvojice měla v Praze čilé kontakty i mimo literární svět intelektuálů z bývalé Jugoslávie, a to zejména na zpěváka a kytaristu punkové skupiny S.C.H. Senada Hadžimusiće-Tena a výtvarníka Aldina Popaju, mimo jiné autora ironického hyperrealistického obrazu nazvaného Balkánci.

Aldin Popaja, Balkánci, Prag.art49.com

Bylo by nespravedlivé psát o exilových intelektuálech, aniž bych zmínil četné studenty, kteří do České republiky začali přicházet ze zemí bývalé Jugoslávie potom, co se tamější situace stabilizovala. Motivací těchto studentů jít za studiem do České republiky bylo zejména to, že si mohli vybrat z pestřejší palety studijních oborů a v případě, že se

rozhodli pro studium v češtině, byli také osvobozeni od poplatků za studium.²³⁰ Hlavní překážkou studia v České republice byla pro většinu z nich ale striktní vízová politika a nepříznivý postoj české Cizinecké policie. Pro některé byly tyto překážky daní za izolaci nástupnických zemí bývalé Jugoslávie způsobenou desetiletím nacionalistické politiky. Lektorka chorvatštiny na Univerzitě Karlově mi v této souvislosti sdělila: „Kdykoli, když čekám ve frontě na Cizinecké policii, tak v duchu děkuji Ante Gotovinovi.“²³¹

Tyto případy několika intelektuálů z bývalé Jugoslávie aktivních v České republice jsou samozřejmě pouze jednou částí migrantů. Vedle nich se v České republice můžeme setkat s migranty pracujícími v občerstvení nebo ve službách. Na pražském Žižkově se nachází lidová restaurace zvaná Bosna Grill. Mimo ní můžeme v Praze okusit jihoslovanské speciality v několika dalších podnicích (Mon Ami, Kogo, Wolfgang ad.) Migranty z bývalé Jugoslávie je ale v České republice možné potkat v řadě dalších profesí: v buticích se suvenýry na pražském Starém městě či jako počítačové specialisty v brněnském IBM.²³²

Bosna Grill, Havlíčkovo náměstí, Praha 3, Jugo.novinka.cz

²³⁰ Tyto závěry potvrzuje nepublikovaný průzkum uskutečněný Jihomoravským centrem pro mezinárodní mobilitu v Brně v roce 2008. Mezi nejčastější zahraniční stipendisty brněnských univerzit pak patří studenti z Bosny a Hercegoviny a Srbska.

²³¹ Paní M.V., Praha, červen 2008.

²³² Podle informací paní S.V., Praha, červen 2008, se v brněnském IBM jedná o relativně velkou skupinu.

Ať už jsou sociální nebo kulturní rozdíly mezi migranty z bývalé Jugoslávie v České republice jakékoli, řada z nich se setkala se stereotypním pohledem, jakým se na ně dívala velká část české populace. Někteří z nich jistě zažili vlnu solidarity ze strany české populace, a to zejména v souvislosti s pomocí válkou zasaženým obyvatelům Bosny a Hercegoviny, velká část z nich se ale setkala i s negativními stereotypy, které si Češi vůči „Jugošům“ nebo „Jogurtům“, jak je často nelichotivě nazývají, vytvořili. To souvisí s nerozlišováním mezi jednotlivými etnickými komponentami bývalé Jugoslávie a aktivitami kosovských a makedonských kriminálních skupin na teritoriu České republiky. Migranti z bývalé Jugoslávie tak byli v České republice automaticky podezřelí z příslušnosti k mafii. Mezi další negativní stereotypy související pak hlavně s návštěvami českých turistů na jadranském pobřeží patří lenost, šovinismus a bigotnost Jihoslovanů. Populární diskurz bývalé Jugoslávie Čechům ale tyto negativní nálepky vrací obdobně silnou měrou: Češi jsou skrbíci a jejich ženy jsou připraveny je podvést s Jihoslovany při první příležitosti.

D. Případové studie

D.1. První situace: představy migrantů z bývalé Jugoslávie ve Francii a Rakousku spojené s druhou světovou válkou

Druhá světová válka byla pro jihoslovanské národy po dlouhou dobu hlavní událostí, k níž se vztahovaly politické představy jejich příslušníků. Současně ji lze nazvat i jako „bod nula“ komunistické Jugoslávie, která na z ní vzešlých troskách vznikla. Jako centrální referenci v diskurzích těchto národů ji vystřídaly až o padesát let později války související s rozpadem Jugoslávie, kdy byly barikády mezi zneprátelenými národy takřka totožné. To také napomohlo popularizaci takového pohledu na války po rozpadu Jugoslávie, který je považoval za opakování nebo přímo za pokračování právě druhé světové války. Je příznačné, že zneprátelené strany se navzájem titulovaly dobovou terminologií, v níž znovu ožili ustašovci a četnici. Na přelomu osmdesátých a devadesátých let totiž začali nacionalisté znovu nosit uniformy a používat historické symboly spjaté právě s druhou světovou válkou. Jednoduše řečeno, druhá světová válka byla pro jihoslovanské národy událostí, která na dlouhou dobu dopředu předurčila sympatie a animozity mezi jednotlivými etniky Jugoslávie a případně i jejich chuť po odplatě, i když tato byla na dlouhou dobu relativně spolehlivě zametena pod kobercem titoistického režimu.

Stěžejním pojmem je v této souvislosti koncept kolektivní paměti. V detailu se k němu vyslovíme v části věnované žitému prostoru, zde se zaměříme pouze na jistou fragmentaci historických informací spojovanou právě s kolektivní pamětí. Ghislaine Glasson Deschaumes ve své případové studii věnované politice paměti v bývalé Jugoslávii upozorňuje na to, že každá kolektivní paměť je tvořena z interferencí a dojmů mezi jednotlivými skupinovými pamětmi a pamětmi individuální.²³³ Budeme se však věnovat také dějinám. Ty jsou vždy o něco vzdálenější individuální zkušenosti než kolektivní paměť. Historické vědomí má totiž daleko silnější vztah k „nežitě historii“. Maurice Halbwachs o Historii (s velkým H) napsal, že „se nachází mimo skupiny a nad nimi.“²³⁴ V debatách vztahujících se k paměti a dějinám by jistě neměla být zapomenuta i jména Jacquesa Le Goffa, Paula Ricœura a Tzvetana Todorova. V kontextu bývalé Jugoslávie

²³³ G. G. DESCHAUMES, op. cit., p. 119, orig.: „Lorsque nous parlons de mémoire collective, il nous faut donc avoir présent à l'esprit que toute mémoire collective résulte d'interférences, de surimpressions, entre les différentes mémoires de groupe, entre celles-ci et les mémoires individuelles.“

²³⁴ M. HALBAWCHS, *La mémoire collective*, Chicoutimi, Université du Québec, 2001 (první vydání 1950), p. 46.

pak není od věci zmínit jméno Haydena Whitea píšícího o tyranii historického vědomí.²³⁵ Pro národy západního Balkánu je totiž určitá posedlost vlastní tragickou historií takřka symptomatická.

Mezi současnými migranty z bývalé Jugoslávie pak jistě druhá světová válka není tak podstatnou referencí jako právě války následující rozpadu bývalé Jugoslávie, ale s ohledem na to, že se tato práce věnuje migracím v historické perspektivě, jedná se neoddiskutovatelně o historickou událost prvořadého významu. Představy migrantů pak poměrně věrně kopírují etnickou linii a jako proměnná v nich může být chápáno jejich politické přesvědčení. Jinou vizi druhé světové války totiž předkládají i v rámci jednoho etnika přesvědčení stoupenci pravice a jinou si vyslechneme od sympatizantů levice. Pro současné migranty pak do jisté míry hraje podstatnou roli i diskurz v jejich zemích původu. To platí zejména pro Chorvatsko, jehož politické elity se v prvním desetiletí 21. století snažily vybělit historickou paměť země a od opatrného odvolávání se na ustašovskou minulost v první polovině devadesátých let se reprezentanti země přeorientovali na zdůrazňování protikladné komponenty historické paměti - prezentaci země jako tradiční bašty antifašismu. Současně je nutno počítat s tím, že vedle etnocentrických výkladů historie je v jihoslovanském prostředí stále přítomno i internacionalistické pojetí vycházející z titoistické teze „bratrství a jednoty“. Toto pojetí bylo hluboce přítomno i mezi ekonomickými migranty a dodnes je s ním třeba počítat jak v zemích bývalé Jugoslávie, tak i mezi migranty.

Zmapovat recepci druhé světové války mezi migranty z bývalé Jugoslávie ve Francii a Rakousku je proto poměrně ambiciózním projektem, k jehož uskutečnění je třeba reflektovat všechny nuance, které se ve vztahu migrantů k vlastní historii mohou vyskytnout. Historii je pak třeba chápat v její vysoce idealizované a mobilizační rovině, jež ji staví do protikladu rankeovského „jak to tehdy doopravdy bylo“ takřka na roveň populární kultury. Ta obdobně produkuje významy a podřizuje chápání jednotlivců vlastním interpretacím. Nejde o to, psát, jak se věci ve druhé světové válce v jihoslovanském prostoru skutečně odehrály, ale o tom, jaký význam měly pro migranty o mnoho let později.

²³⁵ H. WHITE, *Tropics of Discourse: Essays in Cultural Criticism*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1978, p. 32.

D.1.a. Villefranche-de-Rouergue

Vzpouřa v jihofrancouzském Villefranche-de-Rouergue představuje jednu z nepříliš známých kapitol druhé světové války. Lze říci, že donedávna byla v historickém vědomí migrantů z bývalé Jugoslávie ve Francii přehlušena jinými historickými událostmi. V uplynulém desetiletí ale došlo ke značnému nárůstu významu její komemorace. Stalo se tak zejména díky změně v chorvatské politice paměti, která se v tomto období snažila zdůraznit chorvatský podíl na antifašistickém odboji a vyrovnat se tak s černým svědomím počátku devadesátých let, kdy se oficiální linie země ohlížela hlavně po ustašovských vzorech. Vzpouřa však není nárokována pouze umírněným chorvatským nacionalismem druhé generace HDZ, ale odvolávají se na ni i liberálové a komunisté, a to jak v Chorvatsku, tak i v Bosně a Hercegovině. Přesto však dodnes chorvatská, ani bosňácká historická produkce tuto událost příliš nereflektují a jediná práce, která v prostoru bývalé Jugoslávie ke vzpouře ve Villefranche-de-Rouergue dosud vyšla, je překladem francouzského originálu.²³⁶ Podívejme se ale nejdříve na to, co se vlastně v tomto jihofrancouzském městečku v září roku 1943 stalo.

Villefranche-de-Rouergue leží v jižní Francii, poblíž malých měst Cahors, Albi a Rodez, nedaleko od Toulouse. V létě 1943 tam bylo umístěno výcvikové středisko 13. divize SS, zvané Handžar. Vojáci této divize byli většinou muslimské tradice, ale nacházel se mezi nimi i velký počet vojáků katolické tradice, a to jak z dnešní Bosny a Hercegoviny, tak i z území současného Chorvatska. Divize Handžar nebyla nikdy podřízena NDH, ale podléhala přímo německému velení.

První projevy neklidu se mezi vojáky divize vyskytly už v červenci 1943, kdy zjistili, že v rámci odvetných akcí proti komunistickým partyzánům vypálily německé jednotky vesnici v Bosně, odkud někteří vojáci divize pocházeli. Skutečná vzpouřa se však rozhořela naplno, když se mezi vojáky rozšířila zpráva, že divize má být převelena na východní frontu. Je třeba připomenout, že přestože současné chorvatské a bosňácké

²³⁶ M. GRMEK, L. LAMBRICHS, *Buntovnici iz Villefranchea: pobuna jednog bataljona u njemačkim SS-trupama u septembru 1943*, Sarajevo, Armis Print, 2005, ve francouzštině existují dvě práce jmenované této vzpouře. Jednak se jedná o francouzský originál zmíněné práce: M. GRMEK, L. LAMBRICHS, *Les Révoltés de Villefranche*, Paris, Seuil, 1998 a jednak o dřívější a spíše populárně naučnou knihu: L. ERIGNAC, *La Révolte des Croates de Villefranche-de-Rouergue*, Villefranche-de-Rouergue, 1980.

zdroje hovoří o tom, že vojáci divize Handžar byli odvedeni proti své vůli, byla pro většinu vojáků motivem vstupu do války právě zejména snaha ochránit vlastní rodiny před terorem, který zažívaly od hned několika válčících stran (ze strany četníků, komunistů, okupačních jednotek i ustašovců). Lze se tedy domnívat, že tito muži se cítili hluboce zrazeni, když vyslechli zprávu o tom, že půjdou bojovat na východní frontu a nevrátí se do Bosny tak, jak to očekávali. Jiným vysvětlením vzpoury je infiltrace komunistů, ke které mělo dojít už při odvodu vojáků do divize. Tomu by napovídalo i to, že podle některých zpráv měli tři ze čtyř vůdců povstání už dříve kontakty s komunisty. Poslední uváděnou verzí motivu vzpoury bylo pak domnělé odmítnutí postavit se silám Svobodné Francie.

V noci 17. září 1943 převzali vzbouřenci kontrolu nad městem a doufali, že se jim podaří navázat kontakt s francouzskými *macquis*. Ze čtyř vůdců vzpoury byli dva muslimové a dva katolíci. Většina vzbouřených vojáků pak byli pravděpodobně muslimové z Bosny. To by odpovídalo skladbě divize, ale i zde existují některé kontroverze. Například francouzský historik Gregory Peroche o vzbouřencích napsal: „jednalo se o Chorvaty a pár desítek bosenských muslimů.“²³⁷ Je však jisté, že tyto informace je třeba brát s rezervou s ohledem na celkovou senzibilitu autora, který má ve svých pracích tendenci nahrávat chorvatskému elementu. O rozhodující váze muslimské složky mezi povstalci však svědčí i to, že povstání bylo zneškodněno německými jednotkami za pomoci imáma divize. Během následujícího dne odvetného teroru Němci popravili tucet nejaktivnějších povstalců a další poslali do koncentračních a pracovních táborů.

D.1.a.1. Politika paměti vzpoury ve Villefranche-de-Rouergue

V roce 1950 nechala komunistická Jugoslávie postavit ve Villefranche-de-Rouergue památník věnovaný „mrtvým jugoslávským bojovníkům“. Proti této jednostranné uzurpaci identity povstalců ze strany komunistického režimu protestovali představitelé chorvatské politické emigrace, kteří prosadili přejmenování jedné z ulic města na *Avenue des martyrs croates* („Třída chorvatských mučedníků“). Ve stejném období – v první polovině

²³⁷ G. PEROCHE, *Serbes et Musulmans durant la guerre de 1941 à 1945*, Paris, François-Xavier de Guibert, 1996, citováno v *Le messager croate*, 2, <http://francecroatie.free.fr/> (23. 11. 2005).

padesátých let – se ke vzpouře ve Villefranche-de-Rouergue vyjádřil svým uměleckým dílem záhřebský sochař Vanja Radaus. Jeho ztvárnění revolty má podobu kamenného památníku a dvou skupin bronzových postav. Radausova práce byla odkryta v roce 1955 v ústředním parku istrijské Puly.

Po rozpadu Jugoslávie se ve vzpomínkových akcích ve Villefranche-de-Rouergue angažovala zejména ambasáda Chorvatska a do určité míry i ambasáda Bosny a Hercegoviny ve Francii. Velká vzpomínková akce proběhla k šedesátému výročí vzpoury a pak znovu v roce 2006, kdy nechali zástupci chorvatské ambasády odstranit starý památník věnovaný „mrtvým jugoslávským bojovníkům“ a na jeho místo nechali z chorvatské Puly přesunout Radausovy sochy. Na odhalení nového památníku se tehdy dostavil chorvatský ministerský předseda Ivo Sanader, jakož i další vysoké postavy záhřebského režimu a ambasadoři obou zemí ve Francii.

Dnes zničený památník ve Villefranche-de-Rouergue (1950-2006), archiv autora

Sanader ve svém proslavu několik týdnů před odhalením nového památníku shrnul pohled umírněného chorvatského nacionalismu na tuto více než šedesát let vzdálenou událost.

Jeho projev zachytily místní noviny (*Le Villefranchois*) a je až s podivem, nakolik se nejen jeho pohled, ale i některé rétorické obraty kryjí s populární vizí této historické události tak, jak je zachycena na webech francouzských prochorvatských sdružení, chorvatské ambasády ve Francii i na Wikipedii. Je proto dost možné, že všechna tato produkce pochází z pera jedné a též osoby. „Sanader” pro *Le Villefranchois* uvedl:

„Tato událost je zakořeněna v chorvatském kolektivním vědomí a měla v Chorvatsku poměrně silný ohlas hned z několika důvodů. „Vzpouřa Chorvatů” představovala první známou vzpouru v řadách německé armády, o níž tak referovalo se zpožděním několika dnů Rádio Londýn. Existence kontaktů mezi povstalci a hnutím francouzského odporu je nevyvratitelná. Více než stovka mladých vojáků nakonec ztratila svoje životy daleko od vlasti, když se vzbouřila proti nacismu a za svobodnou Evropu.” Sanader ve Villefranche pokračoval: „Dnes je to samozřejmě „svobodné a antifašistické Chorvatsko”, na němž Chorvatská republika zakládá svoji kontinuitu a historickou legitimitu. Ústava z 22. prosince 1990 přijatá po prvních svobodných volbách to jednoznačně připomíná. Nehledě na tato fakta jsou však stále ještě tu a tam dějiny Chorvatska za druhé světové války zužovány na kolaboraci ustašovců s mocnostmi Osy. Jedna velká neznámá však je to, že chorvatská rezistence byla součástí Titova antifašistického hnutí a i on sám byl Chorvat.” Nakonec se Sanader vyjádřil i k motivům odhalení nového pomníku povstalcům: „Odhalení tohoto pomníku vzdá poctu oběti těchto mladých vojáků z Chorvatska a z Bosny a Hercegoviny bojujících proti nacismu. „Provizorní monument” vztyčený jugoslávskými úřady v roce 1950 vzdával navzdory historické realitě hold „jugoslávským bojovníkům”. Památník, který bude odhalen v září, konečně vrátí spravedlnost vzbouřencům z Chorvatska a Bosny a Hercegoviny, když jim přizná jejich národní identitu.”²³⁸

²³⁸ I. SANADER, op. cit., orig.: „Cet événement ancré dans la conscience collective et la culture croate a eu un retentissement assez fort en Croatie pour plusieurs raisons. La « Révolte des Croates » constituait la première révolte connue au sein de l'armée allemande, dont Radio Londres se fit l'écho quelques jours après l'événement. L'existence de liens entre ces insurgés et le mouvement de la résistance française est irréfutable. Enfin, plus d'une centaine des jeunes soldats enrôlés de force ont perdu leur vie loin de leur patrie en s'insurgeant contre le nazisme pour une Europe libre. [...] Aujourd'hui c'est naturellement sur la « Croatie libre et antifasciste » que la République de Croatie fonde sa continuité et sa légitimité historique. La Constitution du 22 décembre 1990, adoptée après les premières élections libres en Croatie, le rappelle sans équivoque. Malgré ces faits, l'histoire de la Croatie durant la seconde guerre mondiale est encore ici et là réduite à la collaboration des oustachis avec les puissances de l'Axe, alors que la résistance croate faisant partie de mouvement antifasciste de Tito, lui-même Croate, demeure largement ignorée. [...] L'inauguration de ce mémorial rendra hommage au sacrifice de ces jeunes soldats de Croatie et de Bosnie-Herzégovine contre le nazisme. Au mépris de la réalité historique, l'épithète du monument « provisoire » érigé en 1950 par les autorités yougoslaves rendait jusqu'ici hommage « aux combattants yougoslaves ». Le mémorial qui sera inauguré en septembre rendra enfin

Le nouveau champ des Martyrs

Au début de l'été, sont arrivées, ont été réceptionnées et immédiatement érigées les sculptures offertes par la ville de Pula à Villefranche-de-Rouergue dans le cadre de la réhabilitation du site.

Le site avant son aménagement.

Démolition du monument provisoire qui datait de 1950.

Le superbe site tel qu'il se présente désormais.

Práce na novém pomníku, *Le Villefranchois*, 14. 9. 2006

Ministerský předseda Sanader potvrdil v téměř každé své větě takovou vizi historické reality, která se snaží očistit Chorvatsko od jakéhokoli podezření z kolaborace s nacistickým Německem. Adresátem jeho rétoriky pak bylo spíše francouzské prostředí nezatížené chorvatským bojem historické a „obecné“ paměti druhé světové války a zejména kolizními výklady paměti ustašovské a antifašistické. Jeho pozice je, jak už bylo řečeno dříve, reprezentativní pro diskurz umírněného chorvatského nacionalismu v Chorvatsku i mezi chorvatskými migranty ve Francii a dalších zemích.

Les représentants croates, bosniaques et français s'avancent ensemble vers le mémorial érigé en hommage aux combattants de la liberté tombés sur le sol villefranchois.

Delegace při vzpomínkové akci, *Le Villefranchois*, 21. 9. 2006,

Je však třeba zdůraznit, že vzpoura ve Villefranche je pro chorvatské migranty naprosto marginálním tématem a většinu informací o její recepci v chorvatském historickém vědomí jsem získal z webových publikací chorvatské ambasády a z komunikačních kanálů francouzských prochorvatských sdružení.²³⁹ Jak jsem už uvedl výše, v těchto materiálech se stále opakují stejné motivy jako v Sanaderově projevu – vzbouřenci byli odvedeni do německé armády proti své vůli, Villefranche bylo prvním osvobozeným městem okupované Evropy, vzpoura první vzpourou v řadách německé armády, vzbouřenci vším jiným než Jugoslávci a díky jejich obětem má chorvatský národ další argument pro svou antifašistickou minulost.

Co se týče odvedení vojáků ze strany SS násilím, přinesla nejvíce informací webová prezentace chorvatské ambasády v Paříži zveřejněná k šedesátému výročí vzpoury v září

²³⁹ Jednalo se zejména o tento portál: Assotiation France – Croatie (<http://francecroatie.free.fr>). Ten pak odkazoval na několik dalších, do velké míry efemerních, projektů.

2003. Na webu chorvatské ambasády se píše: „V roce 1943 byli tisíce Chorvatů původem z Chorvatska a Bosny a Hercegoviny násilím odvedeny do 13. divize SS německé [sic!] armády, která byla tehdy okupační mocí Chorvatska. Zpočátku se odvody soustředily na ročníky 1924 a 1925, z nichž byly dvě třetiny okamžitě povolány na mimořádnou práci. Početní stav ale nebyl dostatečný a během razíí v červenci a srpnu byli v ulicích Záhřebu zatčeni všichni mladí muži narození mezi roky 1917 a 1925 a byli pod dobrou ostrahou posláni do Německa, aby tam byli vycvičeni a následně posláni na jeviště operací.“²⁴⁰ Při pozdějších vzpomínkových aktech se už ambasáda k těmto detailům nevrátila, ale motiv vojáků odvedených proti jejich vlastní vůli přetrvával.

Chorvatská známka z roku 1993 připomínající výročí vzpoury, archiv autora

Problematickým bodem je pak zcela jistě i etnicita vzbouřenců. Pokud si připomeneme, že během druhé světové války se většina bosenských muslimů prohlásila za Chorvaty, pak je jistě tvrzení o chorvatském původu povstalců korektní. Na druhou stranu je však přijetí etnických kategorií zavedených ustašovským NDH v přímém rozporu se snahou prokázat antifašistickou tradici Chorvatska. Chorvatský původ povstalců je však z chorvatské strany chápán s naprostou samozřejmostí. Ministerský předseda Sanader v projevu při odhalení Radausova pomníku ve Villefranche řekl: „Ti, kdo studovali historii těchto povstalců a studovali jejich národní a náboženské identity, zjistili fakt, který musí být

²⁴⁰ „60e anniversaire de la révolte des Croates à Villefranche-de-Rouergue“, op.cit., orig.: „En 1943, des milliers de Croates originaires de Croatie et de Bosnie-Herzégovine sont enrôlés de force dans la 13e division SS de l'armée allemande, alors puissance occupante en Croatie. D'abord parmi les classes 1924 et 1925, dont les deux tiers sont immédiatement réquisitionnés. Mais l'effectif demeurant insuffisant, des razzias sont menées en juillet et août dans les rues de Zagreb et tous les hommes nés entre 1917 et 1925 sont arrêtés sur-le-champ et convoyés sous bonne garde vers l'Allemagne, pour y être formés avant d'être envoyés sur les théâtres d'opération.“

podtržen, a to že bratrství povstalců, ať už byli muslimského nebo katolického náboženství, nebylo nikdy zpochybněno. Nikdy se mezi nimi neobjevilo ani to nejmenší rozdělení. Rovněž nám přísluší uchovat tuto jednotu."²⁴¹

Pokud pomineme to, že během trvání vzpoury omezeného na jednu noc měli vzbouřenci společného nepřítele a je tedy krajně nepravděpodobné, že by se v této krátké době vytvořily zneprátelené frakce, je Sanaderovo pojetí krajně problematické i z hlediska nárokování muslimské komponenty ze strany chorvatského národa. Ambasáda Bosny a Hercegoviny ve Francii se během vzpomínkových akcí neprojevovala téměř vůbec. Důvodem tohoto ticha může být i to, že rozhodující funkce zastávají na pařížské ambasádě Bosny a Hercegoviny tradičně bosenští Srbové, jejichž vize historie druhé světové války je zatížena jinými traumaty než katolicko-muslimskými vztahy. Mimo to však existuje i jiný názor na identitu vzbouřenců z Villefranche. Nebyli to ani Chorvati obou náboženství, ani Bosňáci, ale „Bosňané“, tedy obyvatelé Bosny nehledě na náboženskou tradici a s ní související etnický původ.²⁴² Podívejme se ale nyní na jiné „místo paměti“, do rakouského Bleiburgu, kde se bude jednat o historickou paměť zdánlivě nekompatibilní s pamětí antifašistické rezistence.

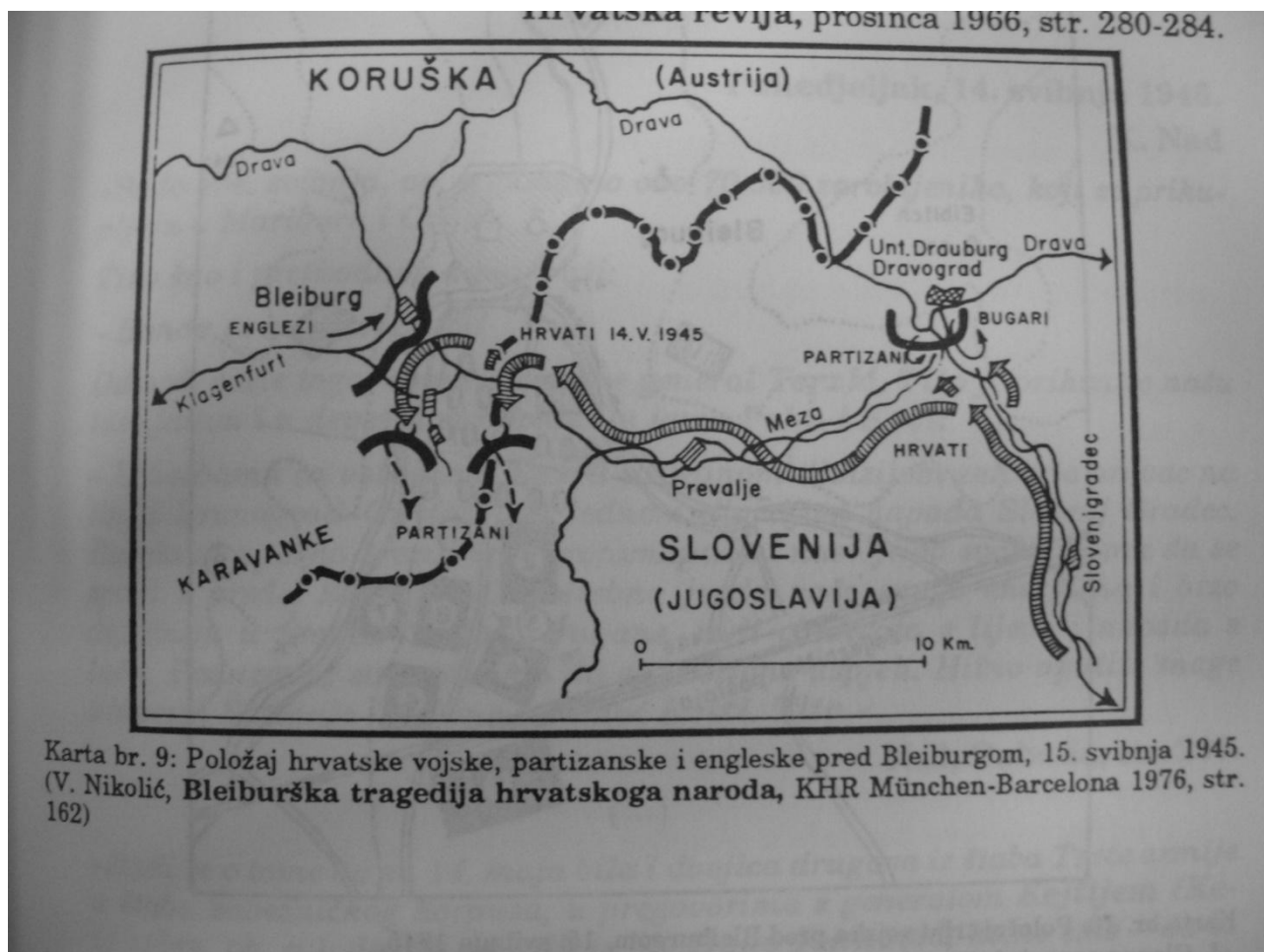
D.1.b. Bleiburg

Bleiburg je rakouské maloměsto nacházející se ve vysokohorském údolí v Korutanech poblíž hranice se Slovinskem. Bylo to zde, přesněji u vesnice Untere Loibach ležící nedaleko od Bleiburgu, téměř na samé hranici, kde se v květnu 1945 pokusili vojáci protikomunistických sil spolu se skupinou civilního obyvatelstva, která je následovala, dosáhnout teritoria okupovaného Brity, aby se tak zachránili před odplatou ze strany komunistů. Potom, co tyto vojáky Britové odzbrojili, vrátili jejich velkou část na území Jugoslávie, kde jich byla část komunisty povražděna buď přímo na místě anebo v přilehlých oblastech. Další byli podrobni ponižujícím pochodům přes celou Jugoslávii

²⁴¹ Ivo Sanader citovaný v článku E. LASCHON, „op.cit., orig.: „*Ceux qui ont étudié l'histoire de ces insurgés et étudié les identités nationales et religieuses de ces révoltés, ont établi un fait qui mérite d'être souligné : la fraternité des insurgés qu'ils fussent de confession musulmane ou catholique n'a à aucun moment été remise en cause. Jamais non plus la moindre division n'est apparue entre eux. Aussi nous incombe-t-il de préserver cette unité.*“

²⁴² N. ANĐELIĆ, „Prvu antifašističku pobunu u Francuskoj povelili su Bosanci“, in *Slobodna Bosna*, 25. 3. 2004.

známým v chorvatském nacionalistickém diskurzu jako „křížová cesta“ (*križni put*). Přestože tito uprchlíci nebyli pouze chorvatského původu, má Bleiburg výsadní místo totiž zejména v historické paměti chorvatského nacionalismu.

Situace u Bleiburgu v polovině května 1945, *Hrvatska revija* s odv. na V. NIKOLIĆ, *Bleiburška* cit.

Mrtví u Bleiburgu však nebyli výhradně ustašovci, byť pravděpodobně ti mezi nimi převažovali. Jednalo se i o stoupence dalších loutkových států, příslušníky jejich armád a civilisty, kteří se s nimi zkompromitovali, pomahače nacistů i italských fašistů, ale i o příslušníky nekomunistického odboje a vůbec o všechny, kdo se cítili na straně poražených v občanské válce zuřící na území pozdější Jugoslávie v letech 1941-1945. Zkrátka se jednalo o lidi, kteří se z různých důvodů obávali odplaty komunistických partyzánů, kteří byli jedinými vítězi druhé světové války na západním Balkáně.

Je takřka nemožné dopátrat se počtu mrtvých v blízkosti Bleiburgu a ani to není cílem této

případové studie. Tím je nastolení otázek spjatých s historickou pamětí tohoto místa a zejména pak s jejím průsečíkem s migracemi z bývalé Jugoslávie. Jaké významy komunikovalo připomínání si událostí u Bleiburgu v politické emigraci a jak se toto místo paměti proměnilo v posledním desetiletí? Není jistě velkým překvapením, že ze všech migrantů přikládali největší váhu událostem konce druhé světové války u Bleiburgu političtí emigranti. To může být výsledkem toho, že řada z nich ztratila v lokalitách poblíž Bleiburgu mezi oběťmi komunistické odplaty svoje rodinné příslušníky, přátele a kolegy a jistě je to výsledkem pocitu, že ti, jimž se politická emigrace podařila, nesměli o zločinech komunismu v emigraci mlčet. V kontextu Studené války se tak Bleiburg stal pravděpodobně nejvýznamnějším tématem chorvatského (katolického a částečně i muslimského) politického exilu.

D.1.b.1. Bleiburg jako téma v politické emigraci

V pracích z prostředí chorvatského politického exilu se počet obětí masakrů u Bleiburgu pohybuje okolo 300 tisíc.²⁴³ Jedná se o jistě značně nadhodnocené číslo, které však stojí za zmínku v kontextu této práce, a to zejména za účelem ilustrace váhy této „tragédie chorvatského národa“ v diskurzu chorvatské politické emigrace. Tito autoři pokládají pochopitelně oběti na životech u Bleiburgu za nevinné lidi, kteří nebyli v žádném případě válečnými zločinci, ale nechali se chytit do pastí „tragické historie jednoho malého národa“.²⁴⁴ Masakry u Bleiburgu jeden z autorů vysvětluje jako „kolektivní odplatu proti takzvaným zrádcům“.²⁴⁵ Jiní dva autoři vysvětlují, že ve druhé světové válce nebyli Chorvati ani nacisté, ani fašisté, ale byl to pro ně malý národ, který následoval svoje válečné „spojence“.²⁴⁶ Trauma Bleiburgu, jak je prezentováno v exilové literatuře, lze shrnout odkazem na zbytečnost obětí, které „neosvobodily ani píď chorvatské země“.²⁴⁷

²⁴³ F. NEVISITIĆ, V. NIKOLIĆ (eds.), op. cit. a další.

²⁴⁴ Obě citace F. NEVISITIĆ, V. NIKOLIĆ (eds.), op. cit.

²⁴⁵ [I. BOGDAN (ed.)], op. cit., p. 349.

²⁴⁶ „Hrvati nisu nikad bili bili fašisti, da ni za samoga rata nismo ništa imali s fašističkom, niti nacional-socialističkom ideologijom (bili smo jedan mali narod, pritisnut i zgjenčen od dva 'saveznika').“, F. NEVISITIĆ, V. NIKOLIĆ (eds.), op. cit., p. 11.

²⁴⁷ « *Bleiburške žrtve ne padoše zato, da se oslobodi ni jedan dio hrvatske zemlje.* » P. BAREZA, in V. NIKOLIĆ (ed.), *Bleiburg* cit., pp. 7-24, p. 11.

Vzpomínková grafika k 40. výročí masakru, archiv autora

Zodpovědnost za masakry dávají autoři chorvatské nacionalistické orientace v první řadě komunistům. Ty však často popisují zejména tak, jako by sloužili zájmům úhlavních chorvatských nepřátel, Srbům. Toto obvinění je explicitně vyjádřeno v řadě prací, jejichž autoři byli jak příslušníci chorvatské politické emigrace, tak i z jejich pohledu vycházející nacionalistické elity, které se dostali k moci v souvislosti s vyhlášením nezávislosti Chorvatska. Opakujícím se klišé je v chorvatské literatuře to, že komunisté se dovedli chovat lépe k četnickým válečným zajatcům než k těm chorvatského původu. Ztotožnění zájmů jugoslávských komunistů se zájmy srbského nacionalismu je implicitně přítomno i v memoárech těch, kteří se po vrácení do Jugoslávie vzdali bulharským jednotkám. Ty byly v tomto období války na straně Spojenců a obecně byly autoři chorvatské nacionalistické orientace chápány jako vůči Chorvatům korektnější než jednotky jugoslávské.

Nepřímo byla v chorvatských exilových pracích připisována zodpovědnost za masakry britským ozbrojeným silám. Ty totiž nenechaly vstoupit vzdávající se chorvatské jednotky na Brity okupované rakouské území a navíc je odzbrojily. V některých pracích je pokládán za zrádce Chorvatů obecněji celý Západ.²⁴⁸ Ten totiž nechal chorvatský národ, který k němu kulturně přináležel, napospas Srbům a komunistům popisovaným jako orientálci. Pro některé z autorů měly vinu na masakrech u Bleiburgu i politické elity NDH. Ty totiž nevydaly rozkaz k rozpuštění chorvatské armády ani když bylo jasné, že stát už nemohla

²⁴⁸ [I. BOGDAN (ed.)], op. cit. a další.

zachránit. Současně spojily elity NDH podle některých autorů válku za chorvatskou nezávislost s válkou ve službě Říši. Katastrofická politika, kterou vedly, měla na konci války za výsledek kolektivní trest na chorvatském národě.²⁴⁹

Vzpomínková grafika, archiv autora

Je tedy zřejmé, že oproti poměrně monolitnímu pohledu na chorvatskou politickou emigraci, k němuž má tendenci literatura věnovaná antikomunistickým exilovým skupinám, krystalizuje okolo výkladu pro chorvatský nacionalismus pravděpodobně nejstěžejnější události druhé světové války několik různě odstíněných názorových skupin. Vějíř pohledů na masakry u Bleiburgu se tak otvírá od těch ovlivněných černobílým pohledem viktimizace až po ty, které jsou ochotny připustit určitý díl viny na těchto tragických událostech i ve vlastních řadách. Jak ale v minulosti probíhaly vzpomínkové akty masakrů u Bleiburgu? Podívejme se nyní podrobněji na to, kdo se angažoval v tamějších komemoracích během Studené války a jak se situace měnila v následujících obdobích.

D.1.b.2. Politika paměti masakrů u Bleiburgu

Vzpomínkové akce na události konce druhé světové války se začaly v obci Untere Loibach

²⁴⁹ P. BAREZA, op.cit., p. 17-18.

konat od roku 1951. Od tohoto data se příslušníci chorvatské diaspory vždy dvakrát ročně setkávali na zdejší hřbitově – v polovině května ke komemoraci masakrů a na podzim k Památce zesnulých. Den masakrů (15. květen) byl příslušníky chorvatského politického exilu vyhlášen za „den chorvatského smutku“. V jednom z textů chorvatské exilové proveniencie vzpomíná Vinko Nikolić na dny předcházející tomuto datu, kdy se rakouská pohraniční policie pokoušela každoročně regulovat chorvatské emigranty, kteří na místo přijížděli z celé Evropy i ze zámoří. Podle jeho informací nechtěly tehdy rakouské pohraniční orgány do země vpouštět ty Chorvaty, kteří v Rakousku neměli povolený pobyt.²⁵⁰

Pamětní deska na hřbitově v Untere Loibach, archiv autora

²⁵⁰ V. NIKOLIĆ „Bleiburg – mjesto hrvatskih pohoda“, in F. NEVISITIĆ, V. NIKOLIĆ (eds.), op. cit., pp. 475-483.

Organizaci komemorací u Bleiburgu měla na starost chorvatská diaspora v Korutanech. V roce 1975 byl dokonce jeden z organizátorů v Celovci (Klagenfurtu) zavražděn jugoslávskými službami UDBA. Je otázkou, nakolik měla tato politická vražda souvislost s událostí, která se na místě masakrů odehrála o rok dříve. Černý kříž, německá organizace zabývající se převozem ostatků německých vojáků, totiž v roce 1974 omylem smíchala ostatky chorvatských vojáků a civilistů pohřbených na hřbitově v Untere Loibach s ostatky vojáků Wehrmachtu pohřbených tamtéž a podstatnou část z nich odvezla do Německa. Proti tomu ostře protestovali zástupci právě korutanských Chorvatů, avšak nebylo jim to nic platné. Je však dost možné, že tímto aktem na sebe upozornily jugoslávské orgány a tento zájem vyvrcholil ve výše zmíněné politické vraždě.

Rodina v ustašovských uniformách při vzpomínkové akci v Bleiburgu, archiv autora

Celkový pohled na vzpomínkový areál, archiv autora

Od poloviny osmdesátých let se vzpomínkové akce chorvatské diaspory přemístily ze hřbitova v Untere Loibach dále do údolí, kde byl několik set metrů od slovinské hranice vytvořen nový vzpomínkový areál. Jeho ústřední stéla nese dvojjazyčný nápis „ke vzpomínce na chorvatské oběti bleiburské tragédie“ v chorvatštině a němčině a datum svého vztyčení – 1987.²⁵¹ Na stéle jsou vyryty dva symboly: chorvatskou šachovnici na ní doplňuje půlměsíc. Tento symbol islámu má nejspíš symbolizovat „Chorvaty muslimské víry“, což byl v NDH oficiální název pozdějších Bosňáků. Nerovnováha náboženských symbolů je na stéle z roku 1987 opravena připevněním křucifixu. Při příležitosti vzpomínkových akcí padesátého výročí události byla v areálu vztyčena ještě jedna stéla. Ta nese chorvatský znak, kříž a dva dvoujazyčné nápisy: „Na paměť bleiburským obětem a těm, kteří strádali na křížové cestě započaté na tomto místě 15. května 1945“ a dále „Chorvatsko si bude vždy pamatovat svoje syny a dcery, kteří byli zabiti kvůli tomu, že milovali svůj rod a chorvatskou vlast.“²⁵²

²⁵¹ „U spomen na hrvatske žrtve bleiburške tragedije“, „Zum Gedenken an die kroatischen Opfer der Bleiburger Tragödie“.

²⁵² „U spomen bleiburškim žrtvama i stradalnicima križnog puta započetog na ovom mjestu 15. svibnja 1945.“ a „Hrvatska će se uvijek sjećati svojih sinova i kćeri koji su ubijeni jer su ljubili svoj rod i domovinu hrvatsku.“

Ústřední stéla, archiv autora

Detail pamětní desky ve vzpomínkovém areálu, archiv autora

Komemorace masakrů se dodnes ve vzpomínkovém areálu u Bleiburgu koná v polovině měsíce května. Dnešní návštěvníci jsou však zejména školní výlety a turisté původem z Chorvatska a Bosny a Hercegoviny. V posledních letech se místu snaží vyhýbat vrcholní chorvatští politici a přítomnost chorvatských představitelů na vzpomínkových akcích je tak daleko méně nápadná než v devadesátých letech. Současná chorvatská politika se totiž daleko více než dříve snaží udržet pozornost Evropy a světa na antifašistické pozici chorvatské historie, s níž však je schopna ztotožnit se pouze omezená část chorvatské společnosti v Chorvatsku a Bosně a Hercegovině a pravděpodobně ještě méně Chorvatů v diaspoře. Bleiburg je však místem paměti poražených ve druhé světové válce a současné chorvatské elity se snaží z historické paměti své země alespoň navenek vymýtit jakoukoli spojitost s nacismem nebo fašismem.

Komemorace 60. výročí masakrů, archiv autora

D.2. Druhá situace – žitý prostor

Jak migranti z bývalé Jugoslávie chápou prostor, který je obklopuje? Pokusme se na tuto otázku odpovědět jak s ohledem na prostor původní vlasti, tak i na prostor hostitelských zemí. Při snaze odpovědět, budeme vycházet z postulátů na pomezí kulturní geografie a dalších společenských věd. Není pravděpodobně od věci zmínit nejzákladnější teoretickou přípravu, z níž jsem v této práci vycházel a která se skládá zejména z prací anglosaského prostředí posledního desetiletí.²⁵³ Mezi starší reference je jistě třeba zařadit humanistickou geografii a její snahu zabývat se krajinou a mentálními mapami tak, jak vychází z myšlenek zejména Yi-Fu Tuana.²⁵⁴ Humanistický proud geografie se vyvinul v polovině sedmdesátých let pod vlivem fenomenologie a zaměřil se zejména na žitý prostor (*lived space*), tak jak ho tematizoval už dříve Henri Lefebvre. Žitý prostor měl pro humanistické geografie především rozměr ovlivněný lidskou aktivitou a zkušeností. Touto optikou se geografie takřka přiblížila etnografii a orientovala se na popis a analýzu lidských akcí v prostoru a významů, které tyto akce mají pro své aktéry.

Stěžejním pojmem zůstal žitý prostor i pro autory snažící se popsat zkušenosti migrantů. Myšlenka propojit studia identity v diaspoře s kulturní geografii stála za vznikem sborníku editovaného Snadar Lavie a Tedem Svedenburgem.²⁵⁵ V něm je třeba pozorovat metodologické sblížení společenských věd vycházejících z lingvistického obratu, který od poloviny osmdesátých let následovala série dalších, v první řadě kulturních obrátů (performativních, feministických, postkoloniálních, interpretativních a dalších včetně geografického prostorového obratu, *spatial turn*). Postmoderní geografie snažící se s těmito obraty vyrovnat byla ve svých východiscích od humanistické značně odlišná, neboť lidská aktivita už pro ni nehrála tak ústřední roli. Tu pro postmodernisty sehrál jazyk a pro postmoderní geografie zejména jeho vztah k prostoru. Přední teoretikové postmoderní geografie David Harvey a Edward Soja kladli značný důraz na subjektivitu. Harvey dokonce využíval ve své práci tak „měkkých dat“, jakými bylo pozorování lidí nebo útržky jejich rozhovorů.²⁵⁶ Soja pak neskrýval významnou roli vlastní

²⁵³ P. CLOKE, R. JOHNSTON (eds.), *Spaces of Geographical Thought: Deconstructing Human Geography's Binaries*, London, Sage, 2005; P. HUBBARD, R. KITCHIN, B. BARTLEY, D. FULLER, *Thinking Geographically: Space, Theory and Contemporary Human Geography*, London, Continuum, 2002.

²⁵⁴ Yi-Fu TUAN, *Humanistic* cit.; idem, *Images* cit.; idem, *Landscapes* cit.; idem, *Space* cit.

²⁵⁵ S. LAVIE, T. SVEDENBURG (eds.), *Displacement, Diaspora and Geographies of Identity*, Durham, London, Duke University Press, 1996.

²⁵⁶ D. HARVEY, *The Condition of Postmodernity*, Cambridge, MA, Blackwell, 1990.

imaginace ve výzkumu.

Postmoderní teorie, která pak na jistou dobu téměř sjednotila všechny společenské vědy, se však nedokázala vyrovnat s kritikou, podle níž představovala jen impresi psanou těžko srozumitelným žargonem. V geografii i v jiných vědách byla postmoderní senzibilita ve své době vystřídána novým čtením marxismu. Radikální geografie, která sice existovala paralelně s postmoderní tendencí, avšak na přelomu tisíciletí se k ní přihlásila i velká část postmodernistů, se orientovala na lokální studie zasazené do globálního kontextu. Mezi jednoho z nejpodstatnějších autorů tohoto proudu lze zařadit mimo pozdějších prací Davida Harveyho i amerického geografa Jima Blauta. Jeho žáci upozorňují zejména na historické procesuální myšlení, jemuž je Blaut naučil, ale i na interkulturní perspektivu, averzi vůči psychologickému redukcionismu a důraz na životní výkonnost (*livelihood mode*, chápaný jako současně *genre de vie* i *modus productione*).²⁵⁷ Harvey je pak v současnosti hlavním vykladačem Lefebverova „práva na město“.²⁵⁸ Prostorový obrat ve společenských vědách obecně, je jedním z důležitých ideových zdrojů této práce.

D.2.a. Regiony emigrace

Rozdíl mezi původem migrantů ve městech nebo na venkově má značný význam pro možnosti jejich integrace do hostitelské společnosti. Poznání venkovských oblastí, odkud migranti přicházejí je pak velmi důležité pro popis konkrétních oblastí emigrace. Není žádným překvapením, že se jednalo o zemědělské a často přelidněné regiony. Mezi regiony, které byly nejvíce postiženy migrací do zahraničí, patřily navíc ty, které měly dlouhou tradici emigrace. Nebyly to nutně nejchudší regiony. Spíše ty, jež měly svou hluboko vepsanou tradici pravidelných odjezdů obyvatel z ekonomických i politických důvodů. Rozhodnutí odejít do neznáma totiž vyžaduje jistou úroveň dobrodružství. Migrantů se často raději poučí ze zkušeností svých předchůdců, proto lze

²⁵⁷ „He commended cultural geographers in general for their: historical, processual thinking; cross-cultural perspective; emphasis on livelihood modes (noting the similitude between the concepts of *genre de vie* and *mode of production*); aversion to psychological reductionism; discipline and tenacity forged through long-term fieldwork.“, K. MATHEWSON, „Jim Blaut: Radical Cultural Geographer“, in *Antipode*, 37, 5, November 2005, pp. 911-926.

²⁵⁸ D. HARVEY, „Right to the City“, in *New Left Review*, 53, September-October 2008, <http://www.newleftreview.org/?view=2740> (5. 7. 2010).

sledovat zřetězení procesu migrace, a to jak v regionech emigrace, tak i v destinacích imigrace.

Dále je třeba si uvědomit, že v kulturách a společnostech bývalé Jugoslávie existuje silné pojetí vnitřní periferie. Jugoslávie byla složena ze tří typů krajiny - severních nížin, pohoří střední části a úzkého pásu pobřeží Jaderského moře. Způsoby, jak tyto typy krajiny ovlivnily místní ekonomiku a s ní související socioekonomické postoje a hodnoty jsou jistě hodny hlubšího zkoumání. Vnitřní periferalizace ale často souvisí s narativní geomorfologií. Modernistický geograf Jovan Cvijić psal o „dinárském člověku“, horské, divoké a impulzivní rase, stojící ontologicky v protikladu ke kosmopolitnímu světu reprezentovanému velkoměstským Bělehradem.²⁵⁹ Není bez zajímavosti, že pro popis reality devadesátých let v bývalé Jugoslávii vypracoval Carl-Ulrik Schiedrup koncept „reperiferizace“ související s obnoveným důrazem na idealizované tradice a jejich průnik do politického diskurzu.²⁶⁰ Mentální opozice mezi lidmi z nížin, z hor a z pobřeží jsou dodnes přítomny i v rámci jednoho etnika. Nejviditelnější jsou pak v kontextu Chorvatska, kde panuje silná opozice představ spojovaných se slavenskou pracovitostí, jadranským *dolce vita* a dinárskou horkokrevností.

Vrátíme-li se ale k migraci úzce související s konceptem periferie, jedna z jejích tradičních forem - sezónní práce, je zdůrazněna v článku Predraga Markoviće.²⁶¹ Převážně z východního Srbska, z okolí měst Pirot a Negotin, odcházelo obyvatelstvo po dlouhá staletí za prací do úrodnějších oblastí východního Balkánu, do údolí Dunaje nebo do Thrákie. *Pečalba*, jak se tato tradice sezónních prací nazývá, ovlivnila podle Markoviće fakt, že i v současnosti obrovská část obyvatel této oblasti pracuje v zahraničí. Je skutečně pozoruhodné, že místa, odkud lidé tradičně odcházeli na *pečalbu* a východní části Srbska, odkud začali v šedesátých a sedmdesátých letech odcházet za prací do západní Evropy, jsou identická.

„Řetězový efekt“ byl podpořen silnou tradicí úzkých rodinných vztahů v rámci široké rodiny, která se značně liší od koncepce západoevropské nukleární rodiny. Francouzka

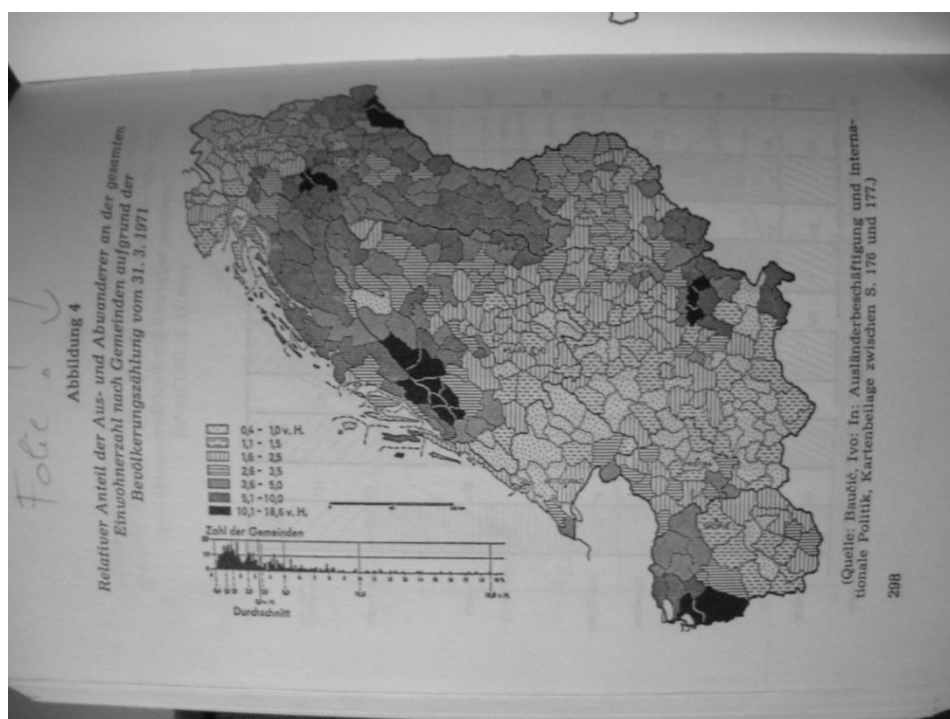
²⁵⁹ Srv. K. KASER, „Peoples of the Mountains, Peoples of the Plains: Space and Ethnographic Representation“, in N. M. WINGFIELD (ed.), *Creating the Other: Ethnic Conflict and Nationalism in Habsburg Central Europe*, New York, Oxford, Berghahn Books, 2003.

²⁶⁰ C.U. SCHIEDRUP (ed.), *Scramble for the Balkans: Nationalism, Globalism and the Political Economy of Reconstruction*, Basingstoke, Macmillan et New York, St Martin's Press, 1999.

²⁶¹ P. MARKOVIĆ P., „Gastarbeiters as the Factor of Modernization in Serbia“, in *Istorija 20. veka*, 2, 2005, pp. 145-163.

srbského původu shrnuje tyto rozdíly: „Lidé, kteří k vám domů dorazí neohlášení, organizace do klanů, to jsou prvky, které se mi dříve moc nelíbily, ale dnes jsem si na ně už zvykla.“²⁶² Val Colic-Peisker v této souvislosti popisuje „řetězovou migraci“ Chorvatů do Austrálie.²⁶³ Přetrvávání velkých komunit mezi Jihoslovany až do současnosti má proto pro jejich migrace zásadní význam.

Regiony emigrace byly také ty, kde počet lidí žijících v jedné domácnosti překračoval průměr. V Jugoslávii žili, stejně jako v jiných evropských zemích, v šedesátých a sedmdesátých letech dvacátého století průměrně o něco více než čtyři lidé ve stejné domácnosti. Pokud se podíváme do statistik, zjistíme, že průměr v regionech nejvíce poznamenaných ekonomickou migrací byl až šest lidí žijících ve stejné domácnosti. Jinými slovy, když mluvíme o regionech emigrace, jedná se o provinční oblasti, přelidněné, periferní a zaostalé v každém slova smyslu.

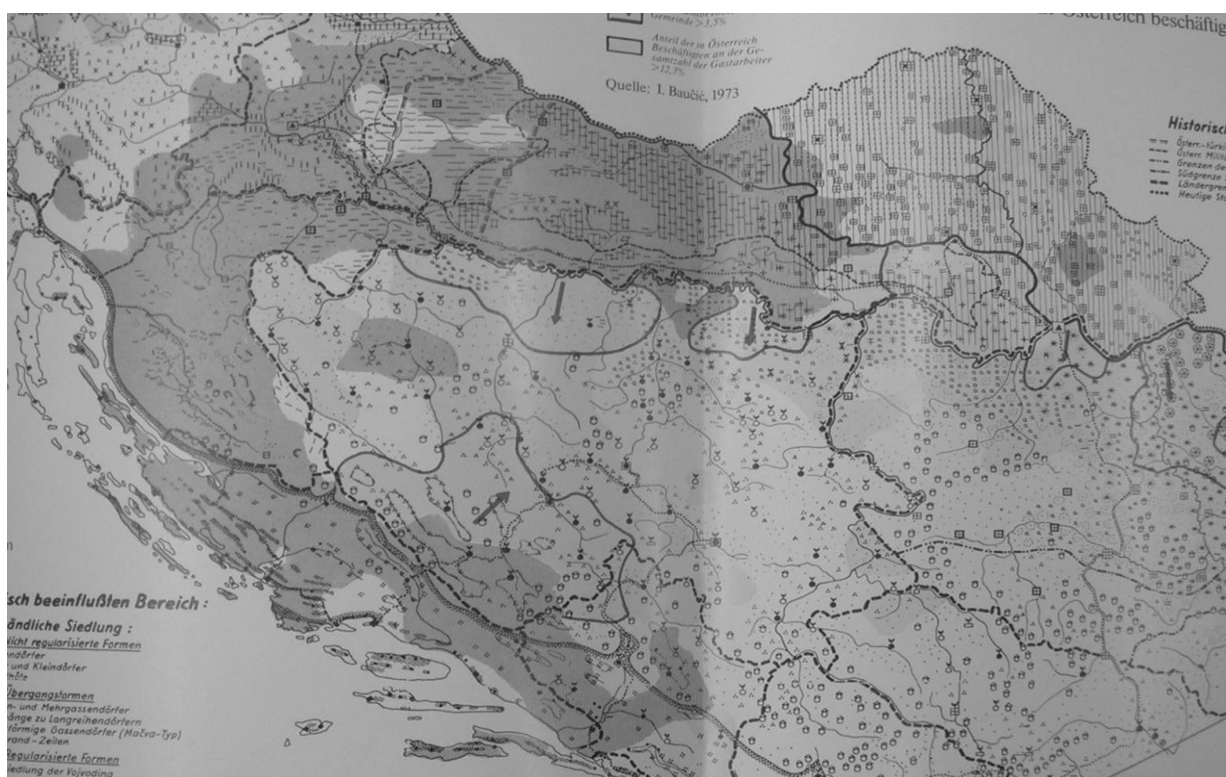
Tmavě vyznačené regiony měly při sčítání obyvatelstva v roce 1971 největší podíl pracovníků v zahraničí, O. HABERL, op. cit., p. 298.

Další z příčin emigrace byly politické důvody. Ty měly zejména ve dvacátém století

²⁶² Paní N.S., Paříž, 19. 11. 2005.

²⁶³ V. COLIC-PEISKER, „Migrant Communities and Class: Croats in Australia“, in P. KENNEDY, V. ROUDOMETOF (eds.), *Communities across Borders: New immigrants and transnational cultures*, London, Routledge, 2003.

v prostoru bývalé Jugoslávie často spojitost s mezirodnými konflikty. Tamější ozbrojené konfrontace byly často prováděny polovojskými formacemi v regionech, kde bylo díky složité geomorfologii a tedy nedostatku účinné infrastruktury snazší odolat centru. Jednou z taktik využívaných během střetů byl teror proti civilnímu obyvatelstvu, které tak bylo nuceno vybrat si jeden z táborů. Za těchto podmínek se část populace rozhodla k útěku do městských center nebo do zahraničí. Je třeba poznamenat, že zde popsaná taktika nesouvisela v bývalé Jugoslávii nutně s fenoménem „etnické homogenizace“, ale mohla provázet i politický boj mezi levicí a pravicí tak, jako tomu bylo během druhé světové války. Výsledkem těchto střetů byl lidský tok z periferních oblastí nejvíce postižených ozbrojenými konflikty do městských center nebo do zahraničí. Uveďme v této souvislosti příklad západní Hercegoviny, odkud po druhé světové válce odešlo velké množství civilního obyvatelstva, které bylo komunisty zčásti právem považováno za tvrdé jádro ustašovců.

Regiony bývalé Jugoslávie, odkud pocházelo nejvíce migrantů v Rakousku (údaje z roku 1973, vyznačeny tmavší barvou)²⁶⁴

²⁶⁴ E. LICHTENBERGER, op.cit., mapa 2.

Některé oblasti, kde lidé tradičně pracovali v lese, v pastevectví a v dalších profesích primárního sektoru, se zdají být náchylnější k tomu, aby se staly regiony emigrace. Pokud bychom k tomu přidali tradici mentálního odporu vůči centru a tradici migrace, našli bychom ideální obraz vystěhovaleckého regionu. Příklady z oblasti silně postižené migrací ve dvacátém století obsahuje článek Slavicy Juka, který se zaměřuje na migraci právě ze západní Hercegoviny: „V okrese Grude pracovalo v roce 1971 744 z celkového počtu 2464 zaměstnanců v zemědělství v zahraničí.“²⁶⁵ I dnes můžeme na silnicích západní Hercegoviny vidět obrovský počet automobilů, které mají hlavně rakouské, německé a švýcarské poznávací značky. Jeden z mých informátorů, chorvatský kněz žijící v Paříži, mi sdělil: „Některé oblasti, jako západní Hercegovina, na tom byly po druhé světové válce velmi špatně. Kromě toho byly [chudé oblasti Chorvatska a Bosny a Hercegoviny] značně poznamenány konfliktem mezi komunisty a ustašovci.“²⁶⁶

Městský svět ale nebyl zkušenosti migrace ušetřen. Je až zarážející podobnost mezi politickou migrací po druhé světové válce a migračními vlnami z devadesátých let. V obou případech se jednalo hlavně o urbánní a gramotnou populaci. V protikomunistickém exilu po roce 1945 měla silný vliv městská komponenta. Obdobně byla mezi emigranty z nástupnických zemí bývalé Jugoslávie vyčerpaných válkami a mafiánským kapitalismem podstatná část městského obyvatelstva. Fenomén „odlivu mozků“ dosáhl po roce 1991 v Srbsku, Bosně a Hercegovině i Chorvatsku značných rozměrů. Velký rozdíl mezi touto vlnou uprchlické migrace a předchozí pracovní migrací spočívá v dočasnosti, s jakou ekonomičtí migranti chápali svůj pobyt v zahraničí. Migranti po roce 1991 obecně vyjadřovali touhu vrátit se do vlasti jen velmi zřídka. Ať už městští nebo venkovští uprchlíci tehdy opakovaně uváděli, že se už nikdy nechtějí vrátit do země, kde se pro ně život stal nemožným. Tato kategorická vyjádření ale většina z nich časem zrevidovala. Migranti z městských oblastí se od těch venkovských lišili i svou snadnější integrací do hostitelské společnosti.

Pokud si příběhy migrantů představíme na škále „tradice - moderna - současnost“, hlavní rozdíl spočívá v komunikačních prostředcích, které v nedávné době prošly revoluční změnou. Kde na počátku dvacátého století čekaly rodiny migrantů zprávy o svých

²⁶⁵ S. JUKA, op.cit.

²⁶⁶ Otec M.A., Paříž, leden 2007; orig.: „Il y avait certaines régions qui étaient très pauvres surtout après la Seconde Guerre mondiale comme la Herzégovine occidentale par exemple. En plus, elles [ces régions pauvres de Croatie et de Bosnie-Herzégovine] sont été très marqués par le conflit entre les communistes et les Oustachis.“

blízkých několik měsíců až let, v roce 1965 to už obecně nebylo déle než týdny. Ve srovnání s těmito historickými případy byli migranti z posledních desetiletí díky internetu a call-kartám v daleko výhodnější situaci. Val Colic-Peisker správně pozorovala migranty z vlny na konci dvacátého století optikou deterritorializace.²⁶⁷ Interkulturní a hybridní identity jisté části těchto migrantů byly ale také důsledkem relativní otevřenosti Jugoslávie a její městské kultury vůči Západu a současně důsledkem menší váhy náboženství jako fenoménu vázaného na tradiční společenské vzorce.

Podívejme se ale nyní na vztah mezi pamětí a prostorem, tedy cosi, co má pro žitý prostor určující význam.

D.2.b. Paměť a prostor

V literatuře pracující s konceptem kolektivní paměti se otázka paměti často vztahuje k dimenzi času, ale jen zřídka k dimenzi prostoru. Je možné, že příčinou je to, že hlavního teoretika kolektivní paměti Maurice Halbwachse čtou častěji historici než geografové. Proč však při psaní historie ovlivněné prostorovým obratem nevěnovat pozornost právě paměti ve vztahu k prostoru? Vždyť i sám Halbwachs píše, že neexistuje paměť, která by se nevztahovala k prostoru. Halbwachs trvá na tom, že v nestálém světě dojmů je jen prostor, který trvá a o nějž lze paměť opřít. Jeho prostor je prostorem obydleným vzpomínkami. Jedná se o prostor důvěrně známý, který lze snadno vyvolat v představách. Halbwachs dále tvrdí, že neexistuje skupina nebo kolektivní aktivita, která by neměla vztah k nějakému místu.²⁶⁸ Nelze než dodat, že se nemusí nutně jednat o fyzický prostor, ale může se jednat i o prostor virtuální, jakým mohou být různé komunitní servery nebo internetová fóra.

²⁶⁷ V. COLIC-PEISKER, *Migrant* cit.

²⁶⁸ M. HALBWACHS, op. cit., p. 93-94; orig.: „Ainsi, il n'est point de mémoire collective qui ne se déroule dans un cadre spatial. Or, l'espace est une réalité qui dure : nos impressions se chassent l'une l'autre, rien ne demeure dans notre esprit, et l'on ne comprendrait pas que nous puissions ressaisir le passé s'il ne se conservait pas en effet par le milieu matériel qui nous entoure. C'est sur l'espace, sur notre espace, - celui que nous occupons, où nous repassons souvent, où nous avons toujours accès, et qu'en tous cas notre imagination ou notre pensée est à chaque moment capable de reconstruire - qu'il faut tourner notre attention ; c'est sur lui que notre pensée doit se fixer, pour que reparaisse telle ou telle catégorie de souvenirs. On dira qu'il n'y a pas, en effet, de groupe, ni de genre d'activité collective, qui n'ait quelque relation avec un lieu, c'est-à-dire avec une partie de l'espace, mais que cela est loin de suffire à expliquer que, se représentant l'image du lieu, on soit conduit à penser à telle démarche du groupe qui lui a été associée.“

Pro účely této práce navrhuji zaměřit se na následující dva druhy prostoru: Cestu a Vlast. Tato místa kumulují jak materiální aspekt hmatatelného prostoru, tak i představy. Jedná se navíc i o dva typy míst – jedno proměnné a průchozí a druhé relativně stabilní. Mezi další relevantní místa, o která se lze potenciálně zajímat, mohou patřit třeba virtuální uzly diaspory, v nichž dochází k transnacionálnímu kontaktu a směně, nebo žitý prostor v hostitelské zemi. Zatímco kyberprostor migrantů z bývalé Jugoslávie jsem navštívil při hledání materiálů pro svůj výzkum, místa jejich diaspor jsem navštívil zejména v Paříži, Vídni, Štýrském Hradci a Praze. Při těchto návštěvách jsem se nechal inspirovat benjaminovskou flanérií a snažil se pozorovat, zapisovat si a pamatovat.²⁶⁹

Je třeba zmínit ještě jeden koncept inspirovaný teorií jazyka a zeměpisem a vztahující se zároveň k prostoru i představám. Na základě názvu nezřídka s ohledem na artikulaci politických a ekonomických zájmů oprávněně kritizované disciplíny „geopolitiky“, přišel kanadský básník Kenneth White s konceptem „geopoetiky“ spojujícím krajinu (*landscape*) s prostorem představ (*mindscape*) vyjádřeným škálou slov (*wordscape*). Další relevantní myšlenkou literární vědy je ve vztahu k problematice vztahu paměti a prostoru Bachtinův *chronotop*.²⁷⁰ Ten je průsečíkem časového a místního rozměru a jako takový může být chápán i jako stavební součástka paměti. Přejdeme ale k Cestě, dalšímu prostoru mezi časem a místem.

D.2.c. Paměti Cesty

Cesta je *chronotopem par excellence*. Zvláštní je, že na počátku svého výzkumu jsem si ve vztahu k migrantům z bývalé Jugoslávie představoval cestu jako tu, která je přivedla do hostitelské země, avšak konfrontován s jejich vyprávěním jsem musel připustit, že pro velkou většinu mých informátorů je daleko podstatnější „rituální cesta“ na dovolenou do původní země a zpět.²⁷¹ Řada z nich navíc tuto cestu popisovala

²⁶⁹ W. BENJAMIN, *Illuminations*, London, Routledge, 1999.

²⁷⁰ M. BAKHTIN, M. HOLQUIST, *The Dialogic Imagination: Four Essays by M.M. Bakhtin*, Austin, vydavatel neuveden, 1981, p. 425; orig.: „[Chronotope is] a unit of analysis for studying texts according to the ratio and the nature of the temporal and spatial categories represented. The distinctiveness of this concept as opposed to most other uses of time and space in literary analysis lies in the fact that neither category is privileged; they are utterly interdependent.“

²⁷¹ „Rituální cesta“ v kontextu migrantů z bývalé Jugoslávie viz. C. COLERA, op. cit., p. 112; pro rozpracovaný koncept v kontextu cest migrantů z Maghrebu ve Francii viz. A. HAMMOUCHE, « Du "bled" »

odkazy na „ne-místa“, jako jsou dálniční tahy, hraniční přechody, letiště nebo nádraží.²⁷² Jedna srbská dáma mi v Paříži vyprávěla: „Je to už dlouho od té doby, co jsem naposledy jela do Srbska autobusem, ale lidé říkají, že čekají hodiny a hodiny na maďarské hranici. Někdy tam čekají až deset hodin.“²⁷³

Jiný pařížský Srb, pan Jablanović, vzpomíná také na hranici. Pro něj se však naopak jedná o pocit, že se vrací domů: „Když byla ještě Jugoslávie pohromadě, cítil jsem se doma hned potom, co jsem přešel slovinskou hranici.“²⁷⁴ Dževad Sabljaković, žurnalista původem z Bosny žijící ve Francii si při rozhovoru s editorkou knihy medailónků exilových autorů vzpomněl na jiné ne-místo spjaté se science-fiction estetikou francouzských vysokorychlostních vlaků: „Když se vracím z Bosny a jedu v TGV, mám pocit, že se vracím domů, do Paříže.“²⁷⁵ Identifikace s ne-místy se zdá pro pozdní kapitalismus symptomatická. Uvnitř hranic „Pevnosti Evropa“ poznáme, v jaké jsme zemi, zejména podle operátora mobilního telefonu a grafického fontu dálničních návěstidel.

Pro většinu migrantů je nejlepší Cesta ta nejkratší možná. Nejvíce z nich má totiž dovolenou omezenou jen na několik málo týdnů. Proto dávají přednost té Cestě mezi hostitelskou a původní zemí, která zabere co nejméně času. Migranti často znají nejkratší cestu nazpaměť. Pan Jablanović mi řekl: „Předtím než vypukla válka, jezdili jsme do Srbska přes Chorvatsko a Slovinsko, potom jsme museli jezdit přes Maďarsko. Teď jezdíme znovu přes Chorvatsko. Je to nejrychlejší a už nám nedělají problémy.“²⁷⁶ Chorvatský kněz původem z dnešní Bosny a Hercegoviny mi řekl: „Pokud jedete do Dalmácie, je nejsnazší cesta z Paříže přes Švýcarsko a Itálii. Pokud ale cestujete do Slavonie nebo na sever Chorvatska, musíte jet přes Štrasburk a Stuttgart, přes jižní Německo, Rakousko a Slovinsko.“²⁷⁷

au camping, mémoires de vacances », in: *Hommes et migrations*, 1243, 2003, pp. 18-25.

²⁷² M. AUGÉ, *Non-lieux : Introduction à une anthropologie de la surmodernité*, Paris, Seuil, 1992.

²⁷³ Paní K.D., Paříž, leden 2007; orig.: „*Depuis [longtemps] je ne suis plus allée [en Serbie] en car mais je sais par rapport aux gens que je connais qu'ils attendent pendant des heures et des heures à la frontière hongroise. Il leur arrive d'attendre même 10 heures.*“

²⁷⁴ Pan M.J., Paříž, leden 2007; orig.: „*Quand la Yougoslavie était ensemble dès que j'arrivais à la frontière de Slovénie je me sentais déjà comme si j'étais arrivé chez moi.*“

²⁷⁵ D. SABLJAKOVIĆ, op. cit., p. 37; orig.: „*Au retour dans le TGV j'avais l'impression que je rentre 'chez moi' à Paris.*“

²⁷⁶ Pan M.J., Paříž, leden 2007; orig.: „*Avant que la guerre ait éclaté on passait [pour arriver en Serbie] par la Croatie et Slovénie, après par la Hongrie. Maintenant on passe de nouveau par la Croatie, c'est plus [rapide]. Ils ne font plus de problèmes.*“

²⁷⁷ Otec M.A., Paříž, leden 2007; orig.: „*Si on voyage vers la Dalmatie, la route la plus simple de Paris est d'aller vers la Suisse et l'Italie. Si par contre on voyage vers la Slavonie, ou le nord de la Croatie, la route la plus simple est celle qui nous porte vers Strasbourg, puis Stuttgart, l'Autriche et la Slovénie.*“

Silnice vedoucí k rakousko-jugoslávské hranici, sedmdesátá léta, archiv autora

Války následující rozpadu Jugoslávie trajektorie Cesty významně ovlivnily. Většina mých informantů toto období explicitně zmínila a lze ho chápat jako období podstatné diskontinuity. I turečtí migranti v tomto období museli vyměnit itinerář projíždějící Jugoslávií po její páteřní „Dálnici bratrství a jednoty“ za ten, který se jí vyhýbá, a to ať už lodí přes Otrantskou úžinu nebo po bulharských a rumunských silnicích.²⁷⁸ Nejvíce ale byli tímto přerušením Cesty postiženi právě migranti z následnických zemí bývalé Jugoslávie. Většina z vyprávění, která se tomuto tématu věnují, vyjadřuje otevřeně frustraci ze zavřených hranic. Laura Miani a Luigi Lusenti zaznamenali v první polovině devadesátých let příběh, který se mi zdá v této souvislosti vhodný zmínit. Jejich informátor vypráví: „Chtěl jsem jet do Bělehradu vlakem. Nemohl jsem ale jet přes Chorvatsko, protože by mě byli bývali zabili. Proto jsem se rozhodl jet přes Německo. Dojel jsem až do Bolzana vlakem, ale protože jsem neměl dost peněz na to, abych pokračoval, vydal jsem se k rakouské hranici pěšky. Na hranici mě ale vrátili a já jsem se zase musel vrátit pěšky do Bolzana. Dohromady jsem takto pochodoval dva

²⁷⁸ A. Y. GUILLOU, *Migrations turques dans un monde globalisé - Le poids du local*, Rennes, PU, 2007.

dny a jednu noc.“²⁷⁹

Gastarbajter ve vlaku, 1978, archiv autora

Dlouhá desetiletí před rozpadem Jugoslávie byla zejména pracovními migranty nezřídka využívána jako prostředek dopravy mezi hostitelskou a původní zemí železnice. Vlaky byly vybírány tak, aby ušetřily co nejvíce času. Dubravka Ugrešić v této souvislosti vzpomíná na „gastarberské vlaky“, které byly populární jak mezi jugoslávskými, tak i řeckými a tureckými pracovními migranty. Ugrešić v této souvislosti vzpomíná na košilatý popěvek, jenž v souvislosti s akumulací sexuální touhy vyhládlých gastarbajterů a železniční dopravou mezi Německem a Jugoslávií nabyl velké popularity.²⁸⁰ Jiným důkazem důležitosti vlaků pro jugoslávskou pracovní migraci je skladba *Dok jezdíš k Alemanji* sarajevské punk-rockové skupiny Zabranjeno pušenje.²⁸¹

²⁷⁹ L. MIANI, L. LUSENTI, op. cit., p. 130; orig.: „*Ho cercato di raggiungere Belgrado con il treno. Non potevo passare dalla Croazia perché mi avrebbero ucciso. Così ho deciso di andarci dalla Germania. Col treno sono arrivato fino a Bolzano, non avevo soldi per proseguire oltre. Da Bolzano sono giunto in Austria in piedi, ma in frontiera non mi hanno lasciato passare e così sono stato costretto a tornare a piedi a Bolzano. In tutto caminai per due giorni e una notte.*“

²⁸⁰ D. UGREŠIĆ, *Ministarstvo* cit.; orig.: „*Gastarbajterska ganga – Mala moja, brzo gaće svuci, od Frankfurta držim ga u ruci – govori o ljubavnoj čežnji koja se akumulirala u nekom anonimnom Jugosu tokom putovanja vlakom od Frankfurta prema nekom selu u Hercegovini.*“

²⁸¹ *Dugo si ljubio zenu i sina
vec je visok metar i cetr'es sest
poljupcima je zvonila stanicna aula
dugo nisi pustao njegovu malu pest
I vec jezdís k Alemanji
ceznja ti srce razara
o, kako bezdužno juri kroz noc*

Vlaky jako právě *Kozara ekspres* měly do té doby, než pracovní migranti ušetřili peníze na své první automobily, pro Cestu stěžejní význam.

Ve vyprávění antikomunistických emigrantů však Cesta kvůli nemožnosti se do Jugoslávie vrátit nespojovala hostitelskou a původní zemi, ale jednalo se pro ně spíše o spojnici mezi jednotlivými centry diaspory. V pamětech chorvatského exilového kněze Krunoslava Draganoviće se můžeme dočíst o cestě z Mnichova do Říma, kterou Draganović podnikl nedlouho před svým zatčením. „Potom, co jsem 29. srpna 1967 vyřídil svoje záležitosti v Mnichově, odjel jsem autem krajana a prodejce bot Pera Čalety. Ten jel vyřizovat svoje záležitosti do severní Itálie. První noc jsme přespali v Rivě u jezera Garda. Následující den jsme přespali v Pratu u Florencie. Tam jsme se rozdělili. Já jsem pokračoval do Říma a on někam jinam do severní Itálie,“ vzpomínal Draganović na dobu předtím, než byl za dramatických okolností zatčen na italsko-jugoslávské hranici.²⁸²

Jiný, ještě dobrodružnější itinerář můžeme vyčíst ze svědectví Iliji Staniće, agenta jugoslávské tajné služby UDBA, jemuž se podařilo infiltrovat do kruhů chorvatské antikomunistické emigrace. Stanić vyprávěl o své cestě do španělské Valencie, kde měl za úkol zlikvidovat Makse Luburiće, hlavu ustašovské exilové organizace: „Bylo to v zimě roku 1969, kdy jsem nelegálně překročil hranice z Itálie do Francie. Do Nice jsem se dostal vlakem. Tam jsem přespal a nazítří jsem pokračoval vlakem do Paříže. Od Daby jsem si vzal svůj španělský občanský průkaz a odjel vlakem do Barcelony a ne přímo do Valencie, abych viděl, jestli mě někdo nesleduje.“²⁸³

Pokud se posuneme v čase, jen menšina migrantů, s nimiž jsem hovořil, připouští možnost zastavit se u známých podél Cesty nebo se jen tak projíždět. Ti, kteří to dělají,

*voz 706 Kozara ekspres
dok jezdís k Alemanji*

*U osam i trideset stizemo u Frankfurt
bezbrojna misao glavom ti luta
ponovo provokacije, neprijateljske emigracije
ponovo arbajt za gazdu Kurta*

²⁸² B. VUKUŠIĆ, op. cit., p. 477; orig.: „Obavivši svoje poslove u Münchenu, pošao sam 29. kolovoza 1967. autom trgovca cipela, zemljaka Pere Čaleta. On je išao po svojim poslovima u sjevernu Italiju. Prvi dan smo noćili u Rivi na jezeru Garda. Sledeći dan 30/31. 8. prenoćili smo u Pratu kod Firenze. Tu smo se i rastali, ja u Rim a on nekud drugamo u sjevernu Italiju.“

²⁸³ Ibid, p. 508; orig.: „Bila je zima 1969. godine, kada sam se preko Italije, ilegalno ubacio u Francusku. Došao sam vlakom u Nice, tu prenoćio, a onda vlakom do Parizu. [...] Od Dabe sam uzeo moju španjolsku osobnu kartu i otputovao vlakom za Barcelonu, a ne direktno za Valenciju, kako bih vidio da li me neko prati.“

mi několikrát zopakovali, že tato praxe není pro většinu jejich krajanů běžná. Za jednoho z těchto šťastných se označil pop Siniša, působící v chrámu svatého Sávy v pařížské ulici Rue Simplon: „Tentokrát jsem jel do Bosny přes Německo a zůstal jsem dva dny v Mnichově. Potom jsem pokračoval přes Rakousko, Slovinsko a Chorvatsko. Nejsem ale svým způsobem běžný člověk. Všichni ostatní jezdí autobusem. Myslím, že existují asi čtyři autobusy, které vyjíždí každý den z Paříže a místa v nich jsou neustále vyprodaná. Většinou ale lítám letadlem. Autobusem jsem jezdil často, když jsem byl student. Jednou jsem se [po cestě] zastavil v Norimberku, kde jsem navštívil kamaráda. Pokračoval jsem [potom] do Bosny, odtud do Bělehradu a pak dál až do Athén. Po cestě nazpět jsem se zastavil v Soluni a na hoře Athos. Byla to dlouhá cesta.“²⁸⁴

Cesta letadlem ale ztrácí zajímavost pro moji práci, neboť v ní lze jen těžko identifikovat postupný přechod tolik přítomný u pozemních forem cestování. Ačkoli způsob cestování odráží sociální status migrantů a cesta letadlem může být chápána jako ta nejvíce charakteristická pro socioekonomické a vzdělanostní elity, ztrácí cestující možnost vnímat byť jen limitovaný výsek toho, co je podél cesty. Zůstaňme proto spolu s mými informátory na zemi. Úkol vymezit svět představ prostřednictvím patníků na Cestě, ne-míst a evropských zemí a měst, mě přivedla k tomu, abych se zajímal o koncept krajiny. Tento termín je klíčový zejména pro humanistickou geografii. Jeden z hlavních představitelů této linie, Yi-Fu Tuan píše: „Krajina se jako termín používá od sedmnáctého století a je to jak konstrukt mysli, tak i měřitelná fyzická jednotka.“²⁸⁵ Je možné, že by se dal tento termín vysledovat už o století dříve, u malířů, architektů a stavitelů pevností v Nizozemí, odkud se později rozšířil do Francie a Itálie, ale jeho rozštěpení mezi fyzickou a mentální rovinu je neoddiskutovatelné. Blíže se budeme konceptem krajiny zabývat v oddílu věnovaném chápání Vlasti, prozatím zaměříme naši pozornost na kulturní charakteristiky krajiny lemující Cestu migrantů ze zemí bývalé Jugoslávie.

Myšlenka krajiny může obsahovat jak kulturní, tak i přírodní významy. Právě tak tomu bylo v popisu srbské dámy žijící v Paříži: „Maďarská krajina je podobná té na severu

²⁸⁴ Pop S.S., Paříž, leden 2007; orig.: „*Cette fois je suis passé par l'Allemagne, je suis resté deux jours à Munich. Puis j'ai continué par l'Autriche, la Slovénie et la Croatie. Mais je ne suis pas ordinaire en quelque sorte. Tout le monde voyage par le bus. Je crois qu'il y a quatre bus qui partent tout les jours d'ici pour la Serbie et c'est tout le temps complet. [...] Je voyage plutôt en avion. Quand j'étais étudiant je voyageais plus souvent avec les bus. Je me suis arrêté une fois à Nuremberg où j'ai visité un ami. Je suis descendu en Bosnie, puis je suis parti à Belgrade et je suis allé jusqu'à Athènes. Je suis rentré à Thessaloniki et je suis allé au Mont Athos. C'était un long voyage.*“

²⁸⁵ Yi-Fu TUAN, *Landscapes* cit., p. 6; orig.: „*'Landscape,' as a term has been used since the seventeenth century, is a construct of the mind as well as a physical and measurable entity.*“

Srbska. Všechno je to rovina. Mezi Srbskem a Maďarskem nevidím velký rozdíl v kulturní krajině. Naproti tomu ale Rakousko nebo Německo, to je už úplně něco jiného.²⁸⁶ Pop Siniša však viděl krajinu značně rozdílně: „Kdykoli když přijedu z Francie do Německa, už vidím podobnosti s Bosnou. V té části Bosny, odkud pocházím, pracuje řada lidí v Rakousku a Německu. Domy u nás jsou podobné těm rakouským. Lidé s sebou přiváží věci, které tam koupili. V mém městě bývala železnice, která vedla až do Vídně.“²⁸⁷

Můžeme si všimnout, že obě předešlá vyprávění se ve výsledku staví jedno proti druhému. Na druhou stranu je jisté, že podobnost s alpskými zeměmi může být chápána daleko blíže v hornaté Bosně než v rovinaté Vojvodině a Podunají. Další rozdíly pak můžeme vidět v samotném chápání krajiny, která je v prvním případě spíše vztahována k zemědělské aktivitě a v druhém k architektuře obydlí a tím k provázanosti s německo-jazyčnými zeměmi. Krajinu domova si nakonec lidé nosí v sobě, proto není divu, že se liší i její chápání u lidí, kteří pochází ze stejné bývalé federace.

D.2.d. Krajiny Vlasti

Viděli jsme, že koncept krajiny kombinuje kulturní prvky s prvky přírodními, mentální reprezentace s morfologií. Tyto kontroverzní popisy umožnily Gerhardu Ermischerovi chápat krajinu jako proces.²⁸⁸ V krajině je možné pozorovat výsledky lidské činnosti spojené dohromady s přírodními elementy. To je i pojetí jedné z mých informátorek: „Když myslím na Srbsko, ne na Bělehrad, ale na Srbsko, mám před očima krajinu plnou zeleně, pole, kamení, domy s červenými střechami. Vidím také řeku a pasáka s ovci. To je pro mě opravdu typická představa Srbska.“²⁸⁹

²⁸⁶ Paní K.D., Paříž, leden 2007; orig.: „*Le paysage hongrois est semblable au nord de la Serbie. Tout est plat. Entre Hongrie et Serbie, je ne vois pas les différences au niveau du paysage culturel. Par contre, les paysages d'Autriche ou d'Allemagne, c'est toute autre chose.*“

²⁸⁷ Pop S.S., Paříž, leden 2007; orig.: „*Dès que je rentre en Allemagne, je vois les similitudes avec la Bosnie. Dans ma région, il y a énormément de gens qui travaillent en Allemagne et en Autriche. Les maisons sont carrées dans le même style qu'en Autriche. Les gens emportent avec eux les produits de là-bas. Dans ma ville, il y avait un chemin de fer qui menait jusqu'à Vienne.*“

²⁸⁸ G. ERMISCHER, „Mental landscape: landscape as idea and concept“, in *Landscape Research*, 29, 4, 2004, pp. 371 – 383, p. 371; orig.: „*Landscape is a living canvas, and just as nature will change even without any human influence, every landscape will always change and develop. Having both natural and cultural components, this is even more true for the landscape than for the mere environment. Landscape therefore is a process.*“

²⁸⁹ Paní K.D., Paříž, leden 2007; orig.: „*Quand je pense à la Serbie, pas à Belgrade mais à la Serbie, je*

Pro jiné migranty má krajina zejména vztah k přírodním prvkům, jako jsou kopce, řeky, lesy a až potom vztah k výsledkům lidské činnosti. Bosenský Srb žijící v Paříži mi tak řekl: „U nás jsou kopce a řeka, je to velmi malebná krajina. V zimě je tam dost zima a v létě značné teplo. Nežijí tam komáři, a to je obzvlášť příjemné. Jsou tam lázně a velmi známý léčivý pramen. Moje město je proslulé právě pro tento pramen.“²⁹⁰ Popis rodného kraje je sémanticky podobný u Bosňáka žijícího v Rakousku: „Kozluk, moje vesnice, se nachází na krásném místě, v pěkné krajině. Na jedné straně ji obtéká řeka Drina, to je hranice se Srbskem. Je tam spousta kopců a také hor a krásný les.“²⁹¹ Pro dva poslední informátory odpovídá jejich preference pro přírodní chápání krajiny jejich původu mimo velká města. První informátorka sice pocházela z velkoměsta, ale její chápání krajiny bylo do velké míry ovlivněno jak jistým bukolickým mýtem, tak i její definicí krajiny jako výsledku lidské činnosti.

Idealizace krajiny a identifikace Vlasti s přírodou je typická pro představy spojené s ideologií nacionalismu. Tak je tomu například v patriotické hudbě. Zpěvák Aca Lukas zpívá ve svém valčíku „Toto je Srbsko“ (*Ovo je Srbija*) o horách a rozkvetlých loukách skrývajících kosti válečníků.²⁹² I v chorvatské vlastenecké hudbě je spojení vlasti a přírody explicitně přítomno. Mate Bulić, zpěvák původem z chorvatské části Hercegoviny a velmi populární hudební interpret mezi chorvatskými migranty v Německu,

vois le paysage plein de verdure, des champs, des pierres, les maisons blanches avec les toits rouges. Je vois aussi une rivière avec des moutons et le berger. Pour moi c'est vraiment un image typique de la Serbie.“

²⁹⁰ Pop S.S., Paříž, leden 2007; orig.: „*Chez moi il y a des collines et la rivière, c'est très pittoresque. En hiver il fait très froid, en été il fait très chaud. Il n'y a pas de moustiques. C'est très agréable. Il y a des bains et une source d'eau très connue, très saine et vitale. On est marqué par ça.*“

²⁹¹ Ševko Pekmezović cit. par U. HEMETEK, S. BAJREKTAREVIĆ, op. cit.; orig.: „*Mein Dorf Kozluk liegt an einem sehr schönen Platz, in schöner Landschaft. Auf der einen Seite fließt die Drina – das ist die Grenze zu Serbien. Es gibt viele Hügel, auch Berge, einen schönen Wald.*“

²⁹² *Znas li odakle si, sine
pogledaj planine sive
Zejtinlikom cvece procvalo
Sumadijom sunce zasjalo*

*A, ovo je Srbija
govore grobovi ratnika
iz slavnog vremena*

*Cvetovi kao od vina
stihovi ratnih sudbina
jos cvetaju kao nekada
kraj Drine sa cvetnih livada*

*Proci ces puteve duge
videces krajeve druge
ponesi odavde jedan cvet
nek' svi vide, nek' zna ceo svet*

zpívá ve své písni „Moje Hercegovina“ (*Moja Hercegovina*) o typickém obrazu svého kraje, jemuž dominuje olivovník a bílé kamení.²⁹³

Tato vyprávění o krajinách Vlasti mají společnou idealizaci přírody odrážející lidskou povahu, jak je tomu třeba i v německém romantismu. Srbský antropolog Ivan Čolović píše o mystickém spojení mezi krví a zemí přítomném v nacionalistických mytologiích.²⁹⁴ Pokud pokračujeme v Čolovićově myšlence, krajina tak může sloužit jako zrcadlo duše národa nebo jiné kolektivní entity. To, jak informátoři mluví o krajině své Vlasti, nám umožňuje nahlédnout do nitra kolektivních auto-reprezentací. Na druhou stranu je třeba s touto problematikou nakládat výjimečně opatrně a nesklouznout do takřka rasistických generalizací připomínajících německou *Volkskunde* nebo srbského geografa počátku dvacátého století Jovana Cvijiće rozdělujícího jižní Slovany na ty klidné z nížin a na nezkrotné Dinárce. Když někdo z informátorů hovoří o dramatické a skalnaté krajině, ještě to neznamená, že při sebemenším konfliktu vytahuje zahnutý nůž a na druhou stranu zdaleka ne všichni lidé z nížin vynikají pracovitostí a racionalitou.

Analýza vztahu mezi krajinou a národem z pera historika George W. Whitea je daleko méně poetická. Přítomnost představ souvisejících s krajinou pro Whitea souvisí s nacionalistickou snahou nárokování si práva na teritorium.²⁹⁵ To je do očí bijící fakt

²⁹³ *Grlim nocu hladne jastuke
dusa mi je prazna bez tebe
oti's'o sam, morao sam
dio tebe ponio sam
tvoje ime, moje prezime*

*Kamen, krs i maslina
vino, ganga, Neretva
sve to ima zemlja ta
moja Hercegovina*

*Svake noci tebe sanjam ja
ranila me pusta tudjina
vracam ti se zemljo sveta
iz daleka tudjeg svijeta
ne odlazim vise nikada*

²⁹⁴ I. ČOLOVIĆ, op. cit., p. 33; orig.: „*In political mythology, the connection between the soul and the character of the people is presented as mutual, not working in one direction only, that of natural-scientific determination of a person's behaviour by his geographical origin. In some conceptions of national territory which includes both fauna and flora, that territory is imbued with the spirit of people that inhabits it.*“

²⁹⁵ G.W. WHITE, *Nationalism and Territory: Constructing Group Identity in Southeastern Europe*, Oxford, Rowman&Littlefield, 2000, p. 6; orig.: „*Landscape description identifies important places as expressed in the literature, poetry, art, and music. Besides specific sites, landscape description can refer to broad categories of places such as mountain ranges, valleys, and rivers. Both site identification and landscape description create a spatial distribution of places important to a nation. In the other words, they can help to define and thus delineate a nation's territory.*“

v souvislosti s vyjadřováním práva na Kosovo v srbském historickém a geografickém diskurzu, jemuž se George W. White věnuje nejvíce. Na druhou stranu si nedovedu docela představit migranty z Bosny, ale i z dalších a daleko méně kontroverznějších oblastí, jak hovoří o „svých horách“ a dávají tím najevo nárokování si práva na národní sjednocení na základě této krajiny. I v rámci jednotlivých etnik funguje totiž dichotomie nížina – hory jako poměrně výrazná oddělovací linie.

Pokud zůstaneme u hor, je třeba zdůraznit, že konceptualizace Vlasti v termínech hornaté nebo naopak rovinaté krajiny může být jednoduše výsledkem dlouholeté pedagogické tradice národů bývalé Jugoslávie. Učebnice vlastivědy pro jugoslávské děti začínala totiž po dlouhá léta následující větou: „Jugoslávie je malá a krásná země na hornatém Balkáně.“²⁹⁶ O niterném propojení mezi místem na jedné a jeho diskurzivní reprezentací na druhé straně píše i „fenomenolog krajiny“ Christopher Tilley. Ten sleduje do krajiny vepsané příběhy a jejich vztah s místy je ten, že si vzájemně pomáhají konstruovat a reprodukovat se.²⁹⁷ Obdobně pozoruje vztah mezi krajinou a její reprezentací Simon Schama, když píše o zasazení myšlenky, mýtu nebo vize k určitému místu. V těchto případech vidí Schama zvláštní smíchání kategorií, kdy se metafory stávají reálnějšími než jejich základ.²⁹⁸

Proto, abychom se znovu vrátili do kontextu jihoslovanských národů, podívejme se, jak byl analyzován prostor v jejich diskurzech. Rada Iveković identifikuje ve své kulturní analýze populárního diskurzu socialistické Jugoslávie tři opakující se představy: námořní sen, orientální sen a jižní sen.²⁹⁹ Každá z těchto tří kolektivních reprezentací kumuluje geografické i kulturní znaky. Námořní sen má co do činění s Jadranem a silnou jugoslávskou flotilou, na niž jugoslávský stát pěstoval dlouhodobě ve svých občanech hrdost. Orientální a jižní sen pak mají souvislost se sebe prezentací Jugoslávie jako mostu mezi Západem a Východem a dále s její prestižní pozicí v Hnutí nezúčastněných zemí. K tomuto bodu se vyjadřuje i Marko Živković, autor článku o symbolické geografii

²⁹⁶ „Jugoslavija je mala i lijepa zemlja na brdovitom Balkanu“, srv. D. UGREŠIĆ, *Kultura* cit., p. 18.

²⁹⁷ C. TILLEY, *A Phenomenology of Landscape: Places, Paths and Monuments*, Oxford, Berg, 1994, p. 33; orig.: „When a story becomes sedimented into the landscape, the story and the place dialectically help to construct and reproduce each other.“

²⁹⁸ S. SCHAMA, *Landscape and Memory*, London, HarperCollins, 1995, p. 66; orig.: « Once a certain idea of landscape, a myth, a vision, establishes itself in an actual place, it has a peculiar way of muddling categories, of making metaphors more real than their referents. »,

²⁹⁹ R. IVEKOVIĆ, *Autopsia* cit.

Srbska.³⁰⁰ V očích občanů Jugoslávie měl dlouhou dobu Jih význam hrdé a progresivní alternativy vůči Západu a Východu. Podle Živkoviće byl krvavý rozpad federace logickým důsledkem marginalizace v období následujícím po pádu Železné opony.

Společnosti následnických států bývalé Jugoslávie si vypracovaly své vlastní sny kumulující geografické a kulturní významy. Živković píše jmenovitě o populárním diskurzu v Srbsku a Chorvatsku. Pro symbolickou geografii Srbska je nejpodstatnějším Druhým „střední Evropa“. Srbové se podle něj fatalisticky identifikují s „balkánským blátem“, které pro ně představuje typický obrázek jejich vlasti. Jiná je situace v Chorvatsku, které se část jeho elit snaží prezentovat jako „most k Balkánu“. Typickým chorvatským mýtem začátku devadesátých let částečně přežívajícím i v současnosti je, že Chorvatsko se musí vrátit do Evropy, jíž se vzdánilo srbskou dominancí. Pozice Bosny a Hercegoviny, v níž bude podstatnou roli hrát i islám, zůstává v této souvislosti k dalšímu rozkrytí.

Podstatnou otázkou sebeidentifikace je ve vztahu k prostoru i hierarchie identit. Z mých informátorů v Paříži zmínil témata identifikace a distinkce francouzských Srbů dvakrát pop chrámu svatého Sávy v Paříži. Srbové ve Francii se podle něj dělí podle toho, odkud pochází, a to buď ze Srbska, z Kosova, z Bosny a Hercegoviny nebo z Chorvatska. Pop Siniša své pozorování komentoval následovně: „Po pár minutách se mě zdejší Srbové okamžitě začnou vyptávat na můj přízvuk. Mezi Srby je totiž skutečný rozdíl podle toho, odkud pocházejí. I moje žena často kritizuje moji špatnou srbštinu. Lidé v kostele si dávají daleko více pozor na můj přízvuk než na to, co kážu. Je to víceméně komplex. V Paříži žije jedna mladá Srbka, která ještě není vdaná. Když se jí to zeptáte proč, odpoví vám, že ještě nenašla Srba z Bosny, aby si ho vzala za muže. Narodila se ve Francii, je kompletně integrovaná do francouzské společnosti, je společensky otevřená, pracuje v kanceláři, ale Srba ze Srbska prostě nechce.“³⁰¹

Silná regionální komponenta sebeidentifikace vysvětluje i popularitu písní jako „Moje

³⁰⁰ M. ŽIVKOVIĆ, „Nešto između: Simbolička geografija Srbije“, in *Filozofija i društvo*, XVIII, 18, 2001, pp. 73-110.

³⁰¹ Pop S.S., Paříž, leden 2007; orig.: „*Les Serbes ici me posent après quelques minutes des questions sur mon accent. Il y a une véritable distinction des Serbes par rapport aux régions d'origine. Ma femme me critique souvent pour mon mauvais serbe. Les gens à l'église s'intéressent plus à mon accent qu'à ce que je prêche. C'est plutôt un complexe. [...] [À Paris] il y a une fille qui n'est pas encore mariée. Quand on lui pose la question, elle répond qu'elle n'a pas encore trouvé un Serbe de Bosnie pour se marier. Elle est née en France, elle est complètement intégrée, elle est très ouverte, une fonctionnaire, mais elle ne veut pas un Serbe de Serbie.*“

Hercegovina“ nebo „Moje Krajina“ u chorvatských a srbských migrantů.³⁰² Mezi srbskými migranty z Bosny a Hercegoviny pak populární zpěvák Baja Mali Knindža navíc trvá na další fragmentaci bosenských a krajinských Srbů. Ve své písni „Rovina nemůže [být kamarádka] s horou“ pojmenovává faktory, které podle něj odlišují srbské obyvatelstvo jižního okraje Panonské nížiny od Srbů z Dinárských hor.³⁰³

³⁰² Mate Bulić – *Moja Hercegovina*, viz. pozn. 41.

Milorad Gagić – *Moja Krajina*

*Poleti, ptico malena
poleti, lasto sarena
poleti jugu i sinjem moru
tamo je Krajina*

*O majko moja rođena
zelja je moja jedina
da prodjem staze djetinjstva svoga
a to je Krajina*

*Sanjam te, osma godina
najljepša zemljo djedova
vječno će živjeti u srcu mome
ponosna Krajina*

*Uzalud ta Amerika
daleka Australija
najljepša zemlja na ovom svetu
moja je Krajina*

³⁰³ Baja Mali Knindža - *Ne može ravnica sa planinom*

*Sta će ti hamburger
sta će ti pica
dodji na Manjacu
Jebla te ravnica*

*Oni piju sok
a mi krv sa vinom
ne može ravnica
sa mojom planinom*

*Sto gledas ko tele
sto blejis ko ovca
zar nikada nisi
vidjela Vrovca*

*Kad te vidim na stiklama
gledat' ne mogu
sve se bojim da ces pasti
i slomiti nogu*

*Kako su kod kuće
imaju li obuće
ako dodje do kataklizme
posl'o bih im jedne cizme*

*Kako su kod kuće
reci mi, brate*

Výzkum, který jsem uskutečnil, prokazuje, že pro většinu migrantů jsou detailní informace týkající se geografie původní země velmi důležité. Na rozdíl od této „mikrogeografie“ Vlasti, popisují migranti hostitelské země nebo obecně Západ v detailu jen velmi zřídka. Pokud hovoří o hostitelské zemi, má naopak drtivá většina migrantů tendenci zobecňovat a nevěnovat detailu žádnou pozornost. Pokud mám trochu přehnat svoje pozorování, pro migranty jsou si všechny hostitelské země v zásadě velmi podobné.

Val Colic-Peisker se ve svém článku o chorvatských migrantech v Austrálii dopátrala podobného pozorování. Poměrně sugestivně ho představuje metaforou obráceného dalekohledu.³⁰⁴ Důvody této nerovnováhy v detailních reprezentacích Vlasti a velmi obecných představ týkajících se hostitelské země analyzuje Christiane Kraft Alsop.³⁰⁵ Cizí prostředí je podle ní amorfní a nestrukturované. Lidé ho nemohou žádným způsobem předvídat, protože v něm neumí číst a nemohou interpretovat, co je možné a co nikoli, co je atraktivní a co odpuzující. Nedostatek osobních nebo kulturních zkušeností podle ní způsobuje neprůhlednost a ta poskytuje prostor jak pro euforii, tak i pro frustraci.

V odkazech na představy spojené s patriotismem nebo nacionalismem jsme mohli vidět, jak do myšlenkového světa migrantů prostupují ideologické motivy, které mají původ v myšlence Vlasti. Tím, že jsou migranti v kontaktu i s jiným prostředím, mohou k myšlenkám inspirovaným ideologiemi Vlasti přidat i zkušenosti vlastního života. Rosemary Marangoly George píše o zvláštní „estetice diaspory“.³⁰⁶ Její studie je

*kako je caca
kako mi je mater*

*Da li sa juga dolaze jata
da li se voda u bunar 'vata
da l' su promenili stara vrata
da li jos imaju, sta, tri kucna sata*

*Kako su kod kuće
sta ima novo
da l' se Kalaba ozenio Jovom*

³⁰⁴ V. COLIC-PEISKER, *Migrants cit.*, p. 33; orig.: „The relative importance of their place of origin compared with the host environment in the cognitive and emotional map of the interviewees was detectable in the way they talked about the two environments. Their home village was viewed 'through a magnifying glass' and every little detail was important. [...] On the other hand, the host environment was usually seen through 'reversed binoculars'.”

³⁰⁵ C.K. ALSOP, „Home and Away: Self-Reflexive Auto-/Ethnography“, in *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research [Online Journal]*, 3, 3, 2002, <http://www.qualitative-research.net/fqs/fqs-eng.htm> (30.9.2007).

³⁰⁶ R.M. GEORGE, „Of Fictional Cities and “Diasporic” Aesthetics“, in *Antipode*, 35, 3, 2003, pp. 559-579, p. 562; orig.: „Both space and time are crucial pivots in the “diasporic” aesthetic, especially in matters of

založena na literární produkci indických postkoloniálních intelektuálů, ale některé její závěry mohou být aplikovány i na náš příklad migrantů z bývalé Jugoslávie. George kritizuje přístup, který chápe migranty jako „vězně esencialistických narativů“, tedy přesvědčení, že migranti reflektují pouze „tvrdé“ identity etnické, národní nebo náboženské příslušnosti. Namísto toho identifikuje „estetiku diaspory“ zejména v autobiografických vyprávěních. Podle ní se tato estetika prokazuje zejména ve formě „pastiše minulých a současných míst“. Nostalgie po „minulých místech“ mi pro představy migrantů připadá symptomatická. Toto pojetí je velmi blízké konceptu restorativní nostalgie představeného Svetlanou Boym.³⁰⁷ Jak ale zobrazit místa, k nimž se nostalgie migrantů vztahuje? Pro odpověď na tuto otázku se navrhuji zaměřit na průsečík mezi nostalgií a kartografickou reprezentací.

D.2.e. Mapování nostalgie migrantů

Zaměříme se na jednu z vrstev kognitivního prostoru migrantů z bývalé Jugoslávie, kterou bude právě nostalgie. Popis tohoto stavu vstoupil do lékařské literatury už na počátku novověku. Zcela nový rozměr získal o mnoho později po rozpadu východního bloku v devadesátých letech dvacátého století, kdy se s jistým cynickým odstupem hovořilo a psalo o „ostalgií“. Zatímco ve většině zemí střední a východní Evropy tak vyjadřovala část populace svoji nespokojenost s politickou a ekonomickou transformací, v zemích bývalé Jugoslávie měl stesk po komunistické federaci i jiný rozměr.³⁰⁸ „Jugonostalgie“ měla být původně negativní nálepkou užívanou nacionalisty pro označení části elit kritických vůči nacionalistickým válkám a režimům, které se ujaly moci v období během rozpadu federace. Kritici nacionalistů se však s tímto termínem szili a přijali ho za svůj. Významů slova „nostalgie“ je celá řada, proto se zaměříme na emoční stav definovaný ve francouzštině jako *mal de pays*, v italštině jako *rimpianto*, ve španělštině *añoranza*, v němčině *Heimweh*, stav truchlení, soužení se a stesku

imagining home. In the scholarly and mainstream discourse on migrants, immigrants and diasporas, such peoples are commonly understood as “trapped” by essentialist narratives of origin, of blood, of return to or rebuilding of a homeland. As individuals, they are disciplined by a vigilant maintenance of cultural purity even as they must daily navigate unfamiliar territories. One can see the pastiche of past and present places even more clearly in the autobiographical narrative.

³⁰⁷ S. BOYM, *The Future of Nostalgia*, New York, Basic Books, 2001.

³⁰⁸ K tématu viz. M. TODOROVA, Z. GILLE (eds.), *Postcommunist Nostalgia*, Oxford, Berghahn Books, 2010.

v cizině.

V kontextu migračních studií se nostalgii věnovali Andrew Brown a Michael Humphreys.³⁰⁹ Ti se zaměřili na případ tureckých migrantů a píší o narativizaci identit. Nostalgie je pro ně v centru identifikace ze tří důvodů: je v centru vědomí sociohistorické kontinuity, je způsobem rezistence vůči hegemonnímu systému a konečně funguje jako obranný mechanismus vůči úzkosti. Nostalгии se věnovala řada studií z oborů psychoanalýzy, psychologie i sociologie. Zaměřme se však na nostalgii ve formě hořkosladké paměti, která je schopna přispět se do procesu identifikace. Pro Rosemary Marangoly George a její estetiku diaspory stojí nostalgii na úrovni paměti a touhy.³¹⁰ Val Colic-Peisker pracující s chorvatskými migranty v Austrálii dokonce zavádí slovní spojení „kultura nostalgie“.³¹¹

Obecněji lze nostalgii chápat jako jistý druh emoce. V tom, jakou roli hrají emoce pro lidské aktivity, se ve společenských vědách po dlouhou dobu přou zastánci emocionality proti zastáncům racionality a normativity. Pro některé z těchto teoretiků je „emoční člověk“ pouze komplementem k „člověku racionálnímu“ nebo „normativnímu“. Někteří další pak chápou emoce jako výsadní motor všech aktivit a mezi poslední patří ti, kteří emocionalitu chápou jako výsadu minulosti a současnost popisují v „post-emocionálních“ termínech.³¹² Emocionalita je však podstatným byt' často přehlíženým tématem pro studia mezinárodní migrace. Celia J. Falicov dokonce zavádí pojem „emočních transmigrantů“, kterými jsou pro ni zejména potomci migrantů vytvářející si fantazmatické představy původní vlasti svých rodičů.³¹³ Jiná autorka věnující se vztahu

³⁰⁹ A.D. BROWN, M. HUMPHREYS, „Nostalgia and the Narrativization of Identity: A Turkish Case Study“, in *British Journal of Management*, 13, 2002, pp. 141-159.

³¹⁰ R.M. GEORGE, op. cit., p. 559; orig.: „In all of these lovingly imaged hometowns, nostalgia is managed, mixed with memory and desire and offered up for the pleasures of consumption for those who are “hailed” by the text. “Diasporic” aesthetics, with its “mistakes,” additions and subtractions, its nostalgic remembering and forgetting, provides avenues for the subject’s flexing of cultural agency in the very manipulation of spatial sensibilities.“

³¹¹ V. COLIC-PEISKER, *Migrants* cit., p. 32; orig.: „Croatian written poetry and folk songs reflect the feeling of tragedy and irreparable loss of ‘one’s own people’ as a consequence of international migration. This feeling is preserved and nurtured among migrants as a ‘culture of nostalgia’ in which the old country appears to be a ‘lost paradise’.“

³¹² První skupinu může reprezentovat H. FLAM, *The Emotional Man and the Problem of Collective Action*, Frankfurt am Main, Peter Lang, 2000; druhou pak G. HOFFMAN, A. HORNUNG (eds.), *Emotion in Postmodernism*, Heidelberg, Universitätsverlag, 1997; S. J. WILLIAMS, *Emotion and Social Theory: Corporeal Reflections on the (Ir)Rational*, London, Sage, 2001; pro teorii „postemocionality“ viz.: G. MEŠTROVIĆ, *Postemotional Society*, London, Sage, 1997.

³¹³ C. FALICOV, op. cit., p. 402; orig.: „Therefore, it is possible to think of children of immigrants as emotional transmigrants to the extent that their cultural attachments are mediated through the parents’ attachments. [...] Refugees or exiled immigrants who cannot return to their countries may experience a state of

emocí a migrací, Angelika Koffler, považuje emoce za „lepidlo identit“.³¹⁴ Pojdme se však nyní podívat na to, jakým způsobem lze zmapovat emoce a nostalgii ve vztahu k žitému prostoru migrantů z bývalé Jugoslávie.

Jedním z klíčových metod humanistické geografie je kognitivní kartografie. Kulturní geografové i sociální psychologové ji využívají pro objasnění vztahu lidí k prostoru. Tato technika, nazývaná občas jako mentální mapování, napomáhá přiblížit se žitému prostoru skupin a jednotlivců. Mezi tím, co Downs a Stea jmenují jako její nutné komponenty, figuruje kódování informací.³¹⁵ Pro Frederica Jamesona toto kódování zahrnuje jak rozměr místa, tak i rozměr sociální.³¹⁶ Jameson deklaroval, že tento typ globální kulturní kartografie je jednou z priorit postmoderní teorie. Ve studiích věnujících se migraci lze zájem o mentální mapování najít jako explicitně přítomný už od zlatých dob humanistické geografie. Jednou z prvních známějších prací je studie věnovaná mentálním mapám tureckých migrantů v Kolíně nad Rýnem.³¹⁷ Mentální mapy však ještě nejsou mapami nostalgie.

Příčnou disciplínou mezi kognitivní kartografií a postmoderní teorií je další objev literární vědy – fantazmatická kartografie. V této souvislosti je vzpomínána literární produkce Williama Sewarda Burroughse a filozofů-psychoanalytiků Gillesa Deleuze a Félix Guattariho.³¹⁸ Fantazmatické kartografie Burroughse, Deleuze a Guattariho ukazují

perpetual mourning and may recruit their children into their idealized or denigrated constructions of their countries and their politics.“

³¹⁴ A. KOFFLER, op. cit., p. 17; orig.: „Being a dimension of moral motivation, emotion provides crucial insights into individual as well as collective identity and sheds light on political and ethical judgement. In the migration context, a person's ties and identity are challenged, and emotion can be the first and ultimate source of moral judgement to approach conflicts of multiple belongings and loyalties, just as the politicians can articulate it through a vision of social union defining criteria for a common measure.“

³¹⁵ R.M. DOWNS, D. STEA, *Maps in Minds*, New York, Harper & Row, 1977.

³¹⁶ F. JAMESON, *Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism*, Duke University Press, 1991.

³¹⁷ J. R. CLARK, *Turkish Cologne: The Mental Maps of Migrant Workers in a German City*, Ann Arbor, University of Michigan Department of Geography, 1977.

³¹⁸ M. VRBANCIC, „Burroughs's Phantasmic Maps“, in *New Literary History*, 36, 2, 2005, pp. 313-326; orig.: „However, postmodern culture with its omnipresent fragmentation of the whole that scatters the sensory spaces of dogma and anxieties calls the map with its geometrized lines into question. In *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia* Gilles Deleuze and Félix Guattari explore and propose different concepts of mapping—a rhizome, in an attempt to make connections between widely different spaces without imposing hierarchy. The map, as they argue, is not an instrument of reproduction but rather one of construction. It does not trace something larger but constantly captures and inflects from outside itself, so that it is not clearly distinguishable from "the surveyed landscape." Its functions are multiple, intersecting several different discourses at once. A rhizome presents a new form of thought, a politics of establishing nonsystematic connections, an antisystem that would not be trapped in the rigid formations of the state, the unconscious, or language. It traverses the territory without ever anchoring in one of the discursive formations, like the navigator who in one trajectory uses the metro, the bus, and foot in combination. The flexible, nomadic thought constantly forms connections between different systems of discursive practices: it is a cartography of living, the new version of a map, the guild of cartographers.“

alternativní perspektivy k dosavadnímu vnímání kartografie. Felix Guattari se později k tématu mapování přímo vyjádřil svými „Schizoanalytickými kartografiemi“.³¹⁹ Tato kniha mi však jako laikovi zůstává těžko čitelná.

Pokud shrneme poststrukturalistickou subverzi kartografie, budeme muset hovořit o hře s měřítkem. Tradiční kartografie klade do středu svého zájmu reprezentaci teritoria, které je tak či onak spojeno se státem a mocí. Jejím kritickým bodem jsou však problémy s reprezentací mnohadimenzionální reality. Tradiční kartografové by tak nevěděli, co si počít právě například s nostalgií vyjádřenou v zeměpisných termínech. Geografie tedy zažívá obdobnou krizi legitimacy jako už dříve historie. Pokud se chceme věnovat kognitivní kartografii migrantů z bývalé Jugoslávie, měli bychom mít na zřeteli rhizom Deleuze a Guattariho. Jejich teorie umožní najít pro žitý prostor migrantů kartografické vyjádření. Musí to být však vyjádření zcela nového druhu.

D.2.e.1. Nostalgie po multikulturním prostoru

V řadě svědectví migrantů z bývalé Jugoslávie najdeme téma nostalgie po dříve existujícím prostoru, o nějž se dělilo více skupin různých tradic. Toto téma vyplouvá na povrch samozřejmě nejzřetelněji ve vyprávění uprchlíků devadesátých let dvacátého století, kteří za sebou zanechávali bývalé možnosti společného života v troskách. Stesk po domově sdíleném se sousedy jiných tradic nekoresponduje nutně s „jugonostalgií“, jak ji lze pozorovat u antinacionalistických exulantů a u velké části pracovních migrantů. Nostalgie po multikulturním prostoru může u uprchlíků obsahovat i kritický pohled na Jugoslávii a částečnou recepci nacionalistických ideologií, kdy jsou z rozbití společného státu a vyburcování konfliktu obviňována sousední etnika.

Nejčastěji zmiňují multikulturní minulost lidé, kteří odešli ze smíšených regionů. Podle jistého klišé, které se zakládá na idealizovaných vzpomínkách uprchlíků, byla bývalá Jugoslávie zemí, kde se bez ustání slavilo. V těchto vzpomínkách Jugoslávci slavili v „bratrství a jednotě“ nejen komunistické, ale i pravoslavné, katolické a muslimské svátky. Bosenská uprchlice citovaná v článku Ghislaine Glasson Deschaumes se

³¹⁹ F. GUATTARI, *Les Cartographies schizoanalytiques*, Paris, Galilée, 1989.

rozvzpomíná: „[V Milacevci, vzdáleném hodinu a půl pochodu od Srebrenice ve východní Bosně] jsme byli pomíchaní a žili jsme pohromadě i se Srby, kteří nebydleli daleko. Tam, odkud pocházím, hodinu cesty od místa, kam jsem se provdala, jsme měli srbské sousedy ve dvou domech. Žili jsme s nimi pohromadě, jako by byli naši. Nebyly mezi námi rozdíly, žili jsme si dobře a všechno bylo v pořádku. Byli jsme jako velká rodina.“³²⁰ Jiný informátor, Srb citovaný v práci Laury Miani a Luigi Lusentioho otevřeně vyjádřil nostalgii po svátečních dnech, které trávil společně s Chorvaty: „V Jugoslávii žijeme s Chorvaty už tři sta [sic] let. Pracovali jsme ve stejných továrnách a na polích, žili jsme společně na stejných ulicích. Společně jsme slavili a společně jsme se bavili.“³²¹

Jiný Srb citovaný týmiž autory vzpomíná s velkou nostalgií na prostor sdílený s mnoha dalšími etniky. Z jeho slov lze vyčíst apologii situace *ante bellum* ve východní Slavonii. Milorad z vesnice Valpovo v blízkosti Osijeku vypráví: „Ve Slavonii a Baranii (hraniční zóna jako Vojvodina) jsem byl hrdý na to, že žiji společně s asi 28 různými etniky. To byla věc, která obohacovala moje srdce: byli tam Chorvati, Srbové, Černohorci, Maďaři, Rusové, Němci, dvě vesnice Italů, Češi, Slováci, Poláci, Rusíni, dohromady dvacet osm národností. Měl jsem možnost zažít velmi bohaté projevy lidskosti. Znal jsem ne jednu nebo dvě různé národnosti, ale mnoho, mnoho náboženství, tradic, kultur... Líbilo se mi to. To je [totiž] bohatství, nikoli peníze.“³²²

Zejména v kontrastu s krvavými mezietnickými konflikty devadesátých let se stávají popisy bohatství sdílených tradic velmi působivé. Podle těchto vyprávění se nástupnické země bývalé Jugoslávie důsledkem politiky etnické homogenizace o toto bohatství ochudily. Na druhou stranu je třeba si položit otázku po kontextu, v jakém je tato nostalgie artikulována. Je pravděpodobně těžké jinak odpovědět na otázku, která předjímá jistý typ odpovědi. Je totiž docela dobře možné, že tato vyprávění sugestivním

³²⁰ G. G. DESCHAUMES, op. cit.; orig.: „[A Milacevci, à une heure et demi de marche de la ville de Srebrenica en Bosnie orientale] nous étions mélangés, nous vivions ensemble, avec les Serbes aussi, ils n'étaient pas loin, dans le voisinage. Là d'où je viens, à une heure de là où je me suis mariée, j'avais des voisins, dans deux maisons serbes, nous vivions avec eux comme avec les nôtres, il n'y avait pas de différence, nous vivions bien, tout était bien, nous étions comme une grande famille.“

³²¹ L. MIANI, L. LUSENTI, op. cit., p. 71; orig.: „In Jugoslavia la convivenza con i croati dura da trecento anni. Abbiamo lavorato insieme nelle fabbriche e nei campi, abbiamo vissuto insieme nelle stesse strade, insieme abbiamo fatto festa e ci siamo divertiti.“

³²² Ibid, p. 62.; orig.: „In Slavonia e in Barenia (una zona di confine come la Voivodina) ero orgoglioso di vivere insieme a circa 28 etnie diverse. Era una cosa che arricchiva il mio cuore: c'erano croati, serbi, montenegrini, ungheresi, russi, tedeschi, due villaggi di italiani, cechi, slovacchi, polacchi, russini: 28 nazionalità. Avevo la possibilità di convivere con una umanità ricchissima, conoscere non una o due nazionalità diverse, ma tante, tante religioni, tradizioni, culture... Mi piaceva. Questo è la ricchezza, non i soldi.“

způsobem ovlivnili lidé s mikrofonem, kteří sami vyslovovali ke „ztracenému ráji“ multikulturních tradic jugoslávské federace sympatie.

Slavoj Žižek sepsal na počátku devadesátých let svá pozorování týkající se mezietnické nenávisti v bývalé Jugoslávii. Podle něj neslo velký díl viny na degradaci situace v komunistické federaci mezinárodní společnosti. Aby popsal vliv Západu na dynamiku rozpadu Jugoslávie, použil metaforu expedice antropologů, kteří chtějí po divoších na tichomořském ostrově zatančit hrozivý válečný tanec v maskách kostlivců. Ti jim ho zatančí, ale později se zjistí, že před příchodem antropologů tanec vůbec neznali a tančili ho pouze podle jejich popisu. Antropologové tak dostali nazpátek svou vlastní myšlenku.³²³ Podle Žižeka byly v devadesátých letech v Jugoslávii na vině i fantazie Západu. Ty se týkaly nevyhnutelnosti konfliktů a byly tak mocné, že je do jisté míry vyprovokovaly.³²⁴ Touto optikou můžeme vysvětlovat i to, jak fantazie Západu získaly svoji dynamiku i po válkách rozpadu Jugoslávie a vzaly na sebe podobu souhlasu s „etnickou čistkou“ v Chorvatsku a zřízením mezinárodních „multikulturních“ protektorátů v Bosně a Hercegovině a v Kosovu. V tomto období už nebyla hlavním narativem západních fantazií krvavá tradice nenávisti jako tomu bylo na počátku devadesátých let, ale naopak snaha představit Jugoslávii jako multikulturní zemi, kde se život s ostatními etniky podobal jednomu velkému svátku.

Andrea Semprini píše o multikulturalismu jako o ideologii založené na epistemologii čtyř pilířů: sociální konstrukci reality, subjektivitě interpretací, relativismu hodnot a vědění jako politickém faktu.³²⁵ Multikulturní ideologie byla vystavena značné kritice z obou stran politického spektra. Pokusme se nyní reflektovat kritiku multikulturalismu ze strany

³²³ S. ŽIŽEK, „Ethnic Dance Macabre“, in *The Guardian Manchester* (UK); Aug 28, 1992, online: <http://www.egs.edu/faculty/zizek/zizek-ethnic-danse-macabre.html> (12. 1. 2008); orig.: „There is a story about an anthropological expedition trying to contact in New Zealand a tribe which allegedly danced a terrible war dance in grotesque death masks. When the members of the expedition reached the tribe in the evening they asked the village to perform it for them, and the dance performed next morning did in fact match the description. Satisfied, the expedition returned to civilisation and wrote a much-praised report on the savage rites of the primitives. However, shortly after, when another expedition arrived at this tribe and learned to speak the language properly it was shown that this terrible dance did not exist in itself at all. In their discussions with the first group of explorers, the aborigines had somehow guessed what the strangers wanted and quickly invented it for them, to satisfy their demand. In short, the explorers received back from the aborigines their own message.“

³²⁴ Ibid; orig.: „For a long time, the Balkans have been one of the privileged sites of fantastic investments. Gilles Deleuze said: "Si vous êtes pris dans le rêve de l'autre, vous êtes foutu" — if you are caught in another's dream, you are lost. In ex-Yugoslavia, we are lost, not because of our primitive dreams and myths preventing us from speaking the enlightened language of Europe but because we pay in flesh the price for being the stuff of others' dreams.“

³²⁵ A. SEMPRINI, *Le multiculturalisme*, Paris, PUF, 1997.

současné radikální teorie levicového zaměření prezentovanou autory, jako jsou Slavoj Žižek, Homi Bhabha nebo Hakim Bey. Schematicky lze pohled těchto autorů vysvětlit jejich odporem k homogenizačnímu charakteru multikulturalismu, k jeho funkci jako nástroje sociální kontroly a konečně k jeho nevyvážené preferenci rozmanitosti (*diversité*) vůči odlišnosti (*différence*).

Evropský establishment druhé poloviny devadesátých let vzešlý v řadě případů z tzv. nové levice uvedl ve spolupráci se stoupenci volného trhu kanadský model multikulturalismu jako možnost překonat etnické partikularismy. Utopický model multikulturního protektorátu je v podmínkách nevyřešených mezietnických a sociálních sporů jak v Bosně a Hercegovině, tak i v Kosovu, na hranici životaschopnosti. Multikulturalismus ale nakonec nahradila na přelomu tisíciletí pro země bývalé Jugoslávie i pro celý svět ještě daleko nebezpečnější ideologie založená na vulgárním čtení Huntingtonova střetu civilizací a na obraně hodnot Západu.

To, co měl být evropský experiment multikulturalismu importovaného na půdu rozpadlé federace, neodpovídá vůli velké části populace. V Bosně a Hercegovině, která byla z bývalých socialistických republik v devadesátých letech asi nejvíce zasažena mezietnickou nenávisť, dnes, i přes veškerou dobrou vůli mezinárodního společenství, Bosňáci, Srbové a Chorvati žijí odděleně. Multikulturní *Realpolitik* vykonávaná Západem nedělá nic jiného než, že zmrazuje nenávisť, která může v krizových momentech znovu vyplout násilným způsobem na povrch obdobně, jak se to stalo už několikrát v minulosti. V žádném případě ale nechci sugerovat myšlenku, že segregace je lepší řešení.

Podle vyprávění některých migrantů ale i před válkou žily jednotlivé národy v Bosně a Hercegovině byť vedle sebe, tak spíš odděleně, než skutečně spolu. Situace se samozřejmě lišila podle místních podmínek, úrovně dodržování náboženských tradic a toho, zda se jednalo o město nebo o venkov. Ve městech byl podíl mezietnických sňatků relativně vysoký. Na druhou stranu dokonce i ti, kteří mají tendenci zdůrazňovat nostalgii po multikulturním prostoru, uznávají u tradičněji založených obyvatel venkova jistou míru rezidenční segregace. Jedna z bosňáckých žen citovaná v článku Ghislaine Glasson Deschaumes říká: „My [Bosňáci z obce Prhovo v oblasti městečka Ključ] jsme

žili v údolí a naši [srbští] sousedé byli na kopcích okolo nás.³²⁶

Fakt rezidenční segregace potvrzují i různé příklady hudebních textů. Myšlenky spojené s apologií segregace najdeme logicky v textech zpěváků nacionalistického ražení, jako je zpěvák z Hercegoviny žijící ve Frankfurtu nad Mohanem Mate Bulić. V písni „Herceg-Bosna!“ Bulić zpívá: „Každý na svém, tak my teď žijeme a jsme na to hrdí.“³²⁷ I bosňácký rapper Edo Maajka, když komentuje situaci Bosny a Hercegoviny po roce 1995, konstatuje trvalé rozdělení společnosti podle etnického klíče. Kritik nacionalismu Edo Maajka ve svém populárním textu „*Mater vam jebem*“ rapuje: „Takhle se u nás od Daytonu už dlouhé roky lidé lidí bojí a každý hlasuje pro ty svoje.“³²⁸

V západní a jugonostalgické literatuře se různí autoři snaží čtenáře přesvědčit, že na mapě nostalgii migrantů z bývalé Jugoslávie by nostalgie po multikulturním prostoru neměla chybět. Jugoslávská federace je v tomto pojetí chápána jako vyřešení národních otázek jednotlivých jihoslovanských národů. V této perspektivě jsou války související s rozpadem Jugoslávie chápány jako strašlivé nacionalistické intermezzo, během něhož zažil evropský kontinent nejhorší zvěrstva od konce druhé světové války. Zatímco druhou část této věty je možno uznat bez výhrad, její první polovina zůstává k další diskuzi. Titoistický režim jistě na určitou dobu zklidnil mezietnickou nenávisť v Jugoslávii, ale na druhou stranu připravil půdu pro nacionalistickou „renesanci“ následující jeho pádu. Ačkoli by bylo chybou myslet si, že se historie opakuje, nebezpečí politiky multikulturních protektorátů, které jsou udržovány za pomoci intervenčních vojsk a proti vůli velké části obyvatelstva, spočívá v podobné tendenci zmrazit mezietnickou nenávisť. Nostalgie po multikulturním prostoru je jistě podstatnou složkou emocionality jedné části migrantů z bývalé Jugoslávie, těžko však může být prezentována jako druh univerzální nostalgie, za níž je nezřídka pokládána.

³²⁶ G. G. DESCHAUMES, op. cit., p. 135; orig.: „*Nous [les Bosniaques de Prhovo, dans le pays de Kljuc] étions dans la vallée et nos voisins [serbes] étaient sur les collines autour de nous.*“

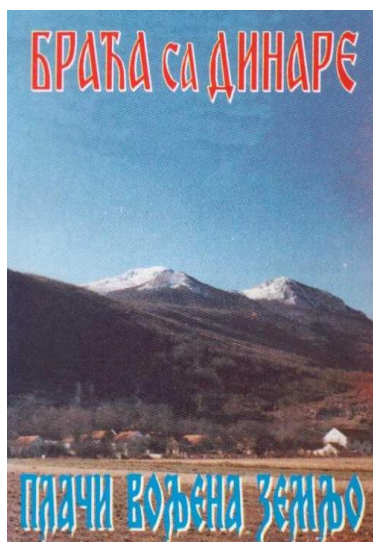
³²⁷ „*Svoj na svome sada mi živimo/i sa time svi se ponosimo.*“

³²⁸ „*Ovako,/kod nas se od Dejtona/godine broje/ljudi se ljudi boje/i svako glasa za svoje.*“

D.2.e.2.Nostalgie po Domově

Nostalgie přítomná u většiny migrantů je jistý způsob smutku způsobený ztrátou místa chápaného jako Domov. Jedná se o intimně známé místo, popisované v anglickojazyčné kulturní geografii jako *homeplace*.³²⁹ Smutek po místech spojovaných s dětstvím a adolescencí je u velké části migrantů shodný s obecnějším smutkem plynoucím z faktu, že za sebou museli nechat rodinu, přátele a všechno štěstí, které zprostředkovává pocit toho, že je člověk doma.³³⁰ Pro některé migranty může být tato nostalgie reprezentována obrazem starého rodinného domu, odkud museli za různých okolností odejít.

Domy opuštěné krajinskými Srby po operaci Bouře (*Oluja*) vzpomíná v jedné svých písní Baja Mali Knindža. Baja zpívá text, který musí velkou část jeho publika složeného zejména ze Srbů z opuštěných částí Chorvatska a Bosny a Hercegoviny chytat za srdce: „Starý dům, starý dům s malými okny. To je to, co chybí mému srdci.“³³¹ Je mi jasné, že jsem zvolil informátora poměrně krajního politického zaměření a že existuje i velká část migrantů, která má naprosto odlišné politické představy, v řadě ohledů možná protichůdné, jistě ale komplementární. V centru topografických představ, jak je prezentuje ve svých písňových textech zpěvák Baja Mali Knindža, stojí na úpatí Dinárských hor právě Starý dům.

Obal kazety *Plaći voljena zemljo* skupiny Braća sa Dinare, archiv autora

³²⁹ L. McDOWELL, *Undoing a Place?: A Geographical Reader*, London, Arnold, 1997, pp. 13-60.

³³⁰ L. REINDERS, M. van der LAND, „Mental Geographies of Home and Place: Introduction to the Special Issue“, in *Housing, Theory and Society*, 1, 2008, pp. 2-13.

³³¹ „Stara kuca, stara kuca,/a prozori mali./Tu je ona,/sto mom srcu fali.“

„Jeho vesnice“ Gubin a dvě další v blízkém okolí (Čelebić a Sajkovići) v severozápadní části Livanjského polje jsou centrem Bajových topografických představ. V textech svých písní je zmiňuje nejčastěji a s ohledem na už zmíněnou „teorii obráceného dalekohledu“ zasluhují nejpodrobnější vykreslení. Mezi referencemi se v Bajových textech několikrát objeví Bosansko Grahovo, zejména jako rodiště Gavrila Principa, i nedaleký Knin, který byl ve své době centrem parastátu krajinských Srbů. Je příznačné, že na Livno, které je nejbližším městem k Bajově Gubinu, se v jeho textech příliš prostoru nenajde. To je pravděpodobně způsobeno tím, že i během období největší expanze Srby kontrolovaných území v dnešní Bosně a Hercegovině spravovala Livno křehká bosňácko-chorvatská koalice. Nepřátelé jsou v Bajových textech označováni jako spolek „pašů“, „mudžahedinů“ a „ustašovců“. Nedaleký Glamoč se smíšeným obyvatelstvem zmiňuje pouze v písni k příležitosti Daytonského rozhraničení. Stejně jako vesnice Gubin a města Bosanski Petrovac, Bosansko Grahovo a Drvar obydlená většinou srbského obyvatelstva ale skončil Glamoč na „té špatné straně“ hranice, nad kterou nemá Banja Luka moc. Ta ale, přestože je hlavním městem Republiky Srbské, nemá v Bajových topografických představách příliš prestižní místo.

Verbální despekt vůči nížinaté Banja Luce může být u Baji vysvětlován horalskou hrdostí a idealizací Dinárských hor a jejich obyvatel. Velmi omezené místo však věnuje i Bělehradu a dalším místům mimo někdejší Krajinu. V jeho písních jsou sice zmínky o Americe, ale ta je prezentována jako téměř abstraktní místo, kde sice na jednu stranu „dědové v Chicagu“ spřádají plány na znovuosvobození „Dinary, srbské hory“, ale současně jako stát vyvíjí aktivity právě v neprospěch Srbů, a to buď v Krajině anebo ve vlastním Srbsku zbídačeném embargem a ještě bombardovaném vzdušnými silami NATO. Několikrát v jeho písních zazní i jméno nizozemského města Haagu, kde má sídlo Tribunál pro vyšetřování zločinů na území bývalé Jugoslávie. Není třeba dodávat, že v Bajových očích jsou souzení Srbové hrdinové a nikoli váleční zločinci.

Nostalgie po ztraceném domově je značně přítomná i ve vzpomínkách antikomunistických emigrantů. Ti byli podobně jako „menšinové“ obyvatelstvo oblastí, které prošly etnickou homogenizací, nuceni opustit svoje domovy za často dramatických okolností. Někteří jako Marjana Kulenović-Deželić si ještě dlouhá léta vzpomínali na křivdy, které se jim předtím, než opustili svoje domovy, děly. Kulenović-Deželić v jednom sborníku chorvatského nacionalistického ražení vykládá: „V našem domě

na Gajově ulici 44 nám vykárali jedinou místnost. Do domu se nastěhovali komunisté. Byli primitivní, neuměli se ani umývat. Do piána si nasadili kuřata. Oheň si rozdělali přímo na parketách.“³³²

Pro vlnu pracovních migrantů je téma Domova také niterně vlastní. Většina *gastarbajterů* pocházela z venkovského prostředí a adaptace na nové prostředí byla pro řadu z nich poměrně bolestná. Na rozdíl od politických emigrantů a uprchlíků se však pracovní migranti mohli do svých domovů vracet, i když to často bylo jen na omezenou dobu během dovolené. Většina z nich s sebou vozila i zboží, které bylo v Jugoslávii těžko k sehnání. Vlna ekonomických migrací se nezastavila s rozpadem Jugoslávie, ale přes všechny problémy s nově ustavenými hranicemi a složitými vztahy s hostitelskými zeměmi, pokračovala i v devadesátých letech až do současnosti.

Pozorování, podle nichž se v cizině ze všech skupin migrantů adaptují nejnanejše antinacionalističtí emigranti, se zdají být obecně platná. Přesto se ale i někteří z nich, jako například architekt a bývalý starosta Bělehradu Bogdan Bogdanović, rozvzpomínají na Domov s jistou nostalgií. Bogdanović odpověděl na otázku pro týdeník BH Dani: „Mě se lidé často ptají, proč jsem já zrovna ve Vídni, a ne řekněme v Paříži, kde znám lépe jazyk. Já jsem ve Vídni kvůli Dunaji, protože toku Dunaje rozumím, znám a mám rád jeho topografii.“³³³

³³² B. VUKUŠIĆ, op. cit., p. 505; orig.: „U našoj kući u Gajevoj 44 dali su nam samo jednu sobicu. U kuću su uselili komunisti. Bili su primitivni, nisu se znali ni oprati. U glasoviru su uzgajali pileće... Na parketu su kurili drva...“

³³³ B. BOGDANOVIĆ, „Srbija je samu sebe izdala“, rozhovor vedl Mile Stojić, in *BH Dani*, 91, 21. 12. 1998; orig.: „Mene ljudi često pitaju zašto sam ja bas u Becu, a ne, recimo, u Parizu, gdje bolje poznajem jezik. Ja sam u Becu zbog Dunava, jer tok Dunava ja razumijem, njegovu topografiju poznajem i volim.“

D.3. Třetí situace: představy spojené s populární kulturou

Další situace, kterou jsem se v této práci věnované představám migrantů z bývalé Jugoslávie rozhodl navodit, bude mít vztah k populární kultuře. Do značné míry přitom musím vycházet z referencí, které jsou určující v zemích původu migrantů, ale pokusím se detailněji věnovat i jejich vztahu k jednotlivým prvkům populární kultury. Populární kulturu pak budu chápat jako místo neustálého boje o vyjednávání významů, které jsou podstatné pro hodnotový systém jednotlivců i společnosti. Podívejme se však nyní alespoň zběžně na některé z teorií operujících s tímto termínem. Výše zmíněný pohled na populární kulturu vychází z toho, jak o ní uvažoval John Fiske.³³⁴ Ten popisoval populární kulturu jako projev rezistence vůči kulturní hegemonizaci. V kontrastu vůči pohledu Frankfurtské školy, jejíž stoupcem neměli pro jimi popisovanou „masovou kulturu“ s odkazem na její mechanickou reprodukovatelnost slova pochopení, ji Fiske chápal jako cosi částečně osvobozujícího. Fiske vysvětluje, že pro populární kulturu sice hraje významnou úlohu dominance, ale svými každodenními praktikami si jí lidé naplňují vlastními významy, proto o ní nelze hovořit pouze jako o nástroji vnucujícím lidem předem dané pravdy.³³⁵

Vyznávání jistého druhu populární kultury a přes něj příslušnost k subkultuře hrály v různých společnostech zhruba od poloviny padesátých let velmi podstatnou roli. Tato příslušnost pak má často přímý politický podtón a případné kontroverze okolo populární kultury směřují k jejímu sociálně-politickému kontextu. Populární kultura je tedy vhodným nástrojem, jak se z jiného úhlu přiblížit představám migrantů z bývalé Jugoslávie.

Jeden z důvodů, který mě přiměl zajímat se o jejich populární kulturu, byl můj údiv před nápisem na tričku, které jsem kdysi zahlédl ve Vídni. Nápis „Hugo Boss“ na něm byl přetvořen v „Yugo Boss“.³³⁶ Začal jsem se zajímat, co stojí za touto potřebou dávat svoje „Yugo“ hrdě na odiv. Podobná trička a jim podobné reference na bývalou Jugoslávii najdeme ve veřejném prostoru i mnoha dalších evropských zemí. Z důvodů, o kterých jsem psal už dříve, jsem se rozhodl tento výběr zúžit na dvě z nich – Rakousko a Francii.

³³⁴ J. FISKE op. cit.

³³⁵ „A text that is to be made into popular culture must [...] contain both the forces of domination and the opportunities to speak against them, the opportunities to oppose or evade them from subordinated, but not totally disempowered, positions. Popular culture is made by the people at the interface between the products of the culture industries and everyday life. Popular culture is made by the people, not imposed upon them; it stems from within, from below, not from above.“, idem, p. 25.

³³⁶ Pro název této techniky přetváření politických, reklamních a jiných hesel se v mnoha jazycích vžil francouzský výraz *détournement*.

Co se týče „jugo-prostředí“ ve Francii pak dejme slovo Christianu Colerovi. Podle něj se jedná o prostředí, které oplývá barvami, alkoholem, masem, machistickou zábavou a je otevřeno hédonistickým hodnotám balkánských oslav a hlasité hudby. Současně má podle Colery „jugo-prostředí“, které je zároveň realitou, klišé i karikaturou, neustále nakročeno ke ghettoizaci a sociální marginalizaci.³³⁷ Jedním z vizuálních projevů specifických pro diasporické komunity migrantů z bývalé Jugoslávie jsou fotoreportáže z koncertů umělců populární hudby. Koncerty interpretů populární hudby, často inzerované právě na internetových fórech, patří mezi nejviditelnější manifestace menšinové kultury v diaspoře.

Pokud chápeme diasporu jako jistý druh subkultury, jsou tyto koncerty skutečným rituálem sounáležitosti umožňujícím jejich účastníkům alespoň dočasně zapomenout na často tíživou realitu života v emigraci. Pro většinu subkultur je hlavním „svátkem“ společný prožitek sobotního večera. S ohledem na to, že valná většina subkultur se dále diferencuje podle sociálního a s ním souvisejícího vzdělanostního klíče, genderu a věku, zůstává otázkou, nakolik lze hovořit o konkrétních homogenních subkulturách migrantů. Jejich večírky, na nichž vystupují amatérští, poloprofesionální nebo i profesionální umělci společného původu, však zůstávají realitou. V Colerově „jugo-prostředí“ jsou tyto kulturní aktivity nejčastěji popisovány jako dionýsovské svátky otevřeně kontrastující s obdobnými akcemi organizovanými členy hostitelské společnosti. Podle zažitého stereotypu totiž dovedou migranti slavit daleko intenzivněji než domácí obyvatelstvo na vlastních „nemastných a neslaných“ akcích. To, o čem Colera píše jako o „jugo-prostředí“, může tedy skutečně být chápáno jako jistý svébytný druh subkultury. Pojdme se nyní v krátkosti podívat na to, co stojí za tímto termínem úzce souvisejícím s populární kulturou.

S konceptem subkultury začala poprvé ve větší míře operovat Birminghamská škola kulturních studií (CCCS) v sedmdesátých letech.³³⁸ V jejím pojetí je subkultura sociální kategorií založenou na rezistenci vůči hegemonní kultuře. Původní odkazy na Gramsciho teorii hegemonie a subalternity posunul jeden z předních teoretiků subkultury Dick

³³⁷ „[C]ette image se cristallise et trouve sa caricature dans le cliché de ceux que tous appellent le « milieu yougo », milieu que l'on nous décrit volontiers comme inculte, « terre-à-terre », voué aux valeurs hédonistes de la fête balkanique, de la musique, de la bonne chaire et de l'alcool, haut en couleur, machiste, patriarcal, tendant à se replier, avec nostalgie, sur l'imaginaire traditionnel du pays d'origine, et, de se fait, toujours en voie de ghettoisation et de marginalisation sociale[.]“, C. COLERA, op. cit., pp. 108-109.

³³⁸ Srv. G. HALL, C. BIRCHALL (eds.), *New Cultural Studies: Adventures in Theory*, Atlanta, University of Georgia, 2006, A. MATTELART, É. NEVEU, *Introduction aux Cultural Studies*, Paris, La Découverte, 2003.

Hebdidge a dal jim nový význam.³³⁹ Subkultura pro něj byla sociální formací založenou na rezistenci vůči mainstreamu vyznáváním stejného stylu. Ať už se jedná o módu, hudbu nebo drogy je styl, jak jej chápe Hebdidge, poměrně dynamickou kategorií, která může přejímat a posouvat významy. Subkultura tedy byla pro Dicka Hebdidge výsledkem aktivního procesu vybírání si (brikoláže) symbolů, rituálů a významů.

Speciální odnož kulturních studií věnující se subkulturám (tzv. subkulturní studia) se musela během své nedlouhé existence vypořádat s několika kritickými body.³⁴⁰ Stoupcí Birminghamské školy se podle svých kritiků příliš orientovali na genderově poměrně vyhraněné subkultury mladých mužů, jako byli skinheads nebo *teddy boys* a dlouhodobě přehlíželi kulturní praktiky dívek a mladých žen. Jinou výtkou vůči konceptu subkultury bylo opakující se poukazování na to, že někteří ze členů subkultur participují na aktivitách skupiny jen velmi okrajově a často bez niterného ztotožnění se se všemi jejími prvky a významy. Obecně se stoupcům konceptu často vytýká, že pracují s pojmem subkultury jako s ontologickou kategorií bez reflexe toho, jak extrémně heterogenní podobu může taková formace mít.

Tématu subkultur sdružujících se na etnickém základě se věnovali už stoupcí Birminghamské školy. Zcela nové impulsy ale dostala subkulturní teorie věnovaná skupinám migrantů až v posledních patnácti letech. Jeden z bodů intenzivnějšího obratu k subkulturám migrantů souvisí v urbánních studiích s tématem ghettoizace. Na příkladech z obou stran Atlantiku se tématu dlouhodobě věnoval Loïc Wacquant a v souvislosti s etnickými subkulturami poměrně věrně popsal hodnotovou orientaci, představy a jazyk potomků migrantů v rudém pásu severní části pařížské aglomerace.³⁴¹ Tomuto kontextu se věnoval i nizozemský urbanista a sociolog Leeke Reinders.³⁴² Jiným tematicky vděčným příkladem studia etnických subkultur v urbánním kontextu je Berlín, jehož

³³⁹ D. HEBDIDGE, *Subculture: The Meaning of Style*, London, Methuen, 1979.

³⁴⁰ Srv. A. BENNETT, „Researching Youth Culture and Popular Music: a Methodological Critique“, in *British Journal of Sociology*, 53, 3, 2002, pp. 451-466, J. FORNÅS, G. BOLIN (eds.), *Youth Culture in Late Modernity*, London, Sage, 1995, D. MUGGLETON, *Inside Subculture: The Postmodern Meaning of Style*, Oxford, Berg, 2000, L. ROLLIN, *Twentieth Century Teen Culture by the Decades: A Reference Guide*, London, Greenwood Press, 1999.

³⁴¹ L. WACQUANT, *Parias urbains. Ghetto, banlieues, État*, Paris, La Découverte, 2006.

³⁴² L. REINDERS, „Baby Bronks: Place and Identity in a Parisian Banlieue“, in F. ECKARDT, D. HASSENPFUG, Dieter (eds.): *Urbanism and Globalisation*, Frankfurt/Main, Peter Lang, 2004, pp. 151-174, L. REINDERS, „The Contra-Dance: Rapping and the art of symbolic resistance in the Parisian banlieue“, in P.J.M. NAS, A. SAMUELS, (eds.), *Hypercity. The symbolic side of urbanism*, London, Paul Kegan, 2006, pp. 171-197.

skupinám turecké mládeže se věnovali Caroline Diessel a Levent Soysal.³⁴³ K tématu subkultur sdružujících se v současném globálním světě na etnickém základě byla publikována i poměrně rozsáhlá monografie Rupy Huq.³⁴⁴

Jistě se nabízí hypotéza, podle níž odpovídá kultura ekonomických migrantů kultuře konzumní společnosti tak, jak ji definoval Jean Baudrillard.³⁴⁵ Této hypotéze by také odpovídala případová studie věnovaná akcelerovanému vstupu populární kultury postsocialistické Evropy do světa tržního kapitalismu.³⁴⁶ Současně jsou to často ekonomičtí migranti, kteří nejlépe ztělesňují pravidla konzumní společnosti. Protože pro řadu z nich bylo rozhodnutí odejít vázáno právě na snahu materiálně si polepšit, lze u některých migrantů pozorovat určitou potřebu vystavovat na odiv technologické novinky, kvalitní oblečení, automobily a další artefakty konzumní společnosti, i kdyby měly být například koupeny za poslední úspory před cestou na dovolenou do původní vlasti. V kontextu kulturních praktik migrantů z bývalé Jugoslávie pozoroval tento modus chování Dejan Kuzmanović.³⁴⁷ Současně měla tato potřeba souvislost i s relativní technologickou zaostalostí původní vlasti. Jeden z mých informantů mi například sdělil: „Co se týče technických novinek, byla Jugoslávie vždycky šest let ve skluzu za Francií. Kazetový magnetofon byl například představen jako velká novinka ve Francii v roce 1979 a v Jugoslávii to bylo až v polovině osmdesátých let.“³⁴⁸

Jinou tezí ve vztahu k populární kultuře migrantů je jistý tradicionalismus nebo dokonce normy chování chápané v původní zemi jako zastaralé. Společnost v původní zemi totiž často prošla za dobu nepřítomnosti migrantů obdobím změn. Příklady z prostředí tureckých migrantů ve Francii ukazují emoční vazbu na kulturní praktiky, které byly v té době v samotném Turecku už chápány jako archaické.³⁴⁹ Tento druh

³⁴³ C. DIESEL, „Bridging East and West on the "Orient Express": Oriental Hip-Hop in the Turkish Diaspora of Berlin“, in *Journal of Popular Music Studies*, 13, 2001, pp. 165-187, L. SOYSAL, „Diversity of Experience, Experience of Diversity: Turkish Migrant Youth Culture in Berlin“, in: *Cultural Dynamics*, 13, 2001, pp. 5-28.

³⁴⁴ R. HUQ, *Beyond Subculture: Pop, Youth and Identity in a Postcolonial World*, London, Routledge, 2006.

³⁴⁵ J. BAUDRILLARD, *La société de consommation*, Paris, Denoël, 1970.

³⁴⁶ J. PATICO, „To be Happy in a Mercedes: Culture, Civilization and Transformations of Value in a Postsocialist City“, in *American Ethnologist*, 32 (3), 2005, pp. 479-496.

³⁴⁷ D. KUZMANOVIĆ, „Les jeunes issus de l'immigration yougoslave en France“, in D. DAVIDOVIĆ (ed.), op. cit., pp. 133-155, p. 137.

³⁴⁸ Pan M.J., Paříž, leden 2007; orig.: „Avec les nouveautés techniques il y avait toujours un décalage de six ans entre la France et la Yougoslavie. Le magnétoscope par exemple fut introduit comme une grande nouveauté en France en 1979, alors qu'en Yougoslavie ce ne fut qu'au milieu des années 80.“

³⁴⁹ Srv. D. BOUZAR, *L'islam des banlieues. Les prédicateurs musulmans : nouveaux travailleurs sociaux?*, Paris, Syros, 2001.

tradicionalismu byl pozorován i v případě ekonomických migrantů z bývalé Jugoslávie.³⁵⁰ Migranti totiž byli podle Dragomira Antonice často velmi emocionálně připoutáni k tradiční kultuře jednotlivých oblastí Jugoslávie, jejím zvykům, reprezentacím, folklóru a dalším prvkům, neboť byli přesvědčeni o dočasném charakteru svého pobytu v zahraničí. Je jistým paradoxem, že v mnohonárodnostním a mnohokonfesionálním prostředí pak mají migranti tendence upnout se k nejtradičnějším složkám kultury a tradice jsou tam často uchovávané mnohem lépe než v původní vlasti i s ohledem na častou podporu ze strany hostitelského prostředí.

V navazující části budeme věnovat pozornost jednotlivým složkám populární kultury tak, jak vyplývají buď z mého pozorování mezi migranty, nebo z literatury, která je jim věnována. Nejprve se zaměříme na průsečík mezi populární kulturou a migracemi z bývalé Jugoslávie v hudbě, a to nejdříve v hudbě rockové.

D.3.a. Hudba

D.3.a.1. „Jugo-rock“ a *rockeri*

Jugoslávská rocková scéna těžila dlouhá léta z relativní otevřenosti Jugoslávie vůči vlivům západní Evropy a severní Ameriky. Díky tamějšímu poměrně liberálnímu režimu se tak „Jugo-rock“ mohl stát největší scénou východní Evropy.³⁵¹ Podle zažitého klišé byl pak jugoslávský rock nejpodstatnější rockovou scénou v Evropě hned po britské. Řada mezinárodních rockových hvězd pravidelně zařazovala velká jugoslávská města na itinerář svých koncertních turné a současně si jugoslávští rockeři (*rockeri*) díky otevřenosti hranic užívali možnosti vidět koncerty svých oblíbenců i mimo Jugoslávii. To byly výhody, o nichž se mohlo, možná s výjimkou Maďarska osmdesátých let, jejich východoevropským kolegům jen zdát. Podle některých svědectví to bylo i díky jízdenkám Interrail.³⁵² S nimi v kapse mohli *rockeri* navštěvovat věhlasné kluby a festivaly daleko za hranicemi Jugoslávie.

³⁵⁰ D. ANTONIĆ, „Rôle de la culture traditionnelle dans la conservation de l'identité culturelle de la deuxième génération des migrants“, in D. DAVIDOVIĆ (ed.), op. cit., pp. 61-68.

³⁵¹ S. P. RAMET, op.cit., T. RYBACK, op. cit., M. COLLIN, op. cit.

³⁵² I. MIRKOVIĆ, *Sretno Dijete*, Zagreb, Fraktura, 2004.

Pro některé autory, kteří se rocku ve východní Evropě věnovali, měl tento hudební žánr až do pádu berlínské zdi charakter kontrakultury. Tu Sabrina Ramet definovala jako souhrn myšlenek, postojů a vkusu, který se během komunistického režimu odlišoval od dominantní kultury.³⁵³ S ohledem na specifický charakter jugoslávského režimu však může být jugoslávský rock definován jako kontrakultura jen se značnou opatrností. Jeho často nekriticky prozápadní charakter zůstává však neoddiskutovatelný. Ten lze interpretovat jako výsledek napodobování rebelského postoje západoevropských a amerických idolů bez přebírání i jejich častého postoje v politické opozici vůči Západu.

Na druhou stranu zasáhl pád komunismu jugoslávské rockery obzvlášť tvrdě. Zejména srbská rocková scéna utrpěla velký zásah nemilostí Miloševićova režimu vůči této v jihoslovanském kontextu relativně kosmopolitní hudbě. Současně ztratily jugoslávské rockové kapely možnost uplatnit se na velkém trhu bývalé federace a musely se orientovat na daleko menší trhy nástupnických států. Série válek, která rozpad Jugoslávie doprovázela, pak znamenala pro rockovou subkulturu poměrně velký impuls. Řada rockerů otevřeně proti válce vystupovala a pacifistický rock srbských Rimtutituki nebo chorvatských Parni Valjak patřila jistě k tomu nejlepšímu, co mohla tato scéna v daném kontextu vyprodukovat.

Zdaleka ne všichni rockoví interpreti se však válce postavili s takovou vervou a někteří se přímo angažovali ve prospěch nacionalistických režimů. Například pro Boru Djordjeviće, zpěváka bělehradské skupiny Riblja Čorba znamenala podpora srbského nacionalismu logické vyústění jeho antikomunismu. Jiný interpret Ivica Čuljak, punker vystupující pod pseudonymem Satan Panonski, dokonce padl v uniformě chorvatské armády. To podle Catherine Baker souviselo zejména v chorvatském prostředí s mýtem rockera-vojáka.³⁵⁴ Nejen chorvatská, ale i bosňácká armáda a paramilitární formace totiž během války využívaly opozice „západní image“ rocku vůči „východní“ srbské kultuře. Z tohoto období tak pochází řada fotografií vojáků s tričky Rolling Stones, kopiemi brýlí Ray Ban a cigaretami Marlboro. Filmy věnující se válkám následujícím rozpadu Jugoslávie pak mýtus rockera-vojáka potvrzují i mimo Chorvatsko.

³⁵³ S. P. RAMET, *Social Currents in Eastern Europe: The Sources and Consequences of the Great Transformation*, Durham, Duke University Press, 1991, pp. 234-261.

³⁵⁴ C. BAKER, *Sounds of the Borderland: Popular Music, War and Nationalism in Croatia since 1991*, Farnham, Ashgate, 2010.

Srbský a bosňácký voják ve filmu „Země nikoho“ (*Ničija zemlja*), archiv autora

Bylo by ale chybou domnívat se, že v srbských zákopech neměla rocková image své místo. Jak ukazuje film Srdjana Dragojeviće „Hezké vesnice hezky hoří“ (*Lepa sela lepo gore*), rock poslouchali během války i srbští vojáci. Ve filmu je originálním způsobem zachycena skupina srbských vojáků vypalujících za doprovodu populární písně „Celá Jugoslávie hraje rock n’roll“ (*Igra rokenrol cela Jugoslavija*) skupiny Električni Orgazam domy bosňáckých civilistů. Použití této písně ve filmu má navíc evokovat to, že se ve válce jednalo o kulturní praktiku všech bojujících stran („celé Jugoslávie“). Některé rockové skupiny pak po celé bývalé Jugoslávii na novou situaci reagovaly otevřeně xenofobními skladbami. Těm se budeme věnovat v kapitole zabývající se vlasteneckou hudbou.

Srbští vojáci ve filmu „Hezké vesnice hezky hoří“, archiv autora

Na počátku devadesátých let utrpěl v Srbsku rock i jinou porážku než jakou byla kolaborace části rockerů s nacionalistickým režimem. Během první poloviny devadesátých let byla tato hudba prakticky vyloučena z médií. Reakcí na to byl přechod jedné části této scény do undergroundu a její aktivní angažmá v proti-Miloševićovské opozici. Některé z těchto skupin se pak zaměřily na nesnadnou spolupráci s interprety z ostatních nástupnických zemí. Jedním z výsledků těchto aktivit byly koncerty, které se v tomto období konaly za hranicemi bývalé Jugoslávie. Pro české prostředí není bez zajímavosti, že některé z těchto akcí se odehrály v první polovině devadesátých let i v Praze. Jiné se pak udály v místech velké koncentrace migrantů ze zemí bývalé Jugoslávie, a to zejména za podpory těch migrantů, kteří z vlasti odešli, aby se vyhnuli válce. Řada z nich totiž odpovídala svým věkem a kulturně-sociálním profilem právě milovníkům „Jugo-rocku“.

Ve své práci věnované populární hudbě první poloviny devadesátých let se Svanibor Pettan vyjadřuje k neschopnosti společenských věd předpovědět válku v bývalé Jugoslávii i v době, kdy všechny indicie naznačovaly tomu, že země směřuje do začarovaného kruhu mezietnické nesnášenlivosti.³⁵⁵ Podle Pettana však neselhal instinkt bývalého rockera Gorana Bregoviće. Tento dlouholetý frontman populární skupiny Bijelo Dugme totiž o svých vzpomínkách na události předcházející rozpadu Jugoslávie uvedl: „Na naše poslední turné si vzpomínám jako na velmi těžké. Myslím, že náš první koncert byl někde ve Sremske Mitrovici. Dovedli nás ve tmě na scénu. Myslíš si, že v té tmě není nic jiného než publikum a slyšíš poprvé ten zvuk „Srbija, Srbija“... Rozsvítla se světla a bylo tam přeplněno srbskými vlajkami. To bylo něco úplně nového. Jako kdyby to bylo naschvál, tak jsme den na to hráli v Chorvatsku. Stejná tma a z její hlubiny chorvatské vlajky. Nákladáky jsme měli popsané nápisy „Srbija über alles“. Potom to stejné v Chorvatsku. To bylo ještě před mítinky a demonstracemi. Bylo to poprvé vidět na našich koncertech.“³⁵⁶ Tato traumatická zkušenost na Bregoviće zapůsobila natolik, že netrvalo dlouho, aby opustil rozpadající se Jugoslávii a usadil se v Paříži, kde začal skládat zcela jinou hudbu určenou primárně pro západní publikum lačné balkánské exotiky.

³⁵⁵ S. PETTAN, „Music, Politics and War in Croatia in 1990s: An Introduction“, in S. PETTAN (ed.), *Music* cit., pp. 9-27.

³⁵⁶ Orig.: „Poslednje turneje se sjecam kao vrlo mucne. Mislim da je prvi koncert bio negdje ovdje. Valjda, Sremska Mitrovica. Izvedu nas u mraku na binu, mislis nema nicega u tom mraku osim publike, a cujes prvi put taj fon "Srbija", "Srbija" ... Upale se svjetla a ono prepuno srpskih zastava, nesto sasvim novo. Kao po ironiji, sutradan sviramo u Hrvatskoj. Isto mrak i iz mraka hrvatske zastave po dubini. Kamione smo imali isarane sa "Srbija uber alles". Posle to isto u Hrvatskoj. To je bilo prije skupova, demonstracija. To se prvi put vidjelo po nasim koncertima.“, cit. in P. POPOVIĆ, „Na ruševinama Bregovićeve Jugoslavije“, http://www.yurope.com/zines/SAM/arhiva_2/0004.html (12. 1. 2008).

Někteří kritici označují Bregovićovu hudební produkci devadesátých let jako „výprodej balkánské hudby“. Tento bývalý rocker totiž mezitím přesedlal na módní vlnu world music a řada z jeho kritiků poukazuje na to, že jako zaručeně „tradiční balkánskou hudbu“ prodával i kompozice s vlivy hudby z Kavkazu, Levanty nebo jiných částí světa. Pravidelně největším a nejlépe načasovaným úspěchem byla pro Bregoviće hudba k filmu Emira Kusturicy „Underground“ (1995). Soundtrack k filmu byl totiž právě tím, co západní publikum vystavené hororovým zprávám z válek rozpadu bývalé Jugoslávie očekávalo. Bregović v soundtracku poskládal hudební klišé západního Balkánu dohromady se současnou populární hudbou a spolu s Kusturicovou filmovou zápletkou tak film a hudba k němu tvoří svébytný příklad autoexotismu a k jako takovému se k němu v této práci ještě vrátíme.

Pro některé migranty z bývalé Jugoslávie je však Bregovićova hudba rovněž podstatnou referencí. Informantka žijící v Paříži mi tamější situaci popsala následovně: „Publikum závisí na hudbě. Pokud jde o koncerty srbských, bosňáckých nebo makedonských zpěváků, pak na ně obvykle chodí zejména Srbové. Pokud se ale jedná o koncert Bregoviće nebo o cikánské žesťové kutálky, které vlastně hrají hudbu z Kusturicových filmů, pak vám můžu říct, že publikum tvoří z 90% Francouzi. Mně se tenhle druh hudby líbí. Zbožňuji Bregoviće. Ti, co ho kritizují, jsou závistivci. Je to někdo, kdo uspěl v zahraničí. [Závist vůči těm, kdo uspěli] je v jihoslovanské mentalitě.“³⁵⁷

Osud bývalého frontmana skupiny Bijelo Dugme Gorana Bregoviće připomíná osudy členů další „jugo-rockové“ skupiny – „novovlnné“ formace ze Sarajeva, Zabranjeno Pušenje („Kouření zakázáno“).³⁵⁸ Ta byla v osmdesátých letech v Jugoslávii synonymem punkové revolty nesmiřitelné k rockovým dinosaurům „staré vlny“, jimiž byla právě skupina Bijelo Dugme („Bílý knoflík“). Rivalita mezi oběma původně sarajevskými skupinami se s ekonomickými migranty dostala daleko za hranice Jugoslávie. Na fotografii pořízené v jedné německé továrně tak můžeme vidět symbol zakazující cigaretu a překlad německého nápisu „*Rauchen verboten*“ do řady jazyků, jimž rozuměli tamější dělníci.

³⁵⁷ Paní K.D., Paříž, leden 2007; orig.: „*Le public dépend de la musique. Quand ce sont des chanteurs serbes ou bosniaques ou macédoniens, ce sont en général les Serbes qui y vont, mais quand c'est un concert de Bregović ou des Gitans qui jouent de la trompette et qui jouent en fait la musique des films de Kusturica, je peux vous dire qu'il n'y a que des Français, à 90%. Moi j'aime bien ce genre de musique. J'adore Bregović. Les gens qui le critiquent sont des jaloux, car c'est quelqu'un qui a réussi à l'étranger. [La jalousie envers ceux qui ont réussi][...] est dans la mentalité yougoslave.*“

³⁵⁸ Dalším jugoslávským rockerem žijícím od počátku devadesátých let v Paříži byl bývalý frontman skupiny Haustor Darko Rundek. I ten přesedlal v emigraci na world music a stal se do velké míry populární v zemích bývalé Jugoslávie i mezi migranty vyhraňujícími se proti nacionalismu.

Mimo španělštiny, turečtiny a angličtiny však můžeme vidět nápis - „Bijelo Dugme“. Můžeme se pouze domnívat, že jugoslávský předák, jehož se při zadávání nápisu na ceduli, ptali na to, jak se v jeho jazyce řekne „Kouření zakázáno“, nemohl snést myšlenku, že by se po zbytek svých pracovních směn musel dívat na jméno nenáviděné „new wave“ kapely, ale namísto nápisu zakazujícího kouření (Zabranjeno pušenje) nechal napsat „bílý knoflík“ (Bijelo Dugme).

Tabulka zakazující kouření v německé továrně, archiv autora

S koncem jugoslávské federace se skupina Zabranjeno Pušenje rozpadla na bosenské a srbské křídlo. Srbská větev se přetransformovala v The No Smoking Orchestra a s aureolou svého basisty, výše zmíněného filmového režiséra Emira Kusturicy, se brzy stala velmi populární u mezinárodního publika. Hudební styl The No Smoking Orchestra totiž prošel významnou transformací, aby se značně přiblížil burleskní hudbě inspirované etnickými motivy a nikoli nepodobné hudbě bývalého úhlavního rivala skupiny – Gorana Bregoviće.

The No Smoking Orchestra, archiv autora

V nástupnických zemích jugoslávské federace stejně jako u migrantů se „Jugo-rock“ sedmdesátých a osmdesátých let těší stále značné popularitě, a to jak u generace, která prožila s touto hudbou své mládí, tak i u generace vyrůstající v devadesátých letech a později. Retro-vlna jugoslávského rocku zasáhla desetiletí po rozpadu Jugoslávie patrně všechny nástupnické země bývalé Jugoslávie.³⁵⁹ Můžeme se domnívat, že poslechem této hudby část mládeže nástupnických zemí bývalé Jugoslávie vyjadřovala revoltu vůči generaci svých rodičů, obvykle chápané jako té, která měla největší podíl na rozpadu federace, vypuknutí válek a izolaci. Jistě se jedná o značné zjednodušení, avšak o generačním rozměru obliby populární hudby spojované s politickou profilací jejich posluchačů už toho bylo napsáno mnoho zejména ve vztahu k hudebnímu žánru označovanému v jihoslovanském prostoru jako „turbofolk“. Než se k němu však dostaneme, podívejme se na představy migrantů spjaté s „původní“ folklórní hudbou bývalé Jugoslávie.³⁶⁰

D.3.a.2. Folklor

Folklor západního Balkánu se vyznačuje výjimečnou bohatostí forem a zejména v hudbě má dosud značně silnou pozici. Roviny vztahů folklóru a ostatních hudebních žánrů jsou navíc často nečekané a překvapující. Jako ilustraci můžeme uvést příklad záhřebské punkové ikony Branimira „Johnnyho“ Stuliće. Ten začal svou kariéru v hudební skupině hrající bosenskou folklórní hudbu *sevdah*.³⁶¹

Regionální variace folklórní hudby jsou v jihoslovanském prostoru závislé na tom, zda hudba pochází z jeho panonské, dinárské nebo jadranské oblasti. Zatímco některé složky folklóru instrumentalizoval komunistický režim, jiné nebo i tytéž využívaly jako národní kulturní dědictví režimy nacionalistické.³⁶² Paul Pawlikowski natočil o válce v Bosně

³⁵⁹ Pojmeme „retro“ se v teorii populární hudby a subkultur obvykle rozumí návrat popularity žánru, který vyšel z módy už před nějakou dobou. Pro obecnou teorii fenoménu srv. T. E. LIVINGSTONE, „Musical Revivals: Towards a General Theory“, in *Ethnomusicology*, 43, 1, pp. 66-85.

³⁶⁰ Pokud píšu o folklórní hudbě bývalé Jugoslávie jako o „původní“, vycházím tak z reference na Terence Rangera a Erica Hobsbawma považující tradici za konstrukt politicko-společenským kontextem. Srv. T. RANGER, E. HOBSBAWM, *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.

³⁶¹ I. MIRKOVIĆ, op. cit.; *Sevdah* nebo též *sevdalinka* je hudební žánr vycházející z bosenského městského folklóru. Typickým představitelem tohoto žánru byl mostarský lékař Himzo Polovina.

³⁶² Pro příklady využívání folklóru ze strany komunistických ideologů v Jugoslávii viz. M. BRKLJAČIĆ, „Popular Culture and Communist Ideology: Folk Epics in Tito's Yugoslavia“, in J. R. LAMPE, M.

a Hercegovině dokument, v němž představuje Radovana Karadžiče, jak zpívá epickou báseň a doprovází svůj monotónní zpěv hrou na strunný nástroj dinárské folklórní tradice – *gusle*.³⁶³ Po dlouhá století to byl v horských částech západního Balkánu právě tento nástroj, jenž doprovázel zpěv *guslara*, strážce nepsané epické poezie. Ta byla v této oblasti během dlouhého předliterárního období pro tamější obyvatelstvo všech konfesí hlavním zdrojem informací o světě.³⁶⁴

Zpěv a hudba *guslara* však nebyly jedinými folklórními praktikami využívanými ze strany nacionalistických režimů. V chorvatském kontextu tak například režim politické strany HDZ využíval po určitou dobu slavonské folklórní tradice takzvaných tamburašských hudebních skupin.³⁶⁵ Hudbě angažované v nacionalistických projektech se však budeme detailně věnovat v jedné z příštích kapitol. Pro tuto chvíli je namístě zaměřit se na jiný rozměr reprezentací spjatých s tradiční hudbou. Tím je opovržení, které folklór vzbuzuje ze strany části jihoslovanských „urbánních elit“. Pro řadu z těch, které se za elity považují, je totiž folklór a ještě více jeho současné formy záležitostí venkova a synonymem slámy trčící z bot buranů přezdívaných v jihoslovanském kontextu „sedláci“ (*seljaci*).

Takřka klasickým pozorováním je v tomto ohledu v mnoha ohledech velmi silný popis cesty Dubravky Ugrešić přes Dalmatské záhoří z dovolené na Jadranu nazpět do Záhřebu.³⁶⁶ Ugrešić, archetyp urbánní a kosmopolitní osobnosti, v něm popisuje svoje znechucení nad polyfonickým zpěvem dalmatského vnitrozemí nazývaným jako *rere* nebo *ganga*. Podle ní se jedná o nejhrubší možné hudební vyjádření, které ve formě hrdelního zpěvu zejména mužských hlasů, sahá až kamsi do hluboké mytologie. Motivy přezíravosti Dubravky Ugrešić nad touto hudbou lze jistě snadněji pochopit, když si uvědomíme, že autorka musela kvůli konzervativní politice Franja Tudjmana svou vlast na řadu let opustit. Pro čtenáře pak jistě není překvapením, že řada vokálních spolků věnujících se zpěvu *rere* a *ganga* vyjadřuje právě extrémně konzervativní myšlenky. Na druhou stranu však lze jen těžko mít porozumění s povýšeným pohledem urbánních

MAZOVER (eds.), *Ideologies and National Identities, The Case of Twentieth-Century Southeastern Europe*, Budapest, Central European University Press, 2000, pp. 180-210. V tomto článku dokonce Maja Brkljačić ukazuje příklady „falešného“ folklóru sloužícího k mobilizaci ať už ze strany komunistického nebo nacionalistických režimů.

³⁶³ Pro komentář Dubravky Ugrešić viz. D. UGREŠIĆ, *Kultura* cit., pp. 162-163.

³⁶⁴ Jeden z *guslarů* Dalmatského záhoří, Ivan Čaljkusić z Lovreće v Imotské krajině nahrál v polovině osmdesátých let skladbu pojednávající o ekonomických migrantech (*Naši ljudi u tudjini*).

³⁶⁵ R. BONIFACIĆ, „Regional and National Aspects of Tamburica Tradition: The Case of *Zlatni Dukati* Neotraditional Ensemble“, in S. PETTAN (ed.), op. cit., pp. 131-141.

³⁶⁶ D. UGREŠIĆ, *Kultura* cit., pp. 153-174.

segmentů jihoslovanské populace na své venkovské spoluobčany a už vůbec ne s hluboce odsuzujícím hodnocením jedné z nejstarších forem středomořského folklórního zpěvu.³⁶⁷

Pokud se vrátíme k migracím, je folklór nezřídka chápán jako prostředek uchování si etnické identity v emigraci a jako takový bývá protěžován ze strany institucí hostitelských zemí. Ty totiž vycházejí často z principů idealizovaného multikulturalismu a folklór je tak pro ně jednou z forem, jak dokazovat rozmanitost té které společnosti. Jinou formou může být například podpora etnické gastronomie během různých veřejných událostí snažících se ukázat úspěšnou „integraci cizinců do společnosti“. Folklór migrantů je tak přes svou často kontroverzní funkci i obsah chápán ze strany integračních aktérů jako nesporně pozitivní element. Podpora folklóru ze strany hostitelských společností je ale čímsi, co poměrně snadno navenek manifestuje otevřenost hostitelské společnosti vůči nově příchozím a současně to „moc nestojí“. Folklór totiž odkazuje k rozmanitosti (*diversité*) společnosti, nikoli k její toleranci vůči odlišnosti (*différence*), jakou mohou být například rozdílné vztahy migrantů mezi pohlavími nebo obecněji jiné společenské uspořádání než to dominující v hostitelské společnosti.³⁶⁸ Podporou folklóru jsou navíc migranti redukováni na pasivní objekt v tolerantních narativech hostitelské společnosti a s ohledem na argumentaci jejích elit, které „přece už podporují menšinovou kulturu“ ztrácejí možnost žádat pro ně daleko podstatnější podporu, jakou může být například sociální asistence nebo boj za plná práva migrantů shodná se starousedlíky. Folklór migrantů se tak stává nástrojem v rukou hostitelské společnosti a jeho podporou pak často dochází i k posílení konzervativních segmentů v heterogenních komunitách migrantů na úkor těch, kteří se opravdu chtějí do nové společnosti začlenit.

Není tedy velkým překvapením, že jihoslovanské komunity žijící v zahraničí mají řadu folklórních sdružení. V této práci jsem se zaměřil blíže na dvě z nich – srbskou folklórní skupinu z Drancy u Paříže (Biseri-Perle) a chorvatský spolek z rakouského Bregenzu (Tamburica). V řadě dalších zemí existují obdobné spolky a i přesto, co bylo napsáno výše, si někteří z jejich organizátorů stěžují na komplikace, které organizace obdobných dobrovolných aktivit přináší: „Organizovat folklórní skupinu je poměrně těžké. Měli jsme skupinu, která se jmenovala „Pleter“, ale s ohledem na to jak naši lidé žijí roztroušení

³⁶⁷ Pro více informací k tématu viz. P. CALETA, „Trends and Processes in the Music Culture of the Dalmatian Hinterland“, in *Music&Anthropology: Journal of Musical Anthropology of the Mediterranean*, Number 6, http://www.muspe.unibo.it/period/ma/index/number6/caleta/jos_0.htm (18. 7. 2010).

³⁶⁸ K této pozici v kritice multikulturalismu srv. zejména práce Homiho Bhabhy a Slavoje Žižeka.

po celé oblasti, je velmi těžké tyto věci organizovat.”³⁶⁹

Za jistou formou folklóru pak můžeme považovat i náboženskou hudbu. Podle informací bosenského tisku byla u bosňáckých migrantů v Německu a Rakousku populární muslimská náboženská hudba (*ilahije*) interpretovaná hafízem Senadem Podojakem, ve své době podstatnou postavou Islámského společenství Bosňáků Rakouska.³⁷⁰ Naproti tomu se kniha věnovaná bosňácké hudbě v Rakousku věnuje téměř výlučně folklórnímu žánru milostné hudby *sevdalinka*.³⁷¹ V jednom z biografických medailonků tak autoři vypráví životní příběh v Rakousku usazeného zpěváka Ševka Pekmezoviće. Ten odešel v roce 1992 z východní Bosny jako uprchlík a v nové vlasti se živil jako řidič kamionu.

Srbská folklórní skupina Sinovi Korduna z Toronta, archiv autora

Výzkum Svanibora Pettana mezi příslušníky chorvatské diaspory v Austrálii nabízí některá zajímavá pozorování zejména, co se týče hudby pokládané za folklór Druhého. V kontextu folklórních praktik chorvatských migrantů je tak chápán zejména folklór srbský. S ohledem na značnou provázanost obou národních folklórních tradic je však občas těžké determinovat, který folklórní prvek patří do kterého kulturního okruhu. Pettan tak předkládá

³⁶⁹ „Pour organiser un groupe folklorique, c'est assez difficile. On avait un groupe qui s'appelait Pleter mais vu la dispersion des gens qui habitent partout dans la région, c'est très difficile d'organiser de pareilles choses.“, otec M.A., Paříž, leden 2007.

³⁷⁰ CD "Zašto plače mosuš moj", viz. A. BUTUROVIĆ, „Vehabije, jučer, danas, sutra: Finansijska i personalna abeceda vehabija“, in *Slobodna Bosna*, 22. 3. 2007.

³⁷¹ U. HEMETEK, S. BAJREKTAREVIĆ, op. cit.

čtenáři pozorování muže původem z dinárské oblasti. Ten odmítl zpívat písně vlastní folklórní tradice, protože „nezní dostatečně chorvatsky“. Naproti tomu, přestože většina populace chorvatských migrantů v Austrálii pochází z jadranské oblasti, Pettanova práce ukazuje, že jim nečinilo nejmenší problém tančit na hudbu, která byla v devadesátých letech v Chorvatsku považována za srbskou.³⁷²

Je zajímavé, že folklór se jeví jako velmi atraktivní zejména pro potomky migrantů. To může souviset s hledáním kulturní identity a vyhraňováním se proti majoritní kultuře hostitelské země. Francouzka srbského původu tak neskrývala svůj entuziasmus pro folklór „yougo“: „[B]ěhem svátků se můžeme najednou ocitnout v tanci se zcela neznámými lidmi v kruhu nazývaném „kolo“ [...], a to si nikdy nemohu nechat ujít [...] [H]udba nutí všechny tančit a zpívat, aby za pomoci alkoholu skončili v slzách.“³⁷³

Jisté je však i to, že hudební vkus je generační záležitostí a hudební preference se často odvíjí od věku posluchačů. Asi šedesátiletý informant srbského původu z Paříže mi svědčil: „Co se týče hudby, tak dávám spíš přednost skladbám z minulosti. V sedmdesátých letech existovali na svou dobu vynikající zpěváci. Dnešní zpěváci už mi moc neříkají. Je to úplně jiná hudba. Je v ní příliš „bum bum bum“. Já mám raději akordeon.“³⁷⁴

D.3.a.3. Turbofolk a *narodnjaci*

Turbofolk je původně hanlivý název pro hybridní žánr kloubící různé formy folklóru se současnými postupy populární hudby. Najdeme v něm totiž jak „bum bum bum“,

³⁷² S. PETTAN, *Croats cit.*; orig.: „A man from Croatia's Dinaric zone did not want to sing in his own regional tradition at my request, saying, "it would not sound 'Croatian' enough." He preferred songs from the Adriatic zone, from which the majority of his community in Sydney came. Another example, from the Sunshine suburb of Melbourne, indicated just the opposite. In spite of the anti-Balkan campaign in Croatia, emigrants danced to music that the official media in Croatia would avoid as a notorious example of "Balkan" music, in this context synonymous with "Serbian", for its mixture of musical contents, instrumentation and style.“

³⁷³ Paní N.S., Paříž, listopad 2005; orig.: „[L]ors de fêtes on peut se retrouver à danser avec des inconnus dans une ronde appelée kolo [...] et je ne manque jamais de [la] danser [...] [L]a musique [...] fait chanter et danser tout le monde pour finir en pleurs... (l'ivresse aidant...)“

³⁷⁴ Pan M.J., Paříž, leden 2007; orig.: „Dans la musique je suis plutôt pour les chansons d'avant. Dans les années [19]70 il avait des chanteurs splendides pour l'époque. Je ne suis pas tellement pour les nouveaux chanteurs d'aujourd'hui. C'est une autre musique. Il y a trop de boum boum boum. J'aime plutôt l'accordéon.“

tak i akordeon. Modernitu i tradici. Západ i Východ. Nejkorektnější pojmenování pro tento ve své době velmi populární hudební žánr našly jihoslovanské jazyky ve spojení *novokomponovana narodna muzika* („nově komponovaná lidová hudba“), často zkracované buď na *novokomponovana* nebo na *narodna*. Dlouhý název měl položit jasné dělítko mezi tuto hudbu a autentický folklór (*izvorna narodna muzika*, tzv. „původní lidovou hudbu“). Míra folklorních motivů vůči těm moderním se v turbofolku totiž může u různých interpretů značně lišit. Catherine Baker pro tuto hudbu používá vcelku korektní označení „pop-folk“.³⁷⁵ Eric Gordy píše o této hudbě jako o „neofolku“.³⁷⁶ S ohledem na to, že se v současnosti označení „neofolk“ vztahuje ke zcela jinému hudebnímu žánru, budu v této práci používat s ohledem na jeho rozšířenost a výstižnost termín „turbofolk“ a alternovat ho s korektním pojmenováním *novokomponovana narodna muzika*. K této hudbě tak můžeme řadit jak různé varietní zpěváky využívající minimum tradičních postupů, tak i venkovské poloprofesionální interprety doplňující lokální popěvky soudobými rytmy z elektronického klavíru.

V jihoslovanském prostoru je *novokomponovana narodna muzika* vyznávána subkulturou, pro niž se vžil pojem *narodnjaci*.³⁷⁷ Současně je toto označení vztahováno i na interprety této hudby. *Narodnjak* je do češtiny značně těžko přeložitelný termín vycházející ze slova *narod*.³⁷⁸ To znamená v jihoslovanských jazycích jak národ, tak i lid. Přípona *-njaci* (v jednotném čísle *-njak*) pak příslušnost k tomuto slovnímu kmenu. Kostrbatý překlad do češtiny by pak mohl být blízký ke slovu „lidovkář“, ale s ohledem na to, že v Čechách a na Moravě je lidová hudba spjatá daleko více s „původním“ folklórem, nebudu toto slovo používat. Jihoslovanská *novokomponovana narodna muzika* může být v řadě znaků

³⁷⁵ C. BAKER, *Sounds* cit.

³⁷⁶ Eric Gordy však neklade mezi „neofolk“ a „turbofolk“ jasné rovnítko. „Turbofolk“ je pro něj jen „*dance-pop-folk commercial melange*“ a „Neofolk“ „*refers to the genre of „newly composed folk music“ (novokomponovana narodna muzika), defined by the use of styles and structures borrowed from various folk forms combined with pop instrumentation and arrangements. It is distinguished on the one hand from „authentic folk music“ (izvorna narodna muzika), in which performers seek to reproduce music from folk traditions, and on the other hand from „turbofolk“ in which instrumentation and arrangements borrowed from commercial dance and disco music dominate while a few folk elements remain.*“ E. GORDY, op. cit.

³⁷⁷ Jedním z prvních, kdo začal termín *narodnjaci* používat byl ve stejnojmenné značně vůči fenoménu kritické skladbě šansonier Djordje Balašević. Ten význam termínu popsal jako „hybridní třída na půl cesty z vesnice do města“ (*hibridna klasa na pola putu selo-grad*). Pro jiný kritický výklad termínu „*narodnjaci*“ srv. D. UGREŠIĆ, *Kultura* cit., p. 159. Ugrešić fenomén popisuje poměrně nevybraně jako „endemický hudební virus“, dále „lepidlo národa v prostoru bývalé Jugoslávie“ a „kolektivní paměť převedenou na tón“. (orig.: „Što su narodnjaci? Narodnjaci su novokomponovana narodna glazba, endemski glazbeni virus. Narodnjaci su ljepilo naroda na bivšem jugo-prostoru, znak međusobna raspoznavanja, zajednički razlog za sućut i mržnju istodobno. Narodnjaci su razgaljena „duša naroda“, srce, ranjivo mjesto, kolektivno pamćenje svedeno na ton.“)

³⁷⁸ Do angličtiny se slovo *narodnjak* obvykle překládá jako *folkie* nebo dokonce *folknjak*, viz. E. GORDY, op. cit., p. 109.

podobná české dechovce. Slovo *narodnjak* však nelze překládat ani slovem „dechovkář“, protože se v českém a jihoslovanském prostoru tyto sociální skupiny v řadě ukazatelů liší.³⁷⁹

Počátky popularity *novokomponovana* lze sledovat už v šedesátých letech 20. století v souvislosti s vnitrojugoslávskými migracemi a přesunem obyvatelstva z venkova do měst.³⁸⁰ Řada autorů pak extrémní popularitu této hudby vykládá jako výsledek akulturace městské a venkovské populace. Z úhlu pohledu urbánních elit pak může být tato popularita vykládána jako výsledek kulturního ochuzení měst po přílivu venkovských migrantů. Názorové turbulence okolo turbofolku byly obzvlášť živé v devadesátých letech dvacátého století, kdy byla tato hudba mnohými chápána jako zvukový doprovod k rozpadu bývalé Jugoslávie.³⁸¹ S podobnými hodnotícími soudy je však třeba nakládat značně opatrně a jak uvidíme později, je turbofolk komplexním sociálním fenoménem, který v práci věnované migracím z bývalé Jugoslávie, zaslouží bližší pozornost.

D.3.a.3.a. Kritika turbofolku

Řada autorů zejména první poloviny devadesátých let odsuzovala z jisté prozápadní liberální perspektivy turbofolk jako nositele nacionalistických, regionalistických, konformistických, antikosmopolitních, machistických a patriarchálních myšlenek. Hudební žánr rovněž pro kritiky z této pozice ztělesňoval estetiku „nových bohatých“, kteří byli v jihoslovanském prostoru tohoto období zejména „válečnými zbohatlíky“ (*ratni profiteri*) napojeními na mafii. Jejich sociálně psychologickou pozici lze shrnout jako „étos hospody“. Slovo „hospoda“ je v této souvislosti třeba chápat jako nepřilíš šikovný překlad jihoslovanského termínu *kafana*. Toto slovo původně evokuje občerstvovací zařízení na venkově nebo v malém městě. Kritici turbofolku v klientech *kafany* viděli ztělesnění psychologické uzavřenosti a současně fascinace snadno vydělanými penězi. Přezíravé

³⁷⁹ Turbofolk a dechovka se liší hlavně co do věku a sociálního zázemí svých posluchačů. Zatímco turbofolk poslouchali ve své době spíše mladší a v ekonomicky úspěšnější lidé (nezřídka i tzv. noví bohatí, viz. dále), dechovka je spojována se staršími ročníky posluchačů a zejména těch, kteří nejsou považováni za vítěze postsocialistické ekonomické transformace. Na téma srovnání těchto dvou hudebních žánrů a mexického narcocorridos jsme společně s Jakubem Machkem v rámci Centra pro studium populární kultury (CSPK) provedli zatím nepublikovaný výzkum.

³⁸⁰ L. VIDIĆ RASMUSSEN, op. cit., p. 241.

³⁸¹ E. GORDY, op. cit., p. 119.

chápání rurální a semi-rurální populace ze strany zejména srbských intelektuálních elit má poměrně dlouhou tradici. Řada liberálních kritiků turbofolku uvádí v této souvislosti referenci na Konstantinovičovu práci z roku 1969 rozebírající z této perspektivy „filozofii malého města“ (*filozofija palanke*).³⁸²

Je ironií osudu, že slovo „turbofolk“ bylo původně chápáno jako cynické označení tohoto svérázného hudebního žánru. Postupem času však přejali jeho fanoušci toto označení hrdě za své a jeho autor, černohorský hudebník Rambo Amadeus žijící v Bělehradě v této souvislosti ve své době tvrdil, že se cítí jako Einstein po svržení atomové bomby. Pokud se však vrátíme ke kontroverzím, které tato hudba ve své době vzbuzovala, je třeba dát znovu slovo Rambo Amadeovi. Podle něj byla popularita této hudby způsobena postsocialistickou „turbopolitikou“ zodpovědnou za propagaci špatného vkusu: „[P]olitici vědomě způsobili primitivizaci médií a tak i celé společnosti, když ji připravovali na válku. Potom jsem si ale všiml, že tehdejší politická elita se v soukromí bavila se zpěvačkami z barů. To znamená, že estetika nočních barů ibarské magistrály jim byla zcela po chuti.“³⁸³

Záběr z turbofolkového koncertu, archiv autora

³⁸² R. KONSTANTINOVIĆ, *Filozofija palanke*, Beograd, Nolit, 1981 (první vydání 1969).

³⁸³ „[L]es politiciens avaient consciemment mené la primitivisation des médias et de la société dans son ensemble en les préparant à la guerre, mais ensuite j’ai remarqué que l’élite politique d’alors se divertissait en privé avec des chanteuses de café, c’est-à-dire que l’esthétique des bars de nuit de la route de l’Ibar était totalement à leur mesure.“, RAMBO AMADEUS, rozhovor se Slobodanem Georgijevem, in *Vreme*, 16. 9. 2005, překlad do francouzštiny P. Aligrudic, „Rambo Amadeus continue le combat contre le turbofolk“, in *Courrier des Balkans*, <http://www.balkans.eu.org/article5795.html> (18. 9. 2005).

Kritiku turbofolku v Srbsku devadesátých let shrnuje Miša Đurković do tří hlavních skupin.³⁸⁴ Tradicionalisté vyčítali tomuto hudebnímu směru poskvrnění srbských folklórních motivů orientálními a zejména islámskými vlivy. Ty jsou patrné zejména na zpěvu řady turbofolkových hvězd v charakteristickém hlasovém vibratu a některých dalších motivech charakteristických pro arabskou a tureckou hudbu. Kritiku ze strany kosmopolitů, jako je Rambo Amadeus nebo Eric Gordy, jsme viděli výše. Đurković ji shrnuje jako chápání turbofolku coby nástroje postsocialistických politických elit pro nacionalistickou mobilizaci. Kritika zleva, Đurkovićem nazvaná jako trockistická, pak směřuje zejména proti machismu, hájení patriarchálních hodnot a estetice blízké pornografii.

Seka Aleksić při vystoupení, archiv autora

D.3.a.3.b. Turbofolk a mezinárodní populární hudba

Určitou obranu proti obvinění turbofolku z machismu a hájení patriarchálních hodnot předkládá Branislav Dimitrijević.³⁸⁵ Ten ve svém článku zmiňuje řadu skladeb

³⁸⁴ M. ĐURKOVIĆ, „Ideološki i politički sukobi oko popularne muzike u Srbiji“, in *Filozofija i Društvo*, XXV, 25, 2005, pp. 271-284.

³⁸⁵ B. DIMITRIJEVIĆ, „Globalni turbofolk“, in *NIN*, 20. 6. 2002.

turbofolkových zpěvaček, které se naopak proti patriarchální společnosti ve své době otevřeně stavěly. Současně Dimitrijević brání styl těchto interpretek popisovaný jejich feministicky orientovanou oponentkou jako „agresivní, sadistická a pornograficky erotizovaná ikonografie”.³⁸⁶ Podle něj se jedná o pouhou lokální imitaci a adaptaci stylu zpěvaček typu Madonny, Britney Spears nebo Kylie Minogue.

Zcela nové souvislosti odhaluje v této souvislosti také Zoran Ćirjaković: „Mladí „urbánní” Slovinci dnes poslouchají turbofolk jako exotický výraz „orientálního” hédonismu, jehož se jejich kultuře chronicky nedostává. Podobně se turbofolk zatím poměrně stydlivě probíjí do sofistikovaných klubů New Yorku, Vídně nebo Varšavy, kde je raï, al-žil a bollywoodská hudba už dávno oblíbená u hédonistického publika nezátíženého komplexu srbské a chorvatské „urbánní” elity.”³⁸⁷

Ćirjakovićovo trefné pozorování je však třeba uvést na pravou míru. Jistý druh „balkánské” hudby byl ve své době skutečně z uvedených důvodů populární, nelze ho však považovat za zcela identický s hudbou, o níž byla dosud řeč. Tento „turbofolk-light” se totiž tak, jak byl prezentován vybranému publiku na tanečních parketech celého světa, podstatně liší od hudby produkované pro domácí spotřebu. Princip křížení postupů folklórní a moderní hudby sice může být podobný, avšak burleska The No Smoking Orchestra, „world fusion” Gorana Bregoviće, romské dechové kutálky ze Srbska nebo Makedonie a jejich remixy Balkan Beats, Balkanizacija a další nemají marketingově, textově ani zvukově nic společného s turbofolkem, jak jej můžeme slyšet na televizním kanále TV Pink nebo v libovolné *kafaně* u hlavní silnice.³⁸⁸

³⁸⁶ Ivana Kronja citovaná v Z. ĆIRJAKOVIĆ, „Turbofolk naš i svetski“, in *Nova srpska politička misao*, 2005, http://www.nspm.org.yu/Intervjui/2005_cirjak_turbofolk.htm (23. 10.2006): „U ambiciozno zamišljenoj knjizi o turbofolku Kronja piše i o "agresivnoj, sadistički i pornografski erotizovanoj turbo-folk ikonografiji”.“

³⁸⁷ Z. ĆIRJAKOVIĆ, op. cit.; orig.: „Mladi, "urbani" Slovenci danas uživaju u turbofolku kao egzotičnom izrazu "orijentalnog" hedonizma koji hronično nedostaje njihovoj kulturi. Na sličan način se turbofolk zvuk, doduše još uvek stidljivo, probija u sofisticiranim klubovima Njujorka, Beča ili Varšave, u kojima su raï, al žil i bolivudska muzika već odavno favoriti hedonističke publike, neopterećene kompleksima srpske i hrvatske "urbane" elite.“

³⁸⁸ Jako typické příklady hudby, o níž je řeč na těchto stránkách, doporučuji následující skladby na přiloženém CD: Ceca – *Babaroga*, Gordan i Milos Bojanic – *Hocemo li brate zapjevati*, Mile Kitic – *Milioni Kamioni*.

D.3.a.3.c. Turbofolk a migrace

První skladby v „národním duchu“ měly už na začátku šedesátých let vzory mimo prostor západního Balkánu. Jednalo se zejména o italské *canzoni* a německé *Schläger*, ale i o řeckou, tureckou a arabskou populární hudbu. Výklad fenoménu turbofolku zasazený do globálních souvislostí předložil až Zoran Ćirjaković.³⁸⁹ Podle něj nemůže být *novokomponovana narodna muzika* chápána bez přihlídnutí k širším souvislostem populární hudby, která měla nesporně od šedesátých let zejména ve Třetím světě obdobné tendence křížit tradiční a moderní postupy. Ćirjaković pak předkládá přesvědčivé argumenty pro komparabilitu turbofolku a hudebních žánrů, které jsou produktem zkušenosti buď jen vnitrostátní anebo i mezinárodní migrace - turecký *arabesk*, řecké *rebetiko*, nigerijský *afrobeat*, indicko-britská *bhangra*, mexicko-americké *narcocorridos*, alžírsko-francouzský *rai* a další. Spojení migrací a těchto hybridních hudebních žánrů si někteří autoři explicitně všímají a vykládají popularitu turbofolku adaptací migrantů na depresivní zkušenosti zejména ekonomické migrace.³⁹⁰ Moje vlastní pozorování ve Vídni tuto tezi může potvrdit.³⁹¹

³⁸⁹ Z. ĆIRJAKOVIĆ, op. cit.

³⁹⁰ Mimo Gordyho a Ćirjakoviće i M. ĐURKOVIĆ, op. cit.

³⁹¹ Vedle toho, že valná většina prodejců jihoslovanské hudby vystavuje ve svých výlohách zejména tituly tohoto hudebního žánru, se jedná o výsledek hlasování na webovém portálu *Bečka raja* (<http://www.beckaraja.at>), kde více než dvě třetiny respondentů označily hudbu *narodna* za svůj nejoblíbenější žánr (28. 10. 2007).

Výloha hudebního obchodu, Südbahnhof, Vídeň, 30. 4. 2007, archiv autora

Je však potřeba zdůraznit, že ve vztahu mezi turbofolkem a migracemi se někteří z autorů dopouští zjednodušení daných buď exotismem tématu nebo přijetím nekriticky nepřátelské pozice vůči turbofolku. Některé kontroverznější závěry Erica Gordyho tak mohou jen těžko na základě svého výzkumu potvrdit. Jako značně scestná mi připadá jeho teorie o integraci arabských vlivů do turbofolku za účinného přispění skupin pracovních migrantů.³⁹² Je pro mě jen velmi těžké představit si jugoslávské lékaře nebo techniky, jak po večerech v Libyi nebo Iráku kříží jihoslovanský a arabský folklór s moderními prvky dance popu. Současně bych doporučoval brát s rezervou Gordyho teorii podle níž jsou za enormní popularitou tohoto druhu hudby do Jugoslávie navrátilí se ekonomičtí migranti.³⁹³ Ti jistě svoji roli sehráli, ale na základě svého výzkumu se domnívám, že ji nelze ani přeceňovat.

³⁹² E. GORDY, op.cit., p. 107; orig.: „Not all workers abroad went to Germany, of course. Some of the most lucrative international jobs were on construction and engineering projects in the Middle East and North Africa, where local popular music probably contributed some of what later critics of neofolk called the "Islamic melos" of the music.”

³⁹³ E. GORDY, op.cit., p. 107; orig.: „Neofolk music achieved huge popularity among Yugoslav workers in other countries, who brought taste for the music back to the provincial towns from which they came. The private companies and cafes that many returned gastarbajteri opened helped to diffuse the music, which with time came to define the tastes of "peasant urbanities”.”

Transnacionální charakter jihoslovanských migrací pak samozřejmě působil na rozšíření turbofolku do soukromého i veřejného prostoru hostitelských zemí. Ve Vídni tak například můžeme tuto hlasitou hudbu často slyšet z projíždějících automobilů nebo na ulicích pozorovat plakáty na koncerty turbofolkových hvězd, které se konají v soukromých klubech pro relativně uzavřený okruh posluchačů. Málokde jinde je přítomnost Jihoslovanů v diaspoře tak snadno pozorovatelná jako právě ve Vídni. Je tomu tak i kvůli právě zmíněným všudypřítomným odkazům na populární hudbu a v jejím rámci zejména na turbofolk. Na rozdíl od výše uvedených příkladů srovnatelných žánrů transnacionální populární hudby však jihoslovanský případ nevzbudil zatím v kulturních studiích přílišný zájem.³⁹⁴ Pokud se s pojmem transnacionalismu v souvislosti s populární hudbou operuje, je tomu pak zejména ve vztahu rozdílného hodnocení turbofolku mezi jednotlivými národy bývalé federace.³⁹⁵ Domnívám se proto, že výzkumná sonda do vztahu mezinárodní migrace a tohoto druhu populární hudby je pro kontext Jihoslovanů v zahraničí skutečně atraktivním tématem.

D.3.a.3.d. Přenesení „kulturní války“ za hranice nebo usmíření v diaspoře?

Výše zmínění autoři identifikovali v srbském prostředí devadesátých let dvacátého století hluboký sociálně-psychologicko-politický rozkol mezi subkulturami *rockeri* a *narodnjaci*.³⁹⁶ Toto pozorování bylo do velké míry platné i v Bosně a Hercegovině, kde měly oba tyto žánry populární hudby stabilně silnou pozici i v období před poslední válkou.³⁹⁷ Situace v Chorvatsku byla determinována místními specifiky a snahou tehdejších politických elit odpoutat tamější populární hudbu od zbytku bývalé Jugoslávie.³⁹⁸ Turbofolk měl však i přes tyto překážky v Chorvatsku značně velké publikum, a to paradoxně zejména mezi

³⁹⁴ Pro politický výklad tureckého hudebního žánru *arabesk* srv. např. M. STOKES, „Islam, the Turkish State and Arabesk“, in *Popular Culture*, 11, 2, pp. 213-227. Zajímavou komparaci mezi sociální funkcí hudebních žánrů *raï* a *rebetiko* předkládá M. ORIOL, „La chanson populaire comme création identitaire: le Rebetiko et le Raï“, in *Revue Européenne des Migrations Internationales*, 2005, 16, 2, pp. 131-142, <http://remi.revues.org/document1807.html> (26. 10. 2006).

³⁹⁵ C. BAKER, „The Politics of Performance: Transnationalism and its Limits in Former Yugoslav Popular Music, 1999–2004“, in *Ethnopolitics*, 5, 3, pp. 275–293.

³⁹⁶ Z. ČIRJAKOVIĆ, op. cit., M. ĐURKOVIĆ, op. cit., E. GORDY, op. cit.

³⁹⁷ Čirjaković připomíná, že i během války v Bosně a Hercegovině (1992-1995) a bezprostředně po ní byla srbská *novokomponovana narodna muzika* paradoxně populární i mezi bosňáckým publikem. Z. ČIRJAKOVIĆ, op. cit.

³⁹⁸ Pro analýzu problematiky vztahu populární hudby a chorvatského nacionalismu viz. nedávno vydaná práce C. BAKER, *Sounds of cit*.

velmi mladou posluchačskou populací. Kontroverze okolo turbofolku, o nichž byla řeč dříve, se spolu s migranty z bývalé Jugoslávie dostaly i za hranice jejich nástupnických zemí a tyto se tak staly novými bojišti této „kulturní války“.

Není velkým překvapením, že její „bojové linie“ jsou prakticky shodné se sociálně-psychologickými hranicemi mezi jednotlivými skupinami migrantů tak, jak jsme o nich hovořili na jiném místě. Během rozhovoru v Paříži v lednu 2007 se mi jedna informantka svěřila: „Já poslouchám hlavně mezinárodní hudbu. Srbská hudba pro mě je hlavně rock a pop. Folklor nemám moc ráda. Líbí se mi tradiční hudba, ale ta opravdová. Ta nová [folklórní hudba] je kýč, je hrozná, děsím se jí! To je pro venkovany. Je to hra peněz. Bylo toho tolik, že teď už nechtějí nic jiného.“³⁹⁹ S ohledem na odmítavý přístup k turbofolku z pozice chorvatského nacionalismu není ani velkým překvapením, že na webu chorvatského internetového rádia zřizovaného migranty nacionalistické orientace najdeme umístěn banner s výmluvným nápisem: „Say No to Turbo Folk“.⁴⁰⁰

Na druhou stranu však stejná informantka na přímou otázku odpověděla, že si nemyslí, že by v prostředí srbských migrantů v Paříži byly mezi posluchači rocku a turbofolku významnější rozdíly v politické orientaci. Rozvolnění striktně definovaných hranic mezi oběma subkulturami pak ve stejném kontextu připouští i jiný informant: „Když si lidé trochu vypijí, tak po rocku poslouchají [...] i turbofolk[.]“⁴⁰¹ Zůstává tedy otázkou, nakolik se jedná o dva skutečně tak nesmiřitelné názorové světy, jak je prezentoval Eric Gordy a další. Je totiž pravděpodobné, že Gordy během svého pobytu v Bělehradě v devadesátých letech dvacátého století přejal úhel pohledu řady svých informantů, kteří se rekrutovali zejména ze subkultury *rockeri*. To mu jistě nelze mít za zlé a s řadou jeho odsouzení turbofolku pak nelze než souhlasit. Gordy také správně připomíná, že na nacionalistické mobilizaci devadesátých let se z hudebních žánrů nepodílel pouze turbofolk. Ten se po odstoupení Miloševićova režimu od podpory srbských států v Chorvatsku a Bosně a Hercegovině v roce 1994 svých nacionalistických konotací navíc zbavil položením důrazu na „nepolitická“ konzumní a erotická témata.

³⁹⁹ Paní K.D., Paříž, leden 2007; orig.: „J'écoute plutôt la musique internationale. La musique de Serbie, pour moi c'est le rock et la pop, je ne suis pas trop folklore. J'aime bien la musique traditionnelle mais la vraie. Ce qu'il y a de nouveau c'est kitsch, c'est atroce, j'ai horreur de ça! C'est pour les populations paysannes. C'est le jeu de l'argent, ils ont tellement bourré le crâne avec cette musique là que les gens ne veulent que ça.“

⁴⁰⁰ <http://www.croradio.net> (11. 10. 2009).

⁴⁰¹ „Les gens, quand ils prennent quelques verres, après du rock ils écoutent [...] du turbofolk[.]“, Pop S.S., Paříž, leden 2007.

C.3.a.4. Vlastenecká hudba

Do značné míry populární byla mezi migranty z bývalé Jugoslávie i různorodá směs hudební produkce reflektující nacionalistické motivy. V rámci této práce jsem jí záměrně vyčlenil vlastní podkapitolu, byť se prakticky nejedná o specifický hudební žánr. Jedním ze zdrojů inspirace vlastenecky orientované hudby byla v prostoru bývalé Jugoslávie starší tradice. Ať už se jednalo o četnické písně pocházející v některých případech až z období před První světovou válkou nebo o ustašovské popěvky z Druhé světové války, měly tyto skladby spolu s agitační a propagandistickou hudební produkcí komunistického období v bývalé Jugoslávii určující význam pro profilaci vlastenecky orientované populární hudby na přelomu osmdesátých a devadesátých let. S ohledem na velkou míru popularity tohoto druhu hudby mezi migranty z bývalé Jugoslávie je potom tématem této podkapitoly vlastenecká hudba období následujícímu rozpadu federace.

Populární hudba hrála po jistou dobu významnou úlohu z hlediska nacionalistické mobilizace. Obecně je s touto úlohou ve zmíněném období spojován zejména turbofolk, avšak, jak si brzy ukážeme, nejednalo se zdaleka o jediný hudební žánr, který si s nacionalismem zadal. Zajímavé je, že jedna z prvních skladeb tohoto druhu (*Nemože nam niko ništa*, „Nikdo nám nic nemůže“ Mitara Miriće) je dnes chápána jako apologie Jugoslávie. Ve své době však tento slogan používaly i srbské paramilitární formace. Popularitu vlastenecky orientované hudby mezi určitými segmenty společností bývalé Jugoslávie i mezi migranty, kteří odsud odešli, však těžko vysvětlovat jinak než, že slovy mé informantky o turbofolku „toho bylo tolik, že teď už nechtějí nic jiného.“

Skutečným fenoménem vlastenecky orientovaného turbofolku se pak na dlouhou dobu stala srbská zpěvačka Svetlana Ražnatović vystupující pod pseudonymem Ceca. Ta sice pravděpodobně nikdy nezpívala otevřeně xenofobní texty, avšak atmosféra na jejích koncertech v devadesátých letech zdaleka předčila poslední srbské koncerty skupiny Bijelo Dugme, o nichž tehdejší frontman skupiny Goran Bregović se zděšením prohlašoval, že na nich zněl hukot nacionalistických hesel, vlály srbské zástavy a byl vidět pravoslavný symbol tří prstů. Tuto elektrizující atmosféru na svých koncertech a svou aureolu mezi nacionalisticky orientovanými Srby Ceca navíc přizivila svým okázalým sňatkem s velitelem paramilitární formace Tygři (*Tigrovi*) Željkiem Ražnatovićem známým pod pseudonymem Arkan. Její písně se pak staly populárními nejen mezi určitými segmenty srbské populace, avšak paradoxně i mezi obdobnými vrstvami chorvatské

a bosňácké společnosti.

Mezi srbské rockery vyjadřující otevřenou podporu nacionalismu patřil, jak jsme viděli dříve, například frontman skupiny Riblja Čorba Bora Djordjević. Řekli jsme si také, že pro něj tato pozice představovala logické vyústění jeho antikomunismu. Jiným důvodem také mohl být kalkul reagující na ztrátu společné federální rockové scény a snaha vytěžit z rozpadu Jugoslávie maximum.⁴⁰² Příkladem rockerské inklinace k vlasteneckým pozicím byla v Chorvatsku skladba Jury Stubliće *E moj družo beogradski* („Hej bělehradský kamaráde“), v níž se obracel na imaginárního přítele na druhé straně frontových linií a vysvětloval mu jeho pomýlené chápání aktuálních událostí. Srbskou odpovědí na tuto skladbu byla píseň právě Bory Djordjeviće vracející Stubličovi stejnou měrou: *E moj družo zagrebački*.

D.3.a.4.a. Marko Perković-Thompson

Skutečnou osobností propojující nacionalismus a rock se ale v chorvatském prostředí stal Marko Perković-Thompson. Počátek jeho hudební kariéry časově odpovídá rozpadu bývalé Jugoslávie a chorvatské válce za nezávislost. Jeho prvním velkým hitem se stala skladba „Bitva Čavoglave“ (*Bojna Čavoglave*), která byla pojmenována podle vesnice v Dalmatském záhoří, kde chorvatská vojska úspěšně odrazila ofenzívu Krajinských Srbů. Shodou okolností se jedná o místo, odkud Marko Perković pochází. Na počátku písně zdraví Thompson své publikum ustašovským *Za dom spremni* („Buď připraven pro vlast“). V klipu pózuje zpěvák ve vojenské uniformě chorvatských jednotek a spolu se svými uniformovanými kolegy dává divákovi pocítit, že to byla právě jejich odhodlanost, která „četniky“ zastavila. Není třeba dodávat, že svůj pseudonym převzal Thompson od názvu svého oblíbeného samopalů.

⁴⁰² E. GORDY, op.cit., p. 123.

Marko Perković-Thompson při vystoupení, archiv autora

Chorvatský muzikolog Svanibor Pettan označuje Thompsonovu hudbu za „Balkan-rock“ a dává jí tytéž významy, které řada kritiků vyčítá turbofolku: nacionalismus, regionalismus, šovinismus, xenofobii, machismus, kult zbraní.⁴⁰³ Thompsonova „svalnatá lyrika“ je založena na nenávisti vůči Srbům a komunistům. Jedna z jeho nejpopulárnějších skladeb je interpretací ustašovského válečného popěvku a je vlastně oslavou vyhlazovacích táborů NDH v Jasenovci a Stara Gradiška.⁴⁰⁴ Marko Perković-Thompson se však svým kritikům úpěnlivě bránil tím, že tato píseň, jíž navíc nebyl autorem, by byla populární i bez něho. Je navíc pozoruhodné, že Marko Perković-Thompson zdaleka neměl v devadesátých letech ani později pouze publikum, které by se rekrutovalo pouze z prostředí ultrapravice.⁴⁰⁵ Thompson je dodnes velmi aktivní jak v Chorvatsku a Chorvatsy obydlených částech Bosny a Hercegoviny, tak i mezi chorvatskými migranty v zahraničí. Marko Perković-Thompson tak pravidelně koncertuje v řadě destinací zejména německo-jazyčných zemí, nevyjímaje Vídeň a další rakouská města.

Pravděpodobně nejkontroverznější ohlasy na Thompsonovy koncerty přicházejí ale z Bosny a Hercegoviny, kde se jeho vystoupení často stávaly a dodnes stávají přehlídkou

⁴⁰³ S. PETTAN, „Music, Politics and War in Croatia in 1990s: An Introduction“, in S. PETTAN (ed.), *Music* cit., p. 25.

⁴⁰⁴ Viz. text *Jasenovac i Gradiška stara* v přílohách – Texty.

⁴⁰⁵ Viz. C. BAKER, *Sounds* cit.

ustašovských uniforem a dalších symbolů NDH. Svou roli v této souvislosti pravděpodobně sehrála frustrace jistých segmentů bosensko-hercegovské etnický chorvatské populace nespokojených s daytonským uspořádáním Bosny a Hercegoviny a nostalgických po epizodické existenci chorvatské Herceg-Bosny.

Na druhé straně je potřeba zmínit aktivity chorvatské levice napojené na největší internetový portál v zemi (Index.hr), které se podařilo v sérii článků upozornit na nebezpečnost Thompsonova jazyka a zejména jeho rozněcování mezietnické nenávisti. Jiným oponentem jeho tvorby se stala chorvatská židovská obec. Aby byl však obraz hudební tvorby Marka Perkoviće-Thompsona úplný, je třeba zmínit, že symboly a image spojované s ustašovci a NDH obsahují v jeho tvorbě pouze jednu z rovin. Dalším jeho marketingovým tahem cílícím na nejmladší posluchačskou generaci, je používání symboliky spjaté s žánrem „fantasy” a s hudebním stylem „hard rock”, stále populárním mezi posluchači, kteří si oblíbili hudbu přelomu osmdesátých a devadesátých let.

D.3.a.4.b. Baja Mali Knindža

Za jistý protipól Thompsona lze v prostředí krajinských Srbů, považovat Mirko Pajčina, vystupujícího pod uměleckým pseudonymem Baja Mali Knindža. Ten se narodil v západobosenské vesnici Gubin, vzdálené vzdušnou čarou necelých dvacet kilometrů od Thompsonovy rodné obce Čavoglave. V lyrické tvorbě obou autorů hraje podstatnou roli vysokohorský masiv Dinara nacházející se mezi těmito dvěma lokalitami. Počátek Bajovy popularity souvisí rovněž s rozpadem bývalé Jugoslávie a zejména s epizodickou expanzí srbských států na území dnešního Chorvatska (Republika Srbská Krajina) a Bosny a Hercegoviny. Po úspěchu chorvatsko-bosňáckých ofenzív z léta a podzimu roku 1995 odešel z těchto oblastí velký počet srbského obyvatelstva, a to jak do Srbska, tak i zejména do alpských zemí. Baja Mali Knindža proto po Daytonském mírovém jednání nejčastěji vystupoval mimo oblastí, které zůstaly v Srby kontrolované části Bosny a Hercegoviny (Srbská republika), a samotného Srbska, v jižním Německu, Švýcarsku, Rakousku a Slovinsku, tedy na místech velké koncentrace diaspory krajinských Srbů.

Baja Mali Knindža vydal svou první nahrávku jako pětadvacetiletý v roce 1991, v době,

kdy se Jugoslávie začala rozpadat pod činností jednotlivých nacionalistických stran. Tento rodák z dinárské vesnice od počátku vystupoval jako advokát krajinských Srbů a jeho první nahrávka se jmenovala příznačně „Krajinu nedám“ (*Ne dam Krajine*). Bajova hudba je založena na moderní interpretaci folklóru dinárské oblasti. Jeho písňové texty jsou prosáklé agresivní etnocentrickou dikcí. Proto se ve válce, která vypukla zanedlouho po vydání jeho první nahrávky mimo Chorvatska i na území Bosny a Hercegoviny, stala jeho hudba pro bojující Srby legendou. Na druhou stranu je třeba říci, že ačkoli Baja Mali Knindža uspěl díky agresivní protimuslimské a protichorvatské dikci, nedosáhl verbální agresivity některých dalších bosensko-srbských interpretů.

Baja Mali Knindža v kroji, archiv autora

Jeho hudební produkce, a to ať už sólová nebo ta spolu se skupinou *Braća sa Dinare* („Bratři z Dinary“), je poměrně vyvážená mezi vlivy „turbo“ a „folk“. Baja Mali Knindža využívá jak rytmy, melodie a postupy globalizované populární hudby, tak i ty vycházející z tamější tradice a širšího kulturního pole Balkánu a východního Středomoří. Jazyk jeho lyrických skladeb je v prostoru bývalé Jugoslávie nejrozšířenější štokavský ijekavský dialekt. Jistý počet jeho textů je skutečně otevřeně xenofobní a má otevřeně protichorvatské a protibosňácké vyznění. Mimo to má Baja Mali Knindža v repertoáru i regionalistická témata, dále texty s antikosmopolitním vyzněním, pro-náboženské nebo obecně tradicionalistické texty, ale i zcela nepolitická témata, která pojednávají o alkoholu, každodenním životě nebo o milostné vášni. Jeho politické texty odrážely v první polovině devadesátých let poměrně věrně aktuální situaci krajinských Srbů.

Chronologicky vzato v nich tak najdeme apely na obranu města Kninu, jako centra Republiky Srbská Krajina, volání po jednotě Srbů, komentáře bitev vybojovaných srbskou armádou v Chorvatsku nebo Bosně a Hercegovině, smutek a stesk nad ztrátou většiny Srby kontrolovaných území ve druhé polovině roku 1995, zklamání nad špatnou hospodářskou situací zbytkové Jugoslávie, kam bezprostředně po dobytí Kninu směřovala velká část Srbů uprchlých z Krajiny, vztek z bombardování zbytkové Jugoslávie silami Severoatlantické aliance, stejně jako texty na podporu Srbské radikální strany a Srbů souzených Tribunálem pro vyšetřování válečných zločinů v bývalé Jugoslávii v Haagu. Asi nejmarkantnější v jeho textech je ale frustrace ze ztráty kontroly bosenských Srbů nad západní Bosnou a jmenovitě nad její dinárskou částí, kde se nachází Bajova rodná obec Gubin. Na fakt, že Srby osídlený Gubin zůstal v Daytonském rozhraničení Bosny a Hercegoviny pod kontrolou muslimsko-chorvatské federace a tedy „v zahraničí“, Baja Mali Knindža ve svých textech skutečně často upozorňuje jako na bezpráví.

Přes všechnu snahu Baji Mali Knindža dodat srbským bojovníkům svou hudbou kuráž, došlo během léta 1995 k úplné ztrátě pozic Srbů v Chorvatsku a ke značnému okleštění jimi kontrolovaných částí Bosny a Hercegoviny, takzvané Republiky Srbské. Během společné ofenzívy chorvatské a bosenské armády a následných mírových rozhovorů v Daytonu ztratila Republika Srbská velkou část dinárské oblasti v západní Bosně, včetně hlavně Srby osídlených měst Drvar a Bosansko Grahovo, v jejichž blízkosti se nachází právě vesnice Gubin. Ovládnutím těchto oblastí bosňácko-chorvatskou Federací Bosny a Hercegoviny došlo k masovému odchodu Srbů z těchto oblastí, a to ať už do Banja Luky nebo do dalších oblastí Republiky Srbské, do samotného Srbska a do velké míry i do zahraničí.

Baja Mali Knindža se po roce 1995 usadil v Bělehradě, kde jistou dobu spolupracoval se Šešeljovou Srbskou radikální stranou. Z hlediska tématu této práce je však daleko relevantnější fakt, že se Baja po prohrané válce stal krajinskou hudební celebritou a objíždí destinace Evropy a celého světa. Na setkáních diaspory krajinských Srbů hraje a zpívá po obskurních emigrantských klubech nebo pronajatých diskotékách písně plné nostalgie po rodném kraji, kam se jeho posluchači často kvůli nevyřešeným poměrům nebo černému svědomí nabytému během války nemohou nebo nechtějí vrátit.

Baja Mali Knindža při koncertě v zahraničí, archiv autora

Obaly jeho desek jsou poznamenány estetikou „nových bohatých“. Baja Mali Knindža neváhal ostentativně ukazovat luxusní předměty, jako sluneční brýle, oblečení nebo závodní silniční motocykl. V jeho textech lze sice vypátrat stopy machismu, avšak jeho textům i jeho image chybí „pornografická estetika“ přítomná u celé řady turbofolkových interpretů a zejména interpretek. Skutečnost, že jeho produkce je adresována jasně ohraničenému publiku krajinských Srbů i fakt, že místy postrádá profesionálních uměleckých kvalit, způsobil to, že Baja Mali Knindža může jen těžko tvořit součást toho, co by Zoran Ćirjaković označil za „turbofolk na export“. Těžko totiž může uspokojit mladé urbánní elity západní Evropy ve snaze najít balkánský hédonismus, protože podstatnou část jeho hudební produkce tvoří tesknění po ztracených územích Srbské republiky a Republiky Srbská Krajina, jak jsme už viděli v části této práce věnované nostalgii. Role Baji Mali Knindža je tedy komplementární k té, kterou hraje například Emir Kusturica a jeho The No Smoking Orchestra, kteří přizpůsobili „balkánskou“ hudbu uchu západního posluchače. To však nevyklučuje, že i v jejich hudební produkci může posluchač odhalit někdy i přiznané stopy nacionalismu.

D.3.a.4.c. Další příklady nacionalismu v populární hudbě

Podpora válečného bosensko-srbského prezidenta Radovana Karadžiće a jeho generála Ratka Mladiće, es bosenských Srbů, dlouhou dobu unikajících Tribunálu pro vyšetřování válečných zločinů v bývalé Jugoslávii, patřila ve své době zejména v bosensko-srbské populární hudbě k jednomu z ústředních témat. Po Daytonském mírovém uspořádání, s nímž bylo spokojeno pouze minimum bosenských Srbů, znamenala pro řadu z nich podpora těchto uprchlíků obviněných z genocidy bosňácké a chorvatské populace i obecnější vyjádření nesouhlasu se *statem quo* v Bosně a Hercegovině.

Je skutečností, že tuto podporu vyjadřovaly hlavně skupiny a interpreti, které Eric Gordy souhrnně a trefně nazývá jako „druhou a třetí ligu neofolku“.⁴⁰⁶ Je však jisté, že během první poloviny devadesátých let měl tento druh hudby v Srby kontrolovaných částech bývalé Jugoslávie natolik silnou pozici, že setrvačností tyto hudební formy přežily do dalších období. Přestože byly vytlačovány na periferie, skupiny jako Srpski Talibani („Srbští Talibáni“) vyjadřující v dlouhých, napůl improvizovaných, hypnotických, takřka psychedelických skladbách podporu unikajícím uprchlíkům před Tribunálem, měly i nadále podporu mezi jistým segmentem bosensko-srbské populace, a to zejména mezi vyhnanci a uprchlíky.⁴⁰⁷

Faktem je také to, že po-daytonská bosensko-srbská hudební scéna měla na co navazovat. Během války v Bosně a Hercegovině totiž vznikla na srbské straně fronty řada propagandistických popěvků „v národním duchu“. Je otázkou, nakolik jsou tyto skladby dodnes populární. Faktem ale je, že se odkazy na ně pravidelně objevují v internetových fórech Srbů žijících nejen v Bosně a Hercegovině, ale i v západoevropských zemích. Poválečné odkazy na starší xenofobní skladby jako *Muslimani bolje da vas nema* („Muslimové, bylo by lepší, kdybyste nebyli“) interpreta vystupujícího v první polovině devadesátých let pod pseudonymem Lepi Mica („Hezoun Mica“), *Mi smo Srbi supermeni* („Mi Srbové jsme supermeni“) zpěváka jménem Džbun nebo *Džamije lete* („Mešity padají“) interpreta Momčila ukazují, že s bosensko-srbskou společností je stále něco v nepořádku.

⁴⁰⁶ E. GORDY, op.cit., p. 132.

⁴⁰⁷ Na internetových fórech krajinských a bosenských Srbů se mi podařilo identifikovat následující skladby: Srpski Talibani - *Ne damo te Rašo* („Nedáme tě, Rášo“) a *Svi smo mi Mladići i Karadžići* („Všichni jsme Mladići a Karadžići“), Boro Srbin - *Ratko, naš sokole*, Momci sa Sovica - *Volim te Radovane* („Miluji tě, Radovane“), Krajiška grupa Tranzicija – *Radovan* a Srpski Guslar Djordjije Koprivica – *Radovan Karadžic*.

Byť je propojení populární hudby a nacionalismu pravděpodobně nejzjevnější v bosensko-srbském případě, lze řadu příklady podobně angažované hudby najít i u ostatních etnik celé bývalé Jugoslávie. V chorvatském kontextu lze jako jednu z folkových skupin, která se v průběhu války za nezávislost přeorientovala na produkci vlastenecky angažovaných skladeb, jmenovat skupinu Zlatni Dukati. Tato slavonská hudební formace produkující hudbu v duchu folklórní tradice severovýchodního cípu Chorvatska zvanou *tamburica*, komponovala během války za nezávislost i v období bezprostředně na válku navazujícím písně s výrazně protisrbským vyzněním a za to se stala během prvního období vlády HDZ v Chorvatsku privilegovanou hudební skupinou, jejíž produkce byla ve vládních kanálech propagována při všemožných příležitostech.

S ohledem na to, že slavonská část Chorvatska však tradičně nepatřila k regionům emigrace, byla i popularita skupiny Zlatni Dukati mezi migranty poměrně marginální. Opakem tomu však bylo u vlastenecké hudby z dinárské a jadranské části chorvatského národního prostoru, která měla mezi migranty daleko větší ohlas. Jako jeden z příkladů může v této souvislosti být vzpomenuita hudební produkce interpreta původem ze západní (etnicky zejména chorvatské) části Hercegoviny žijícího ve Frankfurtu nad Mohanem, Mate Bulíče. Hudba tohoto zpěváka, v hercegovsko-chorvatském prostředí často nazývaného jako „král diaspory“, vychází z řady folklórních motivů dinárského prostoru a jeho texty mají zejména regionální a obecněji tradicionalistický obsah, kterému jsme už věnovali pozornost v části této práce věnované reprezentaci krajin vlasti.

Mimo uvedené příklady lze v chorvatském prostředí dinárského okruhu sledovat i některé čistě folklórní hudební formy, které mají vlastenecký nebo přímo otevřeně nacionalistický obsah. Jako příklady lze jistě jmenovat některé popěvky zpívané ve folklórní tradici *ganga* nebo skladby *guslarů* vypovídající o chorvatských historických traumatech či o podpoře Chorvatů souzených Tribunálem. Není třeba dodávat, že i tyto skladby jsou značně populární mezi chorvatskou vlastenecky orientovanou emigrací. Na webových stránkách chorvatského rádia Croradio.net vysílajícího z australského Melbourne se mi podařilo najít dvě skladby interpreta Niko Bete vyjadřující podporu generálům Ante Gotovinovi a Mirko Noracovi souzenými v Haagu za zločiny proti lidskosti spáchané během války za nezávislost a kontrolu všech území bývalé socialistické republiky.

Zástupcem vlastenecky orientované hudby chorvatských Srbů pak může být rocková

skupina Mindjušari z Kninu, jejíž skladby *Armija srpska* („Srbská armáda“), *Nema raja bez rodnoga kraja* („Bez rodné země není ráj“) nebo *Ovo je moja zemlja* („Toto je moje země“) představují přesvědčivé argumenty proti Gordyho teorii o rockové hudbě jako nacionalistické antitezi.

O bosňácké vlastenecky orientované populární hudbě nebylo dosud řečeno nic. Není to jistě proto, že by neexistovala nebo měla v rámci bosňácké populární kultury menší váhu, ale spíše proto, že se mi na ni nepodařilo při výzkumu mezi migranty z bývalé Jugoslávie narazit. Mezi bosňáckými migranty, s nimiž jsem přišel do kontaktu, stejně jako na jejich internetových fórech nebo odkazech na online profilech jsem našel daleko více odkazů na zcela nepolitickou hudbu než v srbském nebo chorvatském případě. To ale může být dáno řadou faktorů, z nichž ani jeden nemá nic do činění s tím, že by recepce vlasteneckých motivů měla v bosňácké populární kultuře menší váhu než v populární kultuře srbské nebo chorvatské.

Rockerem, který ve válce konvertoval k nacionalismu, byl v bosňáckém prostředí Dino Merlin. Vlasteneckou sensibilitu ve své době vykazovaly i texty zpěváka *sevdalinky* Rizo Hamidoviće. Kuráž bosňáckým vojákům během války dodávaly tzv. *patriotske pjesme* („vlastenecké písně“), z nichž byla řada výrazem náboženského exkluzivismu (jako například *Mi smo vojska Allahova*, „My jsme Alláhova vojska“). Jistou míru nábožensky orientovaného vlastenectví vyjadřovaly i některé náboženské písně (*ilahije*). Mezi bosňáckými migranty a jejich potomky v Rakousku a Francii se mi však podařilo identifikovat jiný druh vlastenectví a ten měl vztah zejména s rapovou subkulturou, jíž se budeme věnovat v následující podkapitole a v jejím rámci v případové studii věnované bosňáckému rapu.

Závěrem tohoto exkurzu věnovaného vlastenecké hudbě je však třeba dodat, že co se týče popularity této hudby u diasporických skupin původem z bývalé Jugoslávie, bylo by třeba ještě podniknout hlubší a cílenější výzkum. Odborná literatura zaměřující se na migranty z bývalé Jugoslávie se dosud této problematice příliš nevěnovala. Jeden článek se zaměřuje se na vlastenecké písně u albánské diaspory, avšak srbský, chorvatský, ani bosňácký případ dosud nezbudily příliš pozornosti.⁴⁰⁸ Jedním z autorů,

⁴⁰⁸ Pro albánský případ srv. J. C. SUGARMANN, „Imagining the Homeland: Poetry, Songs, and the Discourses of Albanian Nationalism“, in *Ethnomusicology*, 43, 3, pp. 419-458.

kteří zpozorovali obrovskou mobilizační roli vlastenecké hudby u diaspory, byl Svanibor Pettan. Ten v úvodu ke sborníku zkoumajícímu vztah mezi hudbou, politikou a válkou v Chorvatsku devadesátých let napsal, že to byly právě koncerty chorvatských zpěváků, které pomohly motivovat diasporu k materiální pomoci rodícímu se nezávislému Chorvatsku.⁴⁰⁹

Příklady Marka Perkoviće-Thompsona a Baji Mali Knindža, o nichž zde byla řeč, pak Pettanovu tezi o vztahu mezi vlasteneckou hudbou a nacionalistickou mobilizací podporují. V obou případech se jedná o interprety rekrutující svoje publikum zejména mezi těmi vrstvami společnosti, které se domnívají, že jim bylo nedávnými válkami ukřivděno a vinu za tuto újmu nedávají vlastním nacionalistickým politikům ale sousedním národům. Ať už se jedná o Srby vyhnané z Krajiny nebo o hercegovské Chorvaty znechucené tím, že nemají v Bosně a Hercegovině vlastní republiku, produkují obě tyto skupiny velký počet mezinárodních migrantů. Spolu s nimi se tato vlastenecky orientovaná hudba dostává nejen do zapadlých diskoklubů vlastněných příslušníky diaspory, ale i na velká pódia západoevropských měst, na nichž je vlastenecká hudba spíše anachronismem a daleko častěji na nich vystupují hvězdy globalizované populární hudby, jako je například hip-hop.

D.3.a.5. Raperi a příznivci elektronické hudby

Hip-hop je subkulturou, která původně vznikla jako projev kulturní, sociální a etnické rezistence. Jedná se vlastně o životní styl projevující se několika svébytnými kulturními projevy: rytmickým odříkáváním textů, tedy rapem, výtvarným uměním zvaným street-art a v jeho rámci zejména graffiti, stickery a tagy a konečně tancem zvaným breakdance. Hip-hop sice během necelého desetiletí po jeho vzniku v afroamerických ghettech na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let pohltily globalizované komerční síly marketingu, ale v řadě případů stále může sloužit jako významný prostředek sebeidentifikace konfrontující hegemonní výklady kultury a společnosti. Právě tak tomu je v případě subkultur migrantů a jejich potomků. Tohoto přesvědčení jsem nabyl z výzkumu

⁴⁰⁹ S. PETTAN, „Music, Politics and War in Croatia in 1990s: An Introduction“, in S. PETTAN (ed.), *Music cit.*, p. 14, orig.: „Patriotic songs proved to be a tool able to arouse sentiments, particularly within the Diaspora, and concerts given by Croatian singers for the emigrants in Australia, Canada, Germany, the United States, and elsewhere resulted in considerable donations.“

blogů potomků migrantů z bývalé Jugoslávie, z nichž se velká část dala v době mého výzkumu, v období zhruba mezi podzimem 2005 a létem 2007, považovat za fanoušky hudebních stylů vycházejících z rapové hudby. Alespoň z toho, co jsem se dozvěděl, nebyla dosud sepsána kvalitativní analýza tohoto typu kulturních praktik potomků migrantů z bývalé Jugoslávie. Pro tento kontext je tedy třeba využít některých poznatků z prací, které se zaměřují na subkultury potomků jiných migračních komunit. Na druhou stranu je třeba potřeba mít na zřeteli, že každá z těchto komunit má své specifické znaky a možnost jejich zobecnění je otevřenou otázkou. Musím však přiznat, že jsem ve své práci reflektoval analýzu hip-hopové scény potomků tureckých migrantů v Berlíně.⁴¹⁰

Subkultura sama sebe nazývající jako *raperi* nebo *hip-hoperi* se zhruba od konce devadesátých let poměrně stabilně usadila snad ve všech zemích bývalé Jugoslávie, kde od té doby existoval vzrůstající počet místních hvězd – MCs rapujících v jihoslovanských jazycích i DJs doprovázející je rytmy i melodiemi hranými v lepším případě z vinylových desek a v horším třeba i z mobilního telefonu. Politické vidění světa je pro tuto relativně mladou subkulturu poměrně odlišné od toho, kterému jsme se věnovali v předešlé části. Obecně lze říci, že *raperi* se daleko častěji než *narodnjaci* nebo *rockeri* zabývali sociálními tématy tížící většinu z nástupnických zemí bývalé Jugoslávie. Jejich společensko-ekonomickou kritiku však doplňuje i jistý druh hrdosti na místo, odkud vzešli. Nejedná se v tomto ohledu nutně o vlastenectví, ale spíše o napodobování zaoceánských vzorů, kde si jednotliví rappeři často nárokují právo „reprezentovat“ tu kterou čtvrť.

Jinou subkulturou přítomnou současně v nástupnických zemích bývalé Jugoslávie i mezi migranty z těchto zemí v různých hostitelských zemích Evropy a celého světa je subkultura vyznavačů večírků elektronické hudby, které se konají nejčastěji v hudebních klubech. Tato subkultura se dále stratifikuje podle oblíbenosti toho kterého druhu elektronické hudby (house, techno, jungle, dubstep ad.) a proto je otázkou, nakolik o ní lze jako o subkulturu hovořit. Současně došlo v novém tisíciletí k rozmachu elektronické hudby ve prospěch hudby akustické i k raketovému nárůstu počtu hudebních klubů orientujících se na mladou a relativně vzdělanou urbánní klientelu. Skutečností také je, že kolektivy umělců věnujících se v zemích bývalé Jugoslávie této hudbě, často spolupracují se svými kolegy z celého světa, společně s nimi cestují po klubových turné a často se rovněž

⁴¹⁰ C. DIESSEL, „Bridging East and West on the "Orient Express": Oriental Hip-Hop in the Turkish Diaspora of Berlin », in *Journal of Popular Music Studies*, 13, 2001, pp. 165-187.

usazují v zahraničí, kde jsou podmínky pro tento druh hudby přece jen příznivější.⁴¹¹

Příkladem fenoménu, o kterém je zde řeč, může být projekt nazvaný Balkan Beats. Jedná se o sérii hudebních nosičů organizovaných DJem původem z bosenské Zenice Robertem Šoko. Ten se usadil na přelomu tisíciletí v Berlíně a jeho Balkan Beats lze označit za „*world-fusion*“ rozmanitých hudebních vlivů elektronické hudby a hudebních prvků typických pro jihovýchodní Evropu. I když je tato hudba svými „přísadami“ takřka identická s turbofolkem, jedná se o něco zcela jiného. Šokovy Balkan Beats Party jsou určeny zejména pro západoevropské kluby a nepostrádají ironický nadhled, který do značné míry chybí turbofolkovým hvězdám.

Jinými dvěma podobnými kolektivy jsou Balkanizer a Balkanica, které mají základnu ve Štýrském Hradci. Ve svém článku cituje jednoho ze zástupců kolektivu Balkanica Boris Vitlacil: „V našem případě nejsou balkánské frustrace migrantských osudů vzdálenou minulostí. Náš zeměpisný původ se stal důvodem k hrdosti. Naše klubové večírky „Balkanica“ se staly místem, kde se setkávají a mísí kultury západní a jihovýchodní Evropy. Naše hudba hraje v radiostanicích nikoli v roli exotického prvku melancholických migrantů ze zkrvaveného Balkánu, ale v roli cenného příspěvku k západní městské kultuře.“⁴¹² Jistě si na tomto místě vzpomeneme, co bylo dříve napsáno v souvislosti s turbofolkem určeným pro západní publikum.

Pokud se vrátíme o několik desetiletí nazpět, už tehdy by nebylo korektní považovat všechny ekonomické migranty z bývalé Jugoslávie za fanoušky umělého folklóru nebo „Jugo-rocku“. Naopak by jistě šlo předpokládat, že mnozí z nich byli milovníky západní hudby, k níž se díky své migrační zkušenosti také daleko snadněji dostali. Během rozhovoru v pařížské aglomeraci mi jeden starší pán původem ze Srbska sdělil: „Milovali jsme disko. To bylo ve druhé polovině sedmdesátých let.“⁴¹³ O několik let později stála hudba disko na protějším břehu Atlantiku u zrodu rapu a o dvě desetiletí později měla tato hudba vzrůstající počet fanoušků i v zemích, které vznikly na troskách jeho bývalé vlasti.

⁴¹¹ B. VITLACIL, „La Balcanizzazione dei beats“, in *Osservatorio dei Balcani*, 12. 1. 2007, <http://www.osservatoriobalcani.org/article/articleview/6626/1/51/> (16. 12. 2007).

⁴¹² Ibid, orig.: „... nel nostro caso le frustrazioni balcaniche dei destini dei migranti sono un lontano passato, e la nostra origine geografica è diventata un motivo d'orgoglio. Le nostre serate „Balkanica“ nei club sono diventate il luogo dove la cultura europea occidentale e sud orientale s'incontrano e si permeano. La nostra musica gira sulle stazioni radio, non come un esotico elemento dei malinconici migranti dai Balcani insanguinati, ma come valoroso contributo alla cultura occidentale urbana.“

⁴¹³ Pan M.J., Paříž, leden 2007, orig.: „On adorait le disco, c'était dans la deuxième partie des années [19]70.“

Pokud si vezmeme příklad dvou ve všech zemích bývalé Jugoslávie na počátku nového tisíciletí velmi populárních rapperů vystupujících pod pseudonymy Edo Maajka a Frenkie, jedná se o zcela jiný druh politické výpovědi, než jaký reprezentují Marko Perković-Thompson a Baja Mali Knindža. Jejich politické představy tak, jak je ve svých textech Edo Maajka i Frenkie vyslovují, se totiž s nacionalismem devadesátých let radikálně rozcházejí. Edo Maajka, jehož text *Mater vam jebem* jsme zmínili už v části věnující se nostalgii po multikulturním prostoru, zastává silně antinacionalistickou pozici. To plyne nejen z jeho idealismu, ale i ze snahy obvinít generaci politiků, kteří se rozeštváváním mezietnických vášní snažili zamaskovat korupci a katastrofální sociální a hospodářskou situaci.

Edo Maajka (vlastním jménem Edin Osmić), archiv autora

Frenkie předkládá s ohledem na svou pozici dvorního rappera skalních fanoušků (ultras) fotbalové reprezentace Bosny a Hercegoviny (BHFanaticos) o něco vlastenečtější vizi politiky a jeho jazyk je v některých textech o něco více naplněný testosteronem než texty Edo Maajky.⁴¹⁴ V jiném textu (*Ej hodža*) však Frenkie vystupuje jako nesmiřitelný obžalobce spojování náboženství a politiky, tedy čehosi, co je v jihoslovanském kontextu chápáno jako hlavní dělítko mezi jednotlivými etniky. I když jsou Edo Maajka i Frenkie velmi oblíbeni obrovským množstvím potomků migrantů z bývalé Jugoslávie a pravidelně koncertují v řadě západoevropských destinací a oba mají zkušenost s azylem během války (Edo Maajka v Chorvatsku a Frenkie v Německu), nelze je ale označit za rappery, kteří by

⁴¹⁴ Viz. např. text *Rat savezu* v příloze – Texty.

přímo reflektovali zkušenost mezinárodní migrace. Pojdme se proto nyní podívat mezi rappery – potomky migrantů z Bosny a Hercegoviny žijící a tvořící v zahraničí.

Frenkie (Adnan Hamidović), archiv autora

D.3.a.5.a. Bosňácký hip-hop v diaspoře

Odrasovým můstkem mého výzkumu mezi bosňáckými rappery žijícími v zahraničí byl hip-hopový kolektiv potomků migrantů z bývalé Jugoslávie ve Vídni, Bečka sekta („Vídeňská sekta“). Produkce tohoto kolektivu by šla s jemně ironickým nádechem popsat jako subkulturní projev *Tschuschn*. Toto slovo (v singuláru *Tschusch*) se v Rakousku poměrně politicky nekorektně používá pro označení cizince z bývalé Jugoslávie a někdy i z dalších zejména středomořských zemí. Termín je to značně hanlivý, ale občas slouží i k hrdé sebeidentifikaci vůči německo-jazyčným Rakušanům. Těm zase Jihoslované přezdívají *Švabo*.

Vídeňští Jihoslované jsou přes všechnu solidaritu, která je spojuje v konfrontaci vůči Rakušanům, poměrně silně etnicky stratifikovaní. Jejich nejsilnější komponentou tvoří Srbové, kteří se dále dělí podle toho, zda mají kořeny v samotném Srbsku, v Bosně a Hercegovině, v Kosovu nebo v Chorvatsku. Přestože je Bečka sekta především kolektiv mladých Srbů, v řadě příležitostí odkazuje i na bosňácké hip-hopery. Jednoznačně nejpopulárnějším z nich je Edo Maajka, o němž byla řeč v předešlých odstavcích. Pro téma mého výzkumu jsou ale daleko podstatnější vazby, které má Bečka sekta

v rámci hip-hopových subkultur migrantů a jejich potomků. Tak jsem se dostal k bosňáckým rapperům v diaspoře, k nimž má možná paradoxně převážně srbská Bečka sekta asi nejbliže.

Pravděpodobně nejaktivnější bosňácký rapper žijící v exilu se jmenuje Jusuf Džilić a používá pseudonym Genocide. Žije na Novém Zélandě a ve většině svých textů kombinuje bosenštinu s angličtinou, která u něj ale jednoznačně převládá. Jeho umělecký pseudonym vznikl bezpochyby jako odkaz na srebrenický masakr a obecněji na válku v Bosně a Hercegovině. Ta je v diskurzu bosňáckého nacionalismu často označována jako „genocida na bosňáckém národě.“ Masakr ve Srebrenici je navíc přímo tématem jednoho z jeho textů („*Srebrenica (Never again)*“). Džilićova rodina uprchla z původně etnicky smíšeného města Zvornik ve východní Bosně před srbskými paramilitárními formacemi v roce 1992 nejdříve do Rakouska, odkud po jisté době přesídlila do Irska. V životopise na své stránce myspace.com vzpomíná Genocide na to, že v Irsku opět zažil na vlastní kůži xenofobii.⁴¹⁵ Ta byla i důvodem toho, proč později odešel na Nový Zéland. Styl jeho rapu připomíná světově proslulého amerického rappera Eminem. Zásadně se však vůči němu liší ostentativním používáním některých jihoslovanských slov, odkazy na subkulturní islám a solidaritu s palestinskými a dalšími politicky vyhraněnými hip-hopovými kolektivy.

Genocide, archiv autora

Jiným bosňáckým rapperem napojeným přímo na kolektiv Bečka sekta je Reks. Ten žije a rapuje ve Vídni a v jeho textech se obdobně jako u Genocide mísí jazyk hostitelské

⁴¹⁵ <http://www.myspace.com/terrorizerecords> (10. 7. 2010).

společnosti s bosenštinou. Z hlediska sociolingvistiky je zajímavé, že zatímco většinu textů rapují v jazyce hostitelské společnosti, pro invokace a nadávky používají oba bosenštinu. Jinak je tomu u rappera vystupujícího pod pseudonymem PDG. Ten ve svých textech využívá převážně bosenštinu. Jeho životní osudy jsou podobné jako cesty Genocide. Na začátku války v Bosně a Hercegovině odešel s rodinou ze Srby kontrolované Banja Luky, nejdříve do chorvatského Splitu, potom do Švýcarska. V roce 1998 se rodina pokusila vrátit do Bosny, ale záhy znovu odešla do Irska, kde zůstala dodnes. PDG působí v irském Dublinu, kde spolupracuje s dalšími hip-hopery, kteří jsou potomky migrantů z Turecka, Alžírka a dalších zemí.

Přestože populární hudba umožňuje odkrýt řadu společenských významů, které by jinak byly jen těžko zachytitelné, jistě se nejedná o jedinou formu populární kultury. V této práci jsem sice populární hudbě věnoval výsadní místo, avšak jistě není od věci je doplnit o několik zmínek o filmu, gastronomii, fotbalovém fanouškovství a dalších formách, jejichž souhrn můžeme jako populární kulturu chápat. I když mi moje znalosti o těchto formách neumožní jít příliš pod povrch a analyzovat je do detailu podobně, jak jsem se o to snažil v kontextu populární hudby, myslím, že není od věci alespoň některá pozorování zmínit. Domnívám se totiž, že pokud se chceme zabývat představami migrantů z bývalé Jugoslávie, je jistě lepší mít, co největší možnou paletu dostupných informací.

D.3.b. Film

Formou populární kultury, která by neměla zůstat v této práci opomenuta, je film. Produkce jugoslávské a postjugoslávské kinematografie je poměrně bohatá a zasloužila by přinejmenším vlastní kapitolu, avšak filmová produkce obecně není mým bezprostředním tématem.⁴¹⁶ Hlavním úkolem této části bude věnovat se průsečíku mezi kinematografií, identifikací a migracemi z bývalé Jugoslávie. Zaměříme se zde na mini-vzorek dvou filmů, z nichž je první podstatný pro konstrukci identity a druhý se zabývá migracemi. Třetí část této sekce bude mít podobu některých obecnějších pozorování, která se vztahují zejména k současné kinematografii prostoru bývalé Jugoslávie. V této souvislosti je třeba mít

⁴¹⁶ Pro dějiny jugoslávského filmu zhruba do poloviny osmdesátých let viz. Z. TASIĆ, J. L. PASSEK (eds.), *Le cinéma yougoslave*, Paris, Editions du Centre Pompidou, 1986, pro následující období viz. D. IORDANOVA, op. cit.

na zřeteli, že v této mikro-analyze dvou kinematografických děl a jednoho teoretičtějšího oddílu, máme co činit se zcela jinou formou populární kultury než, o jaké byla dosud řeč. Hlavní rozdíl je totiž v adresátech. Zatímco v populární hudbě mezi adresáty patřili, až na výjimky, o nichž byla řeč, zejména členové vlastních komunit, analyzované filmy hovoří v metaforách ke společnostem, které Jihoslovany vnímají jako Druhé. Příkladem par excellence je v této souvislosti film Emira Kusturicy „Underground“.

D.3.b.1. „Underground“

Není pravděpodobně možné najít v prostoru bývalé Jugoslávie film, který by byl kontroverznější než snímek Emira Kusturicy nazvaný „Underground“. Jedná se o filmovou interpretaci divadelní hry a současně o velkou mezinárodní koprodukcí. „Underground“ je s největší pravděpodobností nejznámější film postjugoslávského prostoru devadesátých let. Jeho natáčení začalo v únoru 1994 a mimo Bělehradu, Sofie a Berlína se film natáčel i v Praze. Na konci května 1995 získal „Underground“ Zlatou palmu na festivalu v Cannes. Doba natáčení i premiéry filmu pak odpovídá válkám v Chorvatsku a Bosně a Hercegovině a odkazy na války související s rozpadem Jugoslávie jsou v tomto filmu otevřeně přiznány.

Ve svém v pořadí pátém filmu vyjadřuje Emir Kusturica kritický pohled na dějiny komunistické Jugoslávie formou metafory skupiny odbojářů skrývajících se v podzemních prostorách během nacistické invaze. Podzemní společenství je svými „hlídači“ utvrzováno v domněnku, že válka pokračuje i dlouhá léta po roce 1945 a žije v odloučení a kompletní izolaci vůči všem vnějším vlivům. Část „vězňů“ uprchne a se svými „vězniteli“ se setká až během válek na počátku devadesátých let. V Kusturicových představách zhmotněných ve filmu „Underground“ najdeme reference na surrealismus, neorealismus i magický realismus. Výprava filmu a jeho celková estetika pak v mnohém připomíná Felliniho *Amarcord*. Pouze poslední část se odehrává v současnosti a značně se svou tragikou odlišuje od většiny filmu, která má spíše groteskní vyznění.

Plakát Kusturicova „Underground“, archiv autora

Touto filmovou metaforou se Emir Kusturica snažil navodit niekoľik myšlenek. Tou pravdepodobne najpodstatnejšou je jeho chápanie komunistického Jugoslávia ako veľkého väzenia založeného na pamäti antifašistickej rezistencie, lží a paranoidných predstavách. Odsouzení komunizmu je posileno jeho predstavením ako analógie k nacizmu, kedy hudobné téma Lili Marlene je vo filme použito súčasne ako zvuková stopa k dokumentárnym záběrům vstupu nacistických vojaků do Jugoslávia i k záběrům z pohřbu maršála Tita. Implicitne také Kusturica vyjadruje kontinuitu medzi Druhou svetovou vojnou a vojnami po rozpade Jugoslávia. Tuto vo svojej dobe v jistých kruhoch značne populárnu myšlenku otvorene priznal o dvanásť rokov neskôr v replike jednej z postáv svojho nepříliš podareného filmu Závět'. Cyklickou predstavou dejin sa Kusturica vyslovil v súlade s tehdejšími nacionalistickými teleologiami, a pretože sa v rade rozhovorů vydával za „posledního Jugoslávce“, priblížil sa zejména pohľadu srbského nacionalizmu, jak o něm byla i v jeho jugoslávské podobě řeč dříve. Domněnky o této pozici Emir Kusturica potvrdil o deset let později, kdy na pravoslavném křtu přijal jméno Nemanja.

V „Undergroundu“ se Kusturica snažil demonstrovat svou tolerantní „jugoslávskou“ tvář poukázáním na pluralitu náboženských tradic, kterou vyznává podzemní společenství. Zpěv písní na podporu Tita je v podzemí doplněn zvukem pravoslavných zvonů znějícím z malého kostelíku. Nedaleko od kostelíku je v podzemním společenství vidět muslim modlící se na koberečku směrem k Mekce. Všudypřítomná romská dechovka vyplňuje ve zběsilém rytmu groteskní rovinu filmu.⁴¹⁷ Jistě je na místě zasadit na tomto místě do historických souvislostí životní dráhu Emira Kusturicy. Jako potomek sarajevské rodiny muslimské náboženské tradice se Kusturica na samém počátku devadesátých let usadil v Bělehradě, který tehdy do velké míry právem považoval za nejtolerantnější město z celé bývalé Jugoslávie. V souvislosti s nástupem slovinského a chorvatského separatismu a válkou v Bosně a Hercegovině se však jeho jugoslávská politická pozice nebezpečně sblížila s pozicí srbského nacionalismu chápající jugoslavismus jako prostředek pro dosažení unifikace všech Srbů v jednom státním celku. V tomto období je pak nutno hledat Kusturicovu konverzi od stoupence tolerantního jugoslávství k faktickému propagátorovi velkosrbských myšlenek.

Je jisté, že ze všech národností bývalé Jugoslávie, je Kusturicova pozice skutečně nejbliže pohledu srbského diváka. Jeho perspektiva je řadou bosňáckých filmových kritiků chápána jako zrada na vlastní identitě. Kusturica se však pravděpodobně nikdy za Bosňáka, ani dříve za Muslima, nepovažoval a jeho přechod od Jugoslávce k Srbovi pak poměrně věrně odrazil jeho relativně konzistentní pohled na svět. Téma zrady je ale součástí jihoslovanských metavyprávění a je přítomno i v Kusturicově „Undergroundu“.

Za „vězněním“ podzemní společnosti totiž stojí zrada přítele, jehož ženu si jeden ze dvou hrdinů filmu chtěl nechat pro sebe. Z tohoto důvodu kamarádovi i jeho podzemním společníkům lže, že válka ještě neskončila a proto není bezpečné z podzemí vycházet. Zrada je přítomná i v některých dalších epizodách filmu, kdy je například jeden z herců bělehradského divadla považován za zrádce, když hraje v němčině hru určenou německými vojákům. Jiná zrada je ve filmu prezentována za zvuků zmíněné písně Marlene Dietrich, kdy obyvatelé slovinských a chorvatských měst vítají vojáky Wehrmachtu jako osvoboditele. Tyto dokumentární snímky samozřejmě kontrastují s těmi, které jsou prezentovány po nich – ruiny srbského (a jugoslávského) hlavního města jsou

⁴¹⁷ O této synkretické kvalitě filmu Underground píše inspirovan Bachtinovou teorií karnevalu velmi zajímavě Mauro Ravarino, viz. M. RAVARINO, *Schermi di guerre: Le guerre jugoslave tra cinema, storia e società*, tesi di laurea (rel. G. Alonge), Università degli studi di Torino, 2004-2005, p. 283.

výsledkem bombardování nacisty. Binární pojetí Druhé světové války je ve filmu posíleno přítomností dalších opozic (tragédie a grotesky, historie a mýtu, snu a reality, reality a mystifikace, života a smrti, smutku a radosti, emocí a cynismu).

Kusturica v „Undergroundu“ rozvíjí i další příběh paralelní k životu podzemních „vězňů“. V „Undergroundu“ je totiž rozpracováno i téma „filmu ve filmu“. Ten má za cíl představit hrdinské skutky odbojářů, kteří v roce 1941 zmizeli (do podzemí). Kusturica tímto způsobem kritiky filmu jako propagandistického nástroje nahrává svým kritikům, kteří „Undergroundu“ vytýkají právě tendenční filmový jazyk. Zatímco ve filmu s odstupem prezentovaném v „Undergroundu“ vidíme režiséra, jak manipuluje s historickou realitou a vytváří novou realitu, problémem filmu „Underground“ je, že jeho prizmatem chápali filmoví diváci celého světa děsivou realitu rozpadu Jugoslávie. Film, který vznikl s velkou finanční podporou Miloševićova režimu se pro některé kritiky stal opravdovou „encyklopedií technik filmové manipulace“.⁴¹⁸ Tím, že byl film oceněn Zlatou palmou, došlo k legitimizaci jak Kusturicova chápání historie, tak i účelových stereotypů, které byly divákům předkládány jako realita.

V debatách, které film vzbudil, byl svými diváky kladen na širokou škálu přirovnání, na jejíž jedné straně byla historická alegorie a na straně druhé čirá propaganda.⁴¹⁹ Jak jsme se již dozvěděli, stali se pravděpodobně nejlivnějším kritiky tohoto Kusturicova filmu bosňáčtí intelektuálové Zlatko Dizdarević a Abdullah Sidran, kteří „Underground“ poměrně lakonicky označili za film prezentující srbský úhel pohledu. Poté, co film získal ocenění v Cannes, pustila se do něj i francouzská kritika a formulovala v zásadě tytéž postuláty. Nepřekvapil Alain Finkielkraut, jemuž v té době vyneslo jeho angažmá pro chorvatskou věc přezdívku „Finkielcroate“, ani intelektuál, který prezentuje posledních třicet let ve Francii svoje názory skutečně na vše, Bernard-Henri Lévy. Ten Kusturicu obvinil z toho, že prokázal Miloševićovi službu podobnou té, za níž vděčí nacisté Célinovi.

Kusturicova obrana proti těmto obviněním se snažila využívat komplexity mezietských

⁴¹⁸ P. KRASZTEV, „Yugoslav Film: Who Will Take the Blame?“, in *Central European Review*, 1, 3, 12. 7. 1999, http://www.ce-review.org/99/3/kinoeye3_krasztev.html (20.12. 2007), orig.: „Underground [...], a movie made with massive state subsidies is a veritable encyclopaedia of techniques of manipulation. Even so, in Cannes it was given the Palme d'Or Award, fulfilling the most daring dreams of Belgrade ideologues: the West found a narcissistic pleasure in rewarding the movie for reflecting all the typical Western misconceptions.“

⁴¹⁹ Viz. stejnojmennou kapitolu knihy *Cinema of Flames*, zasvěcená jednotlivým kritickým proudům vůči tomuto filmu, D. IORDANOVA, op. cit., pp. 111-135.

vztahů v bývalé Jugoslávii. Režisér se několikrát vyslovil proti kritice, že se snaží jednostranně nadržovat Srbům, ale současně i proti nevyvážené kriminalizaci tohoto národa v západoevropském povědomí. Kusturica se snažil také kritikům odpovídat už zmíněnou argumentací, že hájí multikulturní Jugoslávii. Zejména na to pak reagoval ve svém čtení Kusturicova filmu *Slavoj Žižek*. Jeho kritika se dotýká zejména balkanismu ve filmu. Tomu se budeme blíže věnovat v poslední z částí věnované kinematografii.

Žižek v *New Left Review* na podzim roku 1997 parafrázoval Jamesonovu práci „Postmoderna neboli kulturní logika pozdního kapitalismu“ článkem, který dostal název „Multikulturalismus neboli kulturní logika multinacionálního kapitalismu“. V něm věnoval Kusturicovu „*Undergroundu*“ několik poměrně obsáhlých odstavců.⁴²⁰ Mimo toho, co Žižek tehdy relativně nesměle označoval za balkanismus, tedy jistý fatalistický pocit zajetí v narativech cyklicky opakujících se válečných konfliktů, se jeho kritika dotýká toho,

⁴²⁰ „*Underground* is [...] the ultimate ideological product of Western liberal multiculturalism [...] The political meaning of this film does not reside primarily in its overt tendentiousness, in the way it takes sides in the post-Yugoslav conflict—heroic Serbs versus the treacherous, pro-Nazi Slovenes and Croats—but, rather, in its very ‘depoliticized’ aestheticist attitude. That is to say, when, in his conversations with the journalists of *Cahiers du cinéma*, Kusturica insisted that *Underground* is not a political film at all but a kind of liminal trance-like subjective experience, a ‘deferred suicide’, he thereby unknowingly put on the table his true political cards and indicated that *Underground* stages the ‘apolitical’ phantasmatic background of the post-Yugoslav ethnic cleansing and war cruelties. How? The predominant cliché about the Balkans is that the Balkan people are caught in the phantasmatic whirlpool of historical myth—Kusturica himself endorses this view: ‘In this region, war is a natural phenomenon. It is like a natural catastrophe, like an earthquake which explodes from time to time. In my film, I tried to clarify the state of things in this chaotic part of the world. It seems that nobody is able to locate the roots of this terrible conflict.’ What we find here, of course, is an exemplary case of ‘Balkanism’, functioning in a similar way to Edward Said’s concept of ‘Orientalism’: the Balkans as the timeless space onto which the West projects its phantasmatic content. [...] *Underground* brings to the light of day the obscene ‘underground’ of public, official discourse—represented in the film by the Titoist Communist regime. One should bear in mind that the ‘underground’ to which the film’s title refers is not only the domain of ‘deferred suicide’, of the eternal orgy of drinking, singing and copulating, which takes places in the suspension of time and outside public space: it also stands for the ‘underground’ workshop in which the enslaved workers, isolated from the rest of the world, and thus misled into thinking that World War II is still going on, work day and night and produce arms sold by Marko, the hero of the film, their ‘owner’ and the big Manipulator, the only one who mediates between the ‘underground’ and the public world. Kusturica refers here to the old European fairy-tale motif of diligent dwarfs (usually controlled by an evil magician) who, during the night, while people are asleep, emerge from their hiding-place and accomplish their work (set the house in order, cook the meals), so that when, in the morning, people awaken, they find their work magically done. Kusturica’s ‘underground’ is the last embodiment of this motif which is found from Richard Wagner’s *Rhinegold* (the Nibelungs who work in their underground caves, driven by their cruel master, the dwarf Alberich) to Fritz Lang’s *Metropolis* in which the enslaved industrial workers live and work deep beneath the earth’s surface to produce wealth for the ruling capitalists. [...] Marko from Kusturica’s *Underground* is to be located in this lineage of the evil magician who controls an invisible empire of enslaved workers: he is a kind of uncanny double of Tito as the public symbolic Master. The problem with *Underground* is that it falls into the cynical trap of presenting this obscene ‘underground’ from a benevolent distance. *Underground*, of course, is multi-layered and self-reflective, it plays with a multitude of clichés (the Serbian myth of a true man who, even when bombs fall around him, calmly continues his meal, and so on) which are ‘not to be taken literally’—however, it is precisely through such self-distance that ‘postmodern’ cynical ideology functions.“, S. ŽIŽEK, „Multiculturalism, Or, the Cultural Logic of Multinational Capitalism“, in *New Left Review*, 1/125, September-October 1997.

co popisuje jako tradiční narativy zamaskované do cynické distance postmoderní autoreflexivity. Kusturica tedy podle něj „Undergroundem“ nevytvořil nic nového, pouze oblékl staré vyprávěnky do nových uměleckých šatů.

Skutečně málokterý snímek vzbudil v historii filmu tolik kontroverzí. O to více mě „Underground“ zaujal a pokusil jsem se film konfrontovat se svým výzkumem mezi migranty z bývalé Jugoslávie. Zajímala mě v první řadě recepce Druhé světové války ze strany migrantů a ta mě přivedla na nápad zaobalit můj zájem o jejich chápání této události do otázky týkající se filmu. V první verzi mého dotazníku jsem tedy umístil dotaz: „Podle filmu „Underground“ je konflikt následující rozpadu Jugoslávie pokračováním Druhé světové války. Barikády mezi jednotlivými národy byly naprosto shodné v roce 1941 jako v roce 1991. Myslíte si, že Druhá světová válka ovlivnila dynamiku konce titoistické Jugoslávie?“⁴²¹ Bohužel jsem v tomto období výzkumu teprve sbíral zkušenosti toho, jak dělat kvalitativní analýzu a navíc většina mých informantů film vůbec neznala. Další odmítli odpovědět na tuto otázku, která se mi s odstupem času skutečně zdá příliš sugestivní a předem evokující odpověď.

Později jsem opustil myšlenku dotazníků úplně a vrátil se k „Undergroundu“ pouhou náhodou až během výzkumu mezi migranty v Paříži. Informantka původem z Bělehradu mi tehdy Kusturicu sama připoměla odpovědí na můj dotaz, zda sleduje srbské filmy. V krystalicky jasné podobě mi tehdy v několika větách shrnula celou problematiku „Undergroundu“ následovně: „Underground [...] dobře vysvětluje jugoslávskou realitu. [...] [F]ilmy [Emira Kusturicy] jsou současně poetické a realistické. [...] Lidé v Bosně ho ale nemají rádi, protože je Jugoslávec. Jeho pozice je pro-srbská - jugoslávská.“⁴²² Kusturicův „Underground“ je sice filmem vzbuzujícím vášně napříč generacemi i hostitelskými zeměmi, s migrací má však společného pramálo. Pojdme se však nyní podívat na film, který je sice o mnoho diskrétnější, avšak o migraci přímo pojednává.

⁴²¹ Orig.: „Selon le film *Underground*, le conflit de la chute de la Yougoslavie est une suite de la Seconde Guerre mondiale. Les barricades entre les nations sont exactement les mêmes en 1941 et en 1991. Pensez-vous que la Seconde Guerre mondiale a influencée la dynamique de la fin de Yougoslavie titoïste ?“

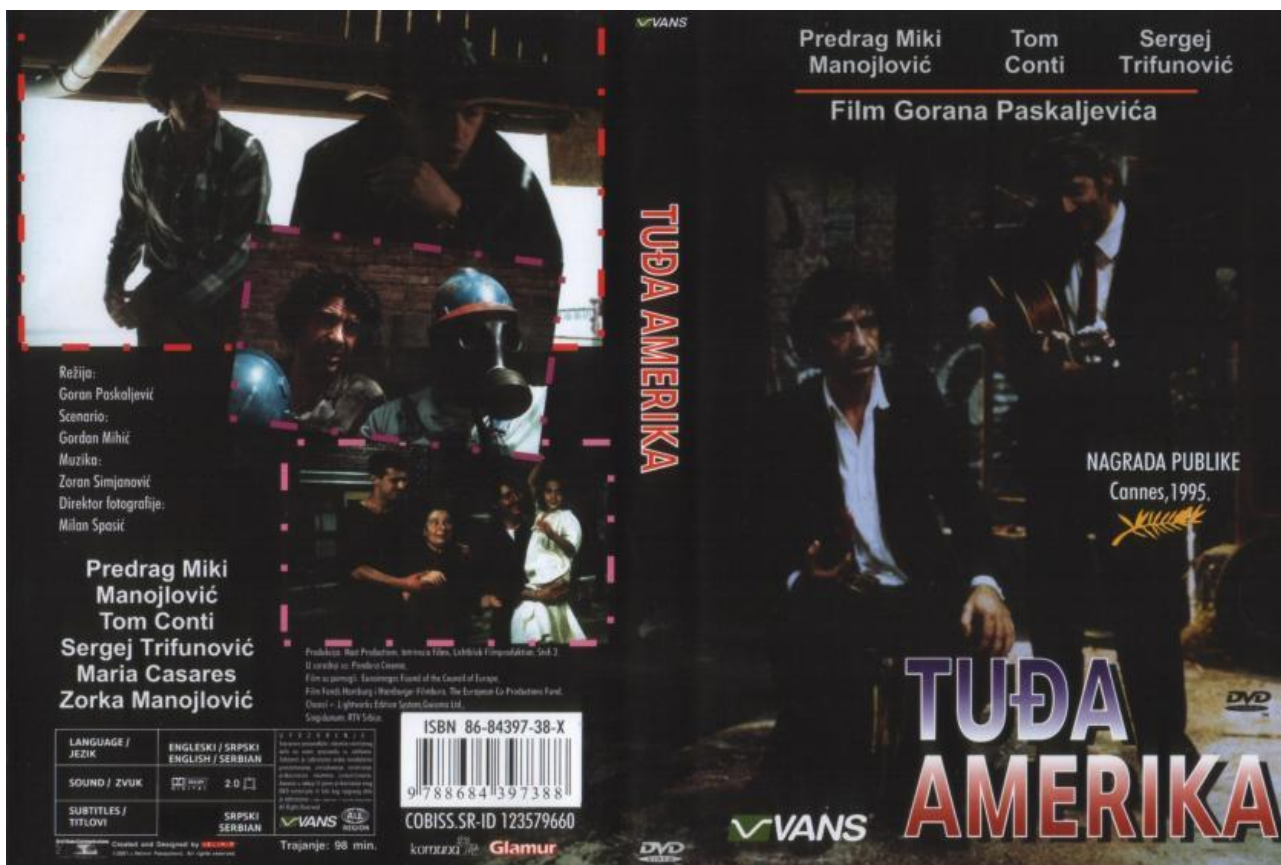
⁴²² Paní K.D., Paříž, leden 2007, orig.: „Underground [...] explique bien la réalité yougoslave. [...] [Les] films [de Kusturica] sont poétiques et en même temps réalistes. [...] Les gens de Bosnie ne l'aiment pas car il est yougoslave. Il est pro-serbe - yougoslave.“

D.3.b.2. „Amerika patří jiným“

Uvedli jsme, že film spolužáka Emira Kusturicy z tzv. Pražské školy Gorana Paskaljeviće distribuovaný v České republice pod názvem „Amerika patří jiným“ (*Tuđa Amerika, Someone else's America*) nikdy nezbudil tolik reakcí jako „Underground“. Stejně jako „Underground“ vznikl ale film „Amerika patří jiným“ jako velká mezinárodní koprodukce a byl poprvé představen veřejnosti ve stejném roce (1995). Navíc jsou hlavní role v obou filmech interpretovány stejným hercem. Predrag Miki Manojlović představoval současně jak jednu ze dvou hlavních postav „Undergroundu“, zákeřného Marka, který kvůli ženě zradil nejlepšího přítele, tak i hlavní postavu filmu „Amerika patří jiným“ migranta černoorského původu jménem Bajo žijícího v New Yorku.

Druhou významnou postavou filmu je Bajův kamarád Alonso, Španěl s americkým občanstvím. Oba přátelé se snaží různými způsoby zvítězit nad nostalgií po svých rodných zemích. Bajovi pomáhá vytvořit iluzi domova kohout, kterého chová na dvoře Alonsova domu v chudé části Brooklynu. Alonso žije se svou slepou matkou, která neustále sní o návratu do Španělska. Ten jí však její zdravotní stav neumožňuje. Oba přátelé jí tedy zorganizují „virtuální návrat“, na jehož konci se na stejném brooklynském dvoře setká se všemi předměty, o nichž dlouhá léta snila. Alonso a Bajo jí totiž vytvoří na dvoře iluzi domova, kde najde jak starou studnu, tak i kamenný stůl.

Příběh se zkomplikuje, když se Bajovy děti následované babičkou, nečekaně rozhodnou přijet z Černé Hory do Ameriky. Během nelegálního přechodu Rio Grande se totiž nejmladší Bajův syn ztratí. Tento motiv je podobný tomu v „Undergroundu“, kdy Crni po svatbě svého syna a explozi v podzemních prostorách, vyvádí svého syna z podzemí ven a ten se nešťastnou náhodou utopí v Dunaji. V Paskaljevićově filmu se Bajo vydává na mexickou hranici, aby svého syna našel. Podobně jako v „Undergroundu“ se však zoufalému otci nedaří najít chlapcovo tělo a to živí jeho naději, že je syn stále živ. Mezitím se Bajův nejstarší syn v New Yorku narozdíl od svého otce velmi dobře integruje do místního prostředí a dokonce se mu podaří se oženit s dívkou asijského vzezření: „Možná není až tak pěkná, ale má americké občanství.“ Motiv staršího syna, který udělá všechno proto, aby v Americe uspěl (nutí babičku, aby vařila v Alonsově restauraci, vsadí na otcova miláčka v souboji kohoutů), je ve filmu velmi silný a představuje značný morální apel.

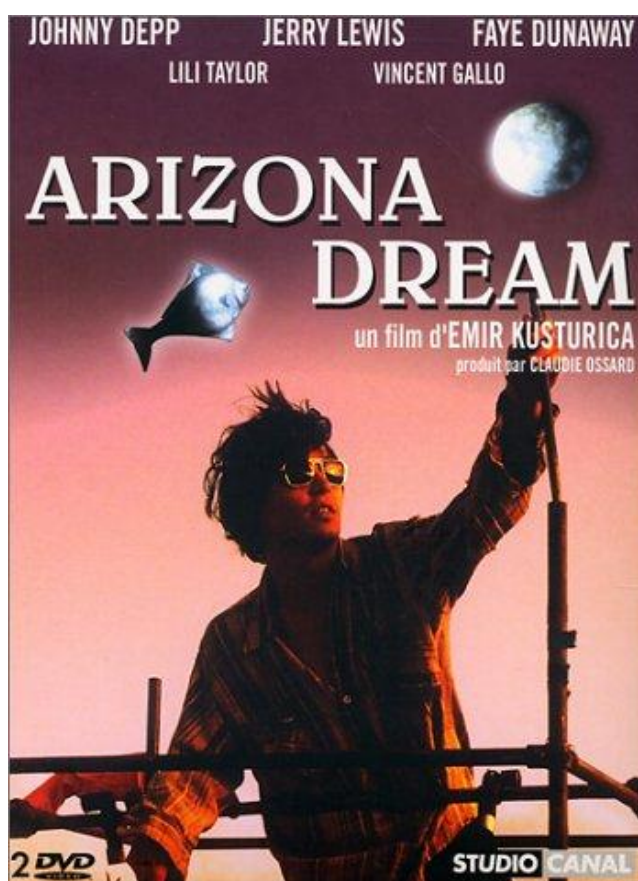

Obal DVD Paskaljevićova filmu „Amerika patří jiným“, archiv autora

Kritika filmu „Amerika patří jiným“ vyčítá, že se jedná o hořko-sladký snímek, v němž je možná až příliš sladkých ingrediencí. Film totiž nabízí kombinaci slz a smíchu nikoli nepodobnou té, kterou zažívají diváci „Undergroundu“. Tragická dimenze filmu souvisí zejména s Bajovým rodinným dramatem a ztrátou jednoho ze dvou synů při ilegálním přechodu hranice. Tragický rozměr má také příběh Alonsovy matky. Ta chce zemřít v rodném domě, ale její syn ji přelstí a nutí jí uvěřit, že se vrátila do své vesnice, aniž by opustila brooklynský dvorek. Naproti tomu má komický rozměr zejména střetávání různých lidí z rozmanitých kulturních okruhů: čínská rodina tančí na svatbě své dcery s Bajovým nejstarším synem balkánské kolo, Bajova matka se stará na dvorku ve velkoměstě o kozu, Bajo vysvětluje už po x-té Alonsovi: „*Did I ever tell you the story of my people? We no surrender.*“ nebo Alonso předkládá Bajovu nejstaršímu synovi svou vizi Ameriky: „*This is USA of America. This is the place where if you work hard, and you worry, you can be anything you want.*“

Paradoxně je to tedy střetávání kultur, které je ve filmu úsměvné. Jednotlivé komunity migrantů se tak ve filmu potkávají a vzájemně na sebe reagují. V některých případech se

snaží uzavřít do sebe, jako v případě Syřanů, kteří nechtějí dát svoji sestru Alonsovi, protože je už zaslíbená jednomu z bratranců. V jiných případech dochází ke skutečnému prolínání a vzniku nových hybridních forem. Bajův nejmladší syn tak hraje před přechodem řeky na harmoniku mexickou hudbu s balkánským feelingem. Jemně poetický Paskaljevićův příběh se v některých momentech přibližuje magickému realismu. Obdobně jako v Kusturicových filmech, které se jen hemží létajícími objekty (nevěsta v „Undergroundu“, ryba v „Arizona Dream“, postel ve filmu „Život je zázrak“ a další), se na závěr filmu „Amerika patří jiným“ proti zákonům gravitace vznese pohovka s oběma přáteli.

Johnny Depp a létající ryba na plakátu Kusturicova filmu „Arizona Dream“, archiv autora

Jistě, jak ukazuje Dina Iordanova, není tento film přes svoje téma určen v prvním plánu pro migranty z bývalé Jugoslávie.⁴²³ Její hypotézu mohu s klidným srdcem potvrdit

⁴²³ „It is not logical to expect that an ethnic immigrant, say a Serb, who only watched martial arts and action-adventures videos at home would end up in a theatre when a serious film like *Someone Else's America* [...] is playing. It also seems that immigrant audiences do not have any special interest in films that tackle the immigrant experiences of others, and as a rule, the whole range of migration films remain largely unknown even to members of the very ethnic group that happens to be their subject.“, D. IORDANOVA, op. cit., pp. 273-274.

z praxe. Ani ti z mých informantů, kteří se deklarovali jako skuteční filmoví fanoušci, na jméno filmu „Amerika patří jiným“ nijak nereagovali. To může být způsobeno i faktem, že film se nevěnuje výhradně migracím z bývalé Jugoslávie, ale spíše obecněji tématu nostalgie a integrace v hostitelské společnosti. Bajo jako migrant původem z Černé Hory je ve filmu vystaven kontaktu s migranty jiného původu a interakce mezi nimi je vlastně ústřední myšlenkou celého filmu.

Na rozdíl od filmu „Amerika patří jiným“ se migracím z bývalé Jugoslávie přímo věnuje film „Slečna“ (*Das Fräulein*). Režisérka Andrea Štaka v něm rozehrála příběh setkání tří žen z bývalé Jugoslávie ve Švýcarsku.⁴²⁴ Každá z nich si sebou do exilu přinesla vlastní traumata, a i když se jednalo o traumata shodná s těmi, které si do hostitelských zemí přinesli zástupci jednotlivých migračních vln z bývalé Jugoslávie, lze si jen těžko představit, že by se film mohl stát mezi většinou migrantů skutečně populární. I v tomto kontextu je pravděpodobně třeba souhlasit s hypotézou Diny lordanova podle níž si nelze představit, že by kvůli uměleckému filmu, který pojednává o jejich kontextu, migranti opustili svou běžnou „kulturní potravu“.

Plakát k filmu „Slečna“, archiv autora

⁴²⁴ „Le film [...] jette un regard intime sur trois femmes volontaires qui vivent aujourd'hui en Suisse et viennent de différentes régions d'un pays qui n'existe plus. Tandis que Ruža et Mila appartiennent à une génération qui, pleine d'espoir, a quitté la Yougoslavie pour l'expansion économique de l'Europe de l'Ouest, Ana, elle, est une globe-trotter qui n'en finit pas de fuir l'expérience de la guerre. Toutes trois portent en elles un non-dit, une douleur. Ruža refoule son origine serbe, Mila doute du vieux rêve d'un retour en Croatie, Ana la Bosnienne joue, avec sa joie de vivre pourtant presque excessive, à une maladie mortelle.“, A. ŠTAKA, *Das Fräulein* : Dossier de presse, www.dasfrauelein.ch (11. 7. 2007).

Důvod, proč jsem si vybral věnovat se filmu „Amerika patří jiným“ je, že obdobně jako „Underground“ šířil mezi mezinárodní filmové publikum jistou vizi rozpadu bývalé Jugoslávie, film „Amerika patří jiným“ prezentoval jistým způsobem populaci, která odsud odešla. Zajímavé je, že se jedná o způsob prezentace, kterou využívá i řada migrantů k tomu, aby tímto způsobem hovořila o svých komunitách s lidmi zvnějšku, jinými slovy, aby tak navenek svoje komunity prezentovala. V této práci jsme si už ukázali příklady toho, jak se prezentuje „jugo-prostředí“ ve Francii. Stereotypy související s balkánskou jinakostí se staly v řadě případů hrdě přejímanými autostereotypy. V literatuře se tomuto stereotypnímu pohledu na obyvatele bývalé Jugoslávie často říká balkanismus. Oba filmy, o nichž byla řeč, pak předkládají takový pohled, že diváci bez problému chápou odlišnost obyvatel bývalé Jugoslávie vůči euroatlantickému ideálu. Jak je to tedy je s balkanismem, a zejména s tím ve filmu, se podíváme v následující podkapitole.

D.3.b.2. Balkanismus ve filmu a mezi migranty

Termín balkanismu nemá jednoznačný význam. Pro některé autory se koncept vztahuje ke znalosti Balkánu, zatímco pro ostatní zejména ke konstrukci diskurzivní praktiky. V této práci se snažím tohoto termínu využívat ve druhém z těchto významů – budeme se zabývat tím, jaké významy spojují režiséři filmů i migranti se svým „balkánským“ původem. Balkanismus je pro mě sumou charakteristik, které mají odpovídat balkánské realitě a zejména vlastnostem obyvatel Balkánu. Na základě příkladů z kinematografie se pokusím identifikovat tyto charakteristiky a budu se je snažit vztáhnout na konkrétní příklad migrantů z bývalé Jugoslávie.

Koncept balkanismu dluží za svůj vznik teorii orientalismu tak, jak ji prezentoval Edward Said ve své stejnojmenné knize.⁴²⁵ Diskuze o epistemologických strategiích chápání „Balkánu“ pak úzce souvisí s diskurzivním korpusem věnujícím se „Orientu“. Zdá se totiž, že balkanismus se zrodil za podobného přispění binární logiky jako orientalismus. Úzkému vztahu obou konceptů se věnoval Dušan I. Bjelić, když pozoroval, že „Balkán“ má gramatický a vnitřní efekt té entity, která se proti němu vymezuje.⁴²⁶ To znamená,

⁴²⁵ E. SAID, *Orientalism*, New York, Vitntage Books, 1978.

⁴²⁶ „Like Orientalism, Balkanism has been organized around a sense of binaries (rational/irrational,

že pokud hovoříme o „Balkánu“, poměříme ho kvalitami „Evropy“, „střední Evropy“ nebo „Západu“.

Avšak „Balkánu“ nejsou rozhodně připisovány tytéž kvality jako „Orientu“ a ani jeden z těchto pojmů nemůže nahradit pojem druhý. „Balkán“ je v řadě textů popisován jako průchozí prostor mezi Evropou a Orientem a jako takový má svoje vlastní specifika. Tomislav Longinović v termínu vidí cosi jako „slepé místo Evropy“; místo, na němž se Evropa střetává s Orientem.⁴²⁷ Obzvláště těžkými významy byl termín naplněn během devadesátých let, kdy termín „Balkán“ znamenal mnohem více než pouhý geografický termín „jihovýchodní Evropy“. V souvislosti s oprášením termínu „balkanizace“ ze strany politických komentátorů i vědců, začal „Balkán“ znovu označovat to, co už v historii několikrát – násilí, primitivismus a barbarství.

Prací, která ukázala, jak původně čistě geografické označení pohoří a poloostrova získalo tento hluboce hodnotící význam, byla v roce 1997 práce Marie Todorova *Imagining the Balkans*.⁴²⁸ Autorka v ní ukázala několik přesvědčivých důvodů, proč nelze konstrukci tohoto významu považovat za pouhý derivát orientalismu. Zatímco „Orient“ na konci 19. století považovali evropští spisovatelé za zcela jiný civilizační okruh, „Balkán“ pro ně obsahoval významy příznačné jak pro „Západ“, tak i pro „Východ“. Je příznačné, že řada z významů, které pojem „Balkán“ pomáhaly konstruovat, je pak v určité podobě dobrovolného „auto-exotismu“ nebo „auto-balkanismu“ přebíráno i tvůrci post-jugoslávských filmů určených pro západní publikum. Ve filmech, jako je „Underground“ nebo „Amerika patří jiným“ jsou některé mentální reprezentace, o níž píše Todorova, naprosto zřejmé.

A co více, pokud hovoříme o exotismu ve filmech, je potřeba zmínit, že pro řadu migrantů jsou „balkánské“ (auto-)stereotypy součástí jejich hrdé sebe prezentace vůči majoritní

center/periphery, civilization/barbarism) arranged hierarchically so that the first sign (“Whiteness” or “Europe”), is always primary and definitional of the second (“Blackness” or “Balkans”), and so that the second is always a grammatical, internal effect of the first.“, D. I. BJELIĆ, „Introduction: Blowing up the Bridge“, in D. I. BJELIĆ, O. SAVIĆ (eds.), *Balkan as Metaphor: Between globalization and fragmentation*, Cambridge, MA, The MIT Press, 2002, pp. 1-22, p. 4.

⁴²⁷ „Unlike Edward Said's "orientalism", a discourse presenting an unalterable alterity of Arab and Turk for historical memory and political engagement, "Balkanism" is a space emerging on the borders of Europe as a mark of cultural encounter with the oriental. It is perennially in the blind spot of Europe as it races westward, a location where hybridization with the cultures rooted in Islam marks Europe itself with a sign of the oriental.“, T. LONGINOVIC, „The post-oriental condition“, in *Eurozine*, 13. 12. 2005, <http://www.eurozine.com/articles/2005-12-30-longinovic-en.html> (20. 12. 2005).

⁴²⁸ M. TODOROVA, *Imagining the Balkans*, New York, Oxford University Press, 1997.

hostitelské společnosti. Současně jsou tyto stereotypy reprodukovány v souvislosti s vnitřními migracemi a obecněji kontaktem městského a venkovského prostředí. Studie Svena Jansena ukazuje, že jedním z neúspěšnějších nosičů těchto diskurzivních praktik jsou urbánní segmenty post-jugoslávských společností, které se snaží vymezit vůči rurálním a semirurálním populacím.⁴²⁹ „Balkán“ mají v očích městských starousedlíků i potomků dřívějších přistěhovaleckých vln reprezentovat pouze *seljaci* (hanlivé slovo pro venkovany, „sedláci“). Sebe sama mezitím tyto samozvané elity označují za „Evropany“.

Pět let předtím, než vydala Maria Todorova svou přelomovou knihu, uveřejnila Milica Bakić-Hayden článek, v němž upozornila na to, že konflikty v bývalé Jugoslávii mají základ v orientalismu.⁴³⁰ Její teorii shrnul velmi vhodně Dušan I. Bjelić: „Zatímco Said tvrdí, že orientalistický protiklad „Východ“ - „Západ“ se vztahuje spíše k projektu než k místu. Bakić-Hayden argumentuje, že v bývalé Jugoslávii se orientalismus stal subjektivační praxí. Všechny etnické skupiny se definují jako „jiné“ než ty na východ od nich. Činíc tak nejen povýchodňují „druhé“, ale současně se samy pozápadňují chápaje se jako ty na západ od „druhého“.“⁴³¹ Podobné vidění konfliktu rozpadu Jugoslávie měl ve stejné době Slavoj Žižek. Ten v článku uveřejněném v manchesterském vydání novin *The Guardian* přednesl svou vizi rozpadu bývalé Jugoslávie. Podle Žižeka byl konflikt založen na snaze jednotlivých zainteresovaných stran představit se jako poslední výspu evropské civilizace. Hranicí Evropy byl pro rakouské nacionalisty alpský masív Karawanken, pro slovinské koryto řeky Kolpa, pro chorvatské hranice mezi katolictvím a pravoslavím a pro srbské hranice mezi křesťanstvím a islámem.⁴³² Tato pozorování mají

⁴²⁹ S. JANSEN, „Svakodnevní orientalizam: doživljaj 'Balkana'/'Evrope' u Beogradu i Zagrebu“, in *Filozofija i društvo*, XVIII, 18, 2001, pp. 33-71.

⁴³⁰ M. BAKIĆ-HAYDEN, „Nesting Orientalisms: The Case of Former Yugoslavia“, in *Slavic Review*, 54, 4, 1992, pp. 917-932.

⁴³¹ D. I. BJELIĆ, op. cit., p. 4, orig.: „While Said argues that the East/West Orientalist binary refers to a “project rather than a ‘place,’” Bakić-Hayden claims that, in the former Yugoslavia, Orientalism is a subjectivational practice by which all ethnic groups define the “other” as the “East” of them; in so doing, they not only orientalize the “other,” but also occidentalize themselves as the West of the “other.” »

⁴³² S. ŽIŽEK, *Ethnic* cit.: „Every participant in the bloody disintegration tries to legitimise their place “inside” by presenting themselves as the last bastion of European civilisation (the current ideological designation for the capitalist “inside”) in the face of oriental barbarism. For rightwing nationalist Austrians the imaginary frontier is Karavanke, the mountain chain between Austria and Slovenia; beyond it, the Slavic hordes rule. For the nationalist Slovenes the frontier is the river Kolpa, separating Slovenia from Croatia; we are Mitteleuropa, while Croats are already Balkan, involved in the irrational ethnic feuds which really do not concern us — we are on their side, we sympathise, but in the same way one sympathises with a third world victim of aggression. For Croats the crucial frontier, of course, is the one between them and Serbs, between western Catholic civilisation and the eastern Orthodox collective spirit, which cannot grasp the values of western individualism. Serbs see themselves as the last line of defence of Christian Europe against the fundamentalist danger embodied in Muslim Bosnians and Albanians.“

jistě hlubokou platnost i ve vztahu ke kinematografii a obecněji i k sebezpřítání migrantů z bývalé Jugoslávie.

Některá zajímavá pozorování ve vztahu balkanismu a kinematografie přináší kniha Diny Iordanova. Ta věnovala poměrně velký díl pozornosti tomu, jak se postjugoslávská kinematografie dobrovolně vyčleňuje ze západního kulturního okruhu svým poukazováním na „autentickou“ kulturu tamějšího obyvatelstva. Iordanova poukazuje na preference tradičních a patriarchálních prvků v těchto filmech, které ve výsledku diseminují povědomí o balkánské „jinakosti“.⁴³³ Ta může být navíc umocněna tím, že zmiňované snímky, které jsou ve skutečnosti filmy „na export“, se snaží vydávat svůj úhel pohledu za „domorodé čtení“ balkánské reality.⁴³⁴ Podobně vnímá jistou část postjugoslávské kinematografie Nevena Daković. Tyto filmy podle ní představují snahu prezentovat Balkán ve značně exotických kategoriích snažících se pomocí řady protichůdných prvků evokovat zejména to, v čem jsou země Balkánu odlišné od Evropy.⁴³⁵

Není možná potřeba příliš zdůrazňovat to, že tato teoretická vsuvka měla uvést myšlenku, že tak, jak balkanismus v jeho auto-exotické formě reprodukuje některé filmy, může být tato

⁴³³ D. IORDANOVA, op. cit., p. 68, orig.: „Without realising it, numerous works of Balkan cinema contribute to the projection of exclusion and 'Third-Worldisation'. With their articulated preference for 'authentic' indigenous imagery, with their meticulous attention to the traditional and the patriarchal elements of the cultures depicted, with their outspoken confirmation of the peculiar moral standards of the locals, with the willingness to 'legitimise' the Balkan narrative through use of the travelogue structure and the figure of the visitor from West, the effect of these films is to emphasize the difference. Once admitted, the however, this difference becomes an argument against the presupposition of affinity, as the 'otherness' is readily accepted, and the desired negotiation of the terms for re-entering the European realm cannot take place, as there are no grounds on which it could be negotiated.“

⁴³⁴ D. IORDANOVA, op. cit., p. 61, orig.: „Thus, the 'otherness' of the Balkans, which may have originated in the West, is gradually taken up and internalised by local directors who claim to represent the Balkans 'from within'. Despite wishing to unravel the intricate logic of Balkan tensions, in these [...] films the directors prefer to present the events from a foreigner's point of view (seen as the only possibly objective one), thus relegating the people whose lives they want to explain to the position of being watched (and judged) by strangers. The result is consenting self-exotism: the practice of Balkan directors to depict their own cultures as compliant to the Western framework [...].“

⁴³⁵ N. DAKOVIĆ, op. cit., pp. 68-70, orig.: „Exotic is certainly a key word, describing the region as different, uncanny, magical, or at least unusual in comparison with the habitual North Atlantic illustrations. Glocal appeal translates an exotic quality into a series of contradictory qualifications, such as cultural originality, primitivism, barbarism, Dionysian spirit, Rousseau's noble savagery, a petrifying obsession with the past, inherent delay, nationalism, and romance, while each term lends itself to any form of the wide scope of polarized imaginings. [...] The attributes of the Balkans always entail double, opposed meanings and evaluations, allowing their image to be endowed with signifying and signified ambivalence. [...] The Balkans are the Other of the North Atlantic space as seen from many perspectives: cultural, political, religious, artistic, etc.; they provide essential guidelines for their identification. [...] Misconceptions of the Balkans are defined by a range of binary oppositions falling into different categories: religious (Orthodoxy versus Catholicism or Christianity versus Islam), semi-racial (dark-skinned Oriental and Mediterranean versus white Anglo-Saxon protestants and Western Europeans), economic (poverty versus wealth, decline versus prosperity, and rural versus industrial), ideological (menacing Communism versus democracy), emotional (excessiveness versus repressed emotions), sexual (libidinal southerners versus consciously restrained northerners) or legal (traditional customs versus written law).“

suma stereotypů konkretizována i ve formě dionýsovských večírků migrantů a v tom, jak se některé jejich komunity prezentují navenek. Jistý primitivismus připisovaný lidem z Balkánu je tak navenek reprodukován zejména ve formě sebe prezentace jako hrdých, impulzivních a do jisté míry i divokých lidských bytostí. Pro tuto myšlenku byly snad předloženy dostatečné argumenty v částech věnovaných hudbě a filmu. Přesto se však podívejme na některé další prvky kulturní produkce, které mají k reprodukci těchto představ jistý vztah – na vtipy, fotografie, módu, fotbalové fanouškovství, gastronomii a další složky populární kultury.

D.3.c. Další složky populární kultury, virtuální primordialismus

Virtuálním utvrzováním se v jinakosti mohou transnacionální sítě posloužit jako vynikající nástroje diseminace kulturní a etnické odlišnosti. Propojením nacionalismu a exilu došlo k nárůstu využívání moderních technologií pro podporu diseminace etnických témat a obecněji odlišnosti. S odkazem na Appaduraiův „život po primordialismu“ se slovním spojením „virtuální primordialismus“ snažím upozornit na to, že transnacionální sociální prostor dává etnicitě nové významy a revoluce v komunikaci působí na to, že se etnická identifikace projevuje zcela novou formou. Pracovně lze toto slovní spojení definovat jako etnickou identifikaci živenou transnacionálními sítěmi.

Transnacionální sociální prostor je definován jako prostor překračující hranice národních států. Luis Eduardo Guarnizo a Michael Peter Smith se věnovali podmínkám, díky nimž došlo k jeho vytvoření.⁴³⁶ Ty podle nich souvisí s technologickou revolucí v komunikaci. V souvislosti s rozvojem elektronických médií je migrantům umožněno žít v diaspoře životy, v nichž virtuální realita země původu konkuruje žité realitě v hostitelské společnosti. Čtenář si jistě vybaví názorné příklady satelitních a kabelových televizních kanálů propojujících diasporické komunity, dalším do očí bijícím příkladem je internet. Transnacionální teorie tyto podstatné změny, k nimž došlo v nedávné době v komunikaci, poměrně věrně vystihuje i prostřednictvím případových studií. Steven Vertovec tak poutavě ukázal, jak komunikaci přes státní hranice usnadňují předplacené telefonické

⁴³⁶ E.L. GUARNIZO, M.P. SMITH (eds.), *Transnationalism from Bellow*, New Brunswick, Transaction Publishers, 1998.

karty.⁴³⁷

Transnacionální prostor bývá využíván i pro podporu nacionalistických projektů v původní zemi. Propojením nacionalismu a exilu dochází k využívání transnacionálních sítí pro podporu boje za nezávislost nebo za kulturní svébytnost v emigraci. Řekové, Irové, Poláci, Židé, Palestinci, Kurdové, Arméni, kosovští Albánci, Chorvati a další během minulých dvou staletí úspěšně využívali pro prosazení myšlenek národní emancipace příslušníky těch částí vlastního etnika, které se pohybovaly přes hranice dvou nebo více národních států. V této souvislosti je užitečné zamyslet se nad obsahem slova „diaspora“. Stéphane Dufoix připomíná některé iluze, které tento pojem vzbuzuje jak u badatelů, tak u samotných migrantů. Jedná se pro něj o iluzi esence, iluzi komunity a iluzi kontinuity.⁴³⁸ Diaspora je tedy často chápána jako jedno z ramen národa jednající v jeho prospěch mimo zemi původu, jako součást „deteritorializovaného národního státu“.⁴³⁹

Do značné míry protikladnou vizi pojmu „diaspora“ představuje jeden z autorů, o němž už byla řeč v souvislosti s postkoloniální teorií. Ve snaze analyzovat diskurzivní praktiky diaspory dospívá Homi Bhabha k jejich pojmenování jako „národního kontra-narativu“.⁴⁴⁰ Ačkoli se tento příměr zdá být funkční v případě indické diaspory, či ještě lépe její akademické a kosmopolitní části, v níž se Bhabha po několik desetiletí pohyboval, pro migranty z bývalé Jugoslávie se však zdá relevantní pouze částečně. Ve své pozdější práci „The Location of Culture“ pak Bhabha nazývá diasporu metaforou „třetího prostoru“.⁴⁴¹ Jedná se pro něj o prostor nepatřící plně ani k původní ani k hostitelské společnosti, popsateľný v zásadě obdobně jako transnacionální síť. Tyto pak nejsou pouze sumou komunikačních kanálů dvou nebo více národních společenství, ale svébytnými nástroji globalizované komunikace.

V jednom z mnoha vtipů o Bosňácích, které kolují po internetu a překvapivě i mezi bosňáckými migranty samotnými, se v Německu hlásí do práce skupina mužů z Bosny. Předák Hans si je zkoumavě měří očima, chvíli okolo nich přechází a nakonec pevně pronese: „Bosňáci, Bosňáci, to jsou ti líní?“ „Ne, ne, my jsme ti hloupí!“, ohrazuje se

⁴³⁷ S. VERTOVEC, „Cheap calls: the social glue of migrant transnationalism“, in *Global Networks*, 4, 2, 2004, pp. 219-224.

⁴³⁸ S. DUFOIX, *Politiques d'exil*, Paris, PUF, 2002.

⁴³⁹ L. BASCH, N. GLICK-SCHILLER, C. BLANC-SZANTON, *Nations Unbound: Transnational Projects, Postcolonial Predicaments, and Deterritorialized Nation-States*, London, Routledge 1994, p.269-272.

⁴⁴⁰ H. BHABHA (ed.), *Nation and Narration*, London, Routledge, 1990.

⁴⁴¹ H. BHABHA, *The Location* cit., p. 93-101.

skupina jako jeden muž. Ve vtipech z bývalé Jugoslávie totiž jsou od nepaměti jako líni vykreslováni pouze Černohorci a stereotyp o Bosňácích jako o „pomalejších“ Jihoslovanech se časem stal do jisté míry autostereotypem i díky vtipům. Vtip o naivních Bosňácích kolující po internetových fórech bosňácké diaspory může být jednou z úsměvných příkladů virtuálního primordialismu.

D.3.c.1. Blogy potomků migrantů z bývalé Jugoslávie na francouzském internetu

Možnosti, které migrantům otevřelo rozšíření používání internetu, mohou současně sloužit jako příklady transnacionálních kanálů rozšiřujících nejen etnickou identifikaci, ale i praktiky populární kultury. Pravděpodobně největší skok v komunikaci mezi migranty a jejich blízkými znamenaly internetové telefonické služby a jmenovitě program Skype. Ten umožňuje dovolat se komukoli za skutečně zanedbatelnou cenu a v případě, že má dotyčný svůj profil na této platformě a kameru, je možné ho i vidět a telefonovat si s ním zadarmo. Internet je používán jako pramen společenskovedního výzkumu poměrně krátkou dobu a díky jeho efemérnosti má jeho začlenění do výzkumu řadu kritiků. Vzhledem k tomu, že se však jedná o hlavní komunikační kanál současnosti, domnívám se, že jeho přehlížení není dlouhodobě udržitelné.

Blogy byly ve své době velmi populární forma „obydlování“ internetu formou soukromých elektronických deníčků. Bloggeři vyprávěli o svém osobním životě a často se také projevovali jako příznivci různých subkultur. Protože většina blogů měla skutečně jepičí život, není využití tohoto pramene pro společenskovední výzkum příliš rozšířené. Vlna blogů kulminovala v zimě 2005-2006, kdy byly jen ve Francii na tři miliony bloggerů. Pokud si uvědomíme, že jeden blogger může založit i několik desítek blogů, dostaneme se do astronomických čísel. Pravděpodobně nejpoblárnější francouzská blogová platforma, Skyblog, měla na konci roku 2005 více než tři a půl milionu zaregistrovaných blogů. „Blogosféra“ představovala ve své době obrovský virtuální prostor a současně i ráj pro lidi zabývající se populární kulturou. Od té doby blogy nahradily jiné internetové nástroje založené zejména na distribuci vizuálních nebo zvukových materiálů, jako jsou Facebook, Youtube nebo Myspace, avšak i v současnosti mají blogy velmi důležitou pozici.

Jeden z problémů, na který jsem při výzkumu blogů narazil, je už zmíněný provizorní charakter většiny z nich. Pokud totiž uživatel nepokračuje v psaní svého „deníčku“ během určitého daného časového úseku (obvykle jednoho měsíce), jeho blog automaticky zanikne. Obsah blogu je moderován tak, aby odpovídal kódu uživatele, tedy zejména aby neobsahoval vulgaritu, sexuálně zaměřenou produkci, myšlenky vedoucí k nenávisti nebo netoleranci a kontakty mimo „blogosféru“. Celé blogy nebo jejich jednotlivé příspěvky mohou zásahem administrátora najednou zmizet. Veškerý výzkum blogů tak musí být ihned archivován, protože není nikdy jisté, zda se podaří požadované informace znovu najít.

V kontextu výzkumu blogů migrantské mládeže ve Francii jsem narazil na podobný problém jako při rozhovorech. Podařilo se mi totiž vystopovat pouze ty blogy, jejichž autoři otevřeným způsobem přiznávali svůj etnický původ. Je pravděpodobné, že ze sledované skupiny se tak jednalo o pouhou marginální minoritu, avšak množství těchto blogů by spíše vypovídalo o opaku.⁴⁴² Mezi těmito blogy jsem se zaměřil na ty výpovědi, které měly nějaký vztah buď k historickým a zeměpisným představám, anebo k populární kultuře. Podařilo se mi tak sesbírat jistý vzorek pramenů, které se většinou sestávaly z vizuálních materiálů a textů skladeb populární hudby. Ideologická pozice těchto dokumentů pak vyplývá z toho, že „nepolitické“ nebo „neetnické“ bloggery původem ze zemí bývalé Jugoslávie je v „blogosféře“ skutečně velmi těžké vystopovat.

Společným jmenovatelem tohoto druhu blogů byla jistá idealizace „původní“ vlasti ze strany potomků migrantů. Mladí potomci migrantů z bývalé Jugoslávie ve Francii tak reagovali na hledání kořenů podobně jako jejich vrstevníci z v tomto ohledu známějších komunit ze zemí Maghrebu nebo z Antil. Způsob, jakým tito bloggeři představovali Srbsko, Chorvatsko nebo Bosnu a Hercegovinu souvisí navíc s tím, o čem byla řeč jako o balkanismu. Podobně jako ve zmiňovaných příkladech z kinematografie, měl „Balkán“ v produkci těchto bloggerů jednoznačně pozitivní význam. Prostřednictvím „balkánských“ (auto-)stereotypů nacházeli tak tito bloggeři pozitivní sebeidentifikaci v kontrastu s nudou a šedí francouzské reality. Obdobnou odpověď mi v dotazníku napsala Francouzka srbského původu: „Vřelá a expanzivní tvář [J]ugošů mě vždycky přitahovala a myslím, že jsem ji zdělila. [...] Ráda se s [J]ugoši tady [v Paříži] nebo v Bělehradě setkávám,

⁴⁴² V zimě 2005-2006 se jednalo zejména o následující blogy: balkanska-raj.skyblog.com, serbiafanatic.skyblog.com, bosna.skyblog.com, kosovakid.skyblog.com, balkanrepresent.skyblog.com, serbian-world.skyblog.com, b-a-l-k-a-n.skyblog.com, nicija-zemlja.skyblog.com, admira-mala.skyblog.com.

protože komunikace mezi lidmi je o mnoho jednodušší než ve Francii.“⁴⁴³ Ze všech charakteristik balkanismu, je pak nejvýstižnější kvalitou pro francouzské bloggery, potomky migrantů z bývalé Jugoslávie, exotismus.

V jednom z blogů platformy Skyblog jsme tak mohli pozorovat obrázek, na němž byly obrysy tvaru teritoria Bosny a Hercegoviny vyplněny obrázkem mešity a slovy „Bosnia“ napsanými latinskou a „Alláh“ arabskou abecedou.⁴⁴⁴ Obrázek je vyplněn zelenou barvou. Ta spolu s půlměsícem a hvězdou symbolizuje islám, tedy náboženství odlišující Bosňáky od Srbů a Chorvatů.

Skyblog.com, 24. 11. 2005

Většina bloggerů bosňáckého původu na první pohled zdůrazňovala kulturní svébytnost Bosňáků vůči dalším jihoslovanským národům. Mezi největší perly pak patřila animovaná sekvence, v níž se opakovala slova „100% Bosniaque, 100% musulman“, která se odvolávala na vědomí etnicity plynoucí z náboženské odlišnosti. Není těžké představit si obrovskou emocionální satisfakci, jakou tyto grafické výtvary mohly představovat. Nadšení těchto bloggerů, kteří mohli potvrdit svou identitu užíváním exotických symbolů, mi připadá

⁴⁴³ N.S., Paříž, listopad 2005, orig.: „Le côté chaleureux et expansif des [Y]ougos m’a toujours attirée et je crois en avoir hérité. [...] [J]’aime rencontrer des [Y]ougos, ici [à Paris] ou à Belgrade car la communication entre les gens est tellement plus simple qu’en France.“; termín „Yougo“ má však ve francouzštině neutrálnější význam než české „Jugoš“.

⁴⁴⁴ Bosna.skyblog.com, viz. Přílohy – Obrázky.

jasné, i když je těžké dokumentovat.

Skyblog.com, 24. 11. 2005

S ohledem na moderaci bloggerských platforem, nepatří tento typ grafických vyjádření obvykle k těm, které vydrží v blozích obvykle příliš dlouhou dobu. Grafiky, které bloggerům přináší největší uspokojení, jsou obvykle všechno jiné než politicky korektní a konformní ke kódu uživatele. Některé blogy tohoto typu pak nepřežijí více než několik dní do chvíle než jsou objeveny a odstraněny moderátorem, který většinou reaguje až na podnět někoho, kdo je tímto typem vyjádření uražen. V listopadu 2005 tak například na platformě Skyblog.com zmizel blog s názvem „Serbiafanatic“, kde se několikrát objevila mapa Velkého Srbska a některé urážlivé výroky o Chorvatech a Bosňácích.

[HTTP://SERBIAFANATIC.SKYBLOG.COM](http://serbiafanatic.skyblog.com)

Skyblog.com, 24. 11. 2005

Je však třeba dodat, že obdobná „maximalistická kartografie“ pak není specialitou potomků srbských migrantů, ale představy některých bloggerů souzní i s ostatními nacionalistickými projekty, jmenovitě pak s Velkým Chorvatskem a Velkou Albánií. Blogy ale umožňují nahlédnout i do jiných prvků populární kultury. Jedním z nich může být to, co nazval Dick Hebdidge ve své práci o subkulturách „stylem“.

Skyblog.com, 27. 9. 2006

D.3.c.2. „Styl“ diaspory

V rámci výzkumu na internetových fórech a v blozích jsem se zaměřil na čtyři dílčí témata – na fotografie osob, na vizuální roli „tradiční“ kultury, na reprezentace měst a krajiny a konečně na ikonografii spojenou s populární hudbou. Obecněji jsem se snažil dopátrat odpovědi na otázku, zda lze hovořit o obdobném vzoru, tedy o čemsi jako estetice diaspory. V první zkoumané otázce jsem se ve snaze o analýzu fotografií osob zaměřil na otázku „stylu“ zobrazovaných osob. „Styl“, které zobrazované osoby na fotografiích prezentují, totiž často souvisí s jejich hodnotovým systémem, s jejich příslušností k subkulturám. Dick Hebdidge psal o vizuální stránce „stylu“, přesněji o módě a účesu, jako o jedné z komponent příslušnosti k subkultuře.

Skyblog.com, 24. 11. 2005

Co se týče „stylu“ osob zobrazovaných v kyberprostoru, u sledovaných diasporických komunit lze pozorovat silný vliv spotřební společnosti. Obzvláště patrné je toto pozorování u mladší generace migrantů, u nichž je značkové oblečení nezdání na odívání vystavovanou nutností. Zároveň lze na fotografiích migrantské mládeže pozorovat průnik globálních módních trendů, zejména hegemonního „stylu“ R'n'B (popsatelného jako spojení hip-hopového „stylu“ s některými módními vlivy populárními zejména v osmdesátých letech). I u starších migrantů ale lze na fotografiích pozorovat značný důraz na zevnějšek. U starší generace migrantů je možné dešifrovat současně postsocialistické dědictví i obecněji velkou váhu, jakou na módu kladou kultury Středomoří. Zajímavé je i to, že i přes muslimskou náboženskou tradici, nosí minimální počet žen zobrazovaných na bosňáckých internetových portálech šátky nebo jiné pokrývky hlavy příznačné pro muslimky. Zobrazované bosňácké ženy a dívky se mohou na první pohled zdát, že reflektují všechny jiné tradice než náboženské. Za tímto faktem pak může stát skutečnost, že Jugoslávie podporovala ve své době emancipační tendence a i v současnosti vykazuje Bosna a Hercegovina silné sekulární znaky.

Kód oblékání se u potomků migrantů z bývalé Jugoslávie poměrně značně liší od toho, který uznávaly starší generace. Stereotypní představa první generace migrantů z bývalé Jugoslávie se vztahuje ke kožené bundě, která byla dlouhou dobu symbolem dosaženého

sociálního statutu, a dále k nelegálním kopiím značek sportovního oblečení. Co se týče jejich potomků, chování značně ovlivněné spotřební společností u nich analyzovali už sociologové na počátku sedmdesátých let.⁴⁴⁵ Vedle globálních vlivů, má „styl“ potomků migrantů z bývalé Jugoslávie, i svoje lokální vzory. Masivní zlaté náhrdelníky se symbolem náboženské příslušnosti (pravoslavným nebo katolickým křížem a půlměsícem) byly velmi populární u těch složek populace, které zbohatly během válek po rozpadu Jugoslávie. Dina Iordanova o tomto stylu píše v souvislosti s dokumentárním filmem *Vidimo se u čitulji* („Nashledanou v márnici“).⁴⁴⁶ Je však samozřejmé, že ti z potomků migrantů, kteří dávají přednost retro-vlně jugoslávského rocku se oblékají do všeho jiného, než do oblečení vztahujícímu se k tomuto „turbo-looku“.

Skyblog.com, 24. 11. 2005

Nezdá se však, že by ale samotný „styl“ osob zobrazovaných na internetových fórech a blozích hrál pro etnické cítění diaspory výraznější roli. Jistý význam má spíše pro psaní o jejich „stylu“ koncept transnacionalismu, a to zejména v rovině vztahu globálních

⁴⁴⁵ B. PETROVIĆ, op. cit.

⁴⁴⁶ D. IORDANOVA, op. cit., p. 179, orig. „Most of the young men featured in the film live in the suburb of Novi Beograd. They are involved in racketeering and trafficking but think of themselves as businessmen. They drive sports cars, exhibit overconfidence, talk of financial transactions only in Deutschmarks and have specific views on violence and justice. Most are very young and well groomed. A scene from the film shows one of them in his Jacuzzi whirlpool, talking on a cellular phone and wearing a massive gold chain and crucifix on a hairy chest. Other elements of their B-movie-inspired styles include multiple golden chains and bracelets, sleeveless T-shirts, muscular bodies, expensive jogging suits, silk shirts, state-of-the-art pistols, well-shaven faces and trimmed hair, dark glasses, leather jackets and underage girlfriends.“

a lokálních kulturních projevů a průniku globálních kulturních trendů do etnických subkultur. Zároveň pomáhají tyto fotografie pochopit, kdo jsou současně emisary i recipienty informací zprostředkovaných transnacionálními komunikačními kanály. Vizuální vliv „tradiční“ kultury lze sledovat výrazněji v kontextu srbských a chorvatských migrantů. Zatímco bosňácké krajanské spolky se v krojích nechávaly fotografovat skutečně jen málokdy, fotografie hudebních, tanečních a dalších kulturních organizací v „tradičních“ oděvech byly přítomné na řadě srbských a chorvatských webových portálů. Jiné indikátory etnických, regionálních a politických loajalit migrantů můžeme ale hledat u fotbalového fanouškovství.

D.3.c.3. Fotbalové fanouškovství

Ivan Čolović se ve svém článku „Fotbal, chuligani a válka“ věnoval popisu nárůstu mezietnické nenávisti během sportovních utkání v období předcházejícímu rozpadu jugoslávské federace.⁴⁴⁷ Čolović analyzoval ve svém článku jazyk srbských fotbalových fanoušků a v detailu zejména to, že na přelomu osmdesátých a devadesátých let v něm byla slova jako „Albánc“ (*Šiptar*) nebo „Muslim“ (*Musliman*) považována za smrtelnou urážku, kterou se častovaly znepřátelené gangy.⁴⁴⁸ Průsečík mezi nacionalismem, násilím na stadionech a bělehradskou mafií se od té doby stal velmi známou kapitolou válek v bývalé Jugoslávii. Nasazení polovojenských jednotek, které se v řadě případů rekrutovaly právě ze subkultury hooligans (*huligani*), předcházela ideologická příprava, jež mimo jiné využila extrémní rivality mezi fotbalovými týmy z jednotlivých částí jugoslávské federace. Symptodem rozpadu Jugoslávie se staly nepokoje mezi fanoušky i kontroverzní zásah policie na záhřebském stadionu Maksimir během zápasu bělehradského týmu Crvena zvezda s domácím celkem Dinamo.⁴⁴⁹

I v období následujícím úplném rozpadu Jugoslávie bylo vyjádření sympatií s jednotlivými

⁴⁴⁷ I. ČOLOVIĆ, „Futbal, huligani i rat“, in N. POPOV, op. cit., dostupné i ve francouzském překladu: idem, „Le football, les hooligans et la guerre“, in N. POPOV (ed.), *Radiographie d'un nationalisme. Les racines serbes du conflit yougoslave*, Paris, Les Editions de l'atelier/Les Editions ouvrières, 1998, pp. 179-204.

⁴⁴⁸ Pro zajímavost je možné uvést, že podobnou semiotickou váhu mezi českými a slovenskými fotbalovými chuligány v období postsocialismu mělo a má slovo Žid.

⁴⁴⁹ S. MIHAILOVIĆ, „Rat je počeo 13. maja 1990.“, in: S. SLAPŠAK (ed.), *Rat je počeo na Maksimiru: Govor mržnje u medijima (analiza pisanja 'Politike' i 'Borbe' 1987-1991)*, Beograd, Medija Centar, 1997, pp. 77-124.

fotbalovými týmy jak mezi migranty, tak i v jejich původních zemích velmi důležitým mechanismem identifikace. Během mých cest po západní Evropě jsem mohl pozorovat, jak spolu fanoušci jednotlivých týmů vzájemně komunikují formou graffiti, tagů nebo nálepek. Fotbalové dresy národní reprezentace nebo ty se jmény hráčů známých v zahraničí, jako byl ve své době Davor Šuker, Savo Milošević nebo Hasan Salihamidžić, či o něco později Zlatan Ibrahimović, sloužily v kontextu migrace jako jedna z řídkých příležitostí dát na odiv svou etnicitu.

To však není jediný druh identifikace, který fotbalové fanouškovství nabízí. Identifikace příslušností k jisté skupině fanoušků může mít jak etnický, tak i regionální rozměr. Stejně tak se může jednat o kombinaci obou principů. Pro první příklad stačí vzpomenout velmi důležitou roli, jakou má fandění bělehradskému týmu Crvena Zvezda („Rudá hvězda“) pro Srby celého světa. Druhý důležitý tým srbského hlavního města se jmenuje Partizan a jeho fanoušci jsou největšími rivaly fanoušku týmu Crvena Zvezda. V chorvatském případě můžeme pozorovat obrovskou rivalitu mezi severem a jihem země, ve fotbalu mezi záhřebským týmem Dinamo a splitským Hajdukem. Toto rozdělení mezi „středoevropské“ fanoušky Dinama a „jadranské“ fanoušky Hajduku je však značně operativní, neboť fotbalové preference stoprocentně nekopírují regionální působnost fotbalových celků.

Sympatie fanoušků v Bosně a Hercegovině jsou ještě komplikovanější. Sarajevskému Željezničaru fandí pouze bosňácká část populace hlavního města, Srbové z Východního Sarajeva (Istočno Sarajevo) se ve své většině identifikují s jedním ze dvou bělehradských týmů. Bosňáci z ostatních měst většinou fandí svým lokálním týmům, jako je Sloboda Tuzla, Čelik Zenica nebo Jedinstvo Bihać. V rozděleném Mostaru najdeme dva týmy, jejichž fanoušci se dělí podle etnického klíče. Pravý, chorvatský břeh Neretvy se identifikuje s chorvatským týmem Zrinjski a levý, bosňácký břeh fandí ve své většině týmu Velež. Některým týmům ze srbské části Bosny a Hercegoviny (Republiky Srbské) se podařilo získat sympatie i mimo úzce lokálně definovanou základnu fanoušků. Mezi nejpopulárnější lze počítat Borac Banja Luka a Leotar Trebinje.

Jedinou příležitostí sjednocení bosňáckých fanoušků představují zápasy mezinárodní reprezentace, kdy jsou tito fanoušci jedinými, kdo fandí reprezentaci Bosny a Hercegoviny, protože bosensko-hercegovští Chorvati a Srbové většinou přejí „svým“ týmům. Dlouholetý

představitel bosenských Srbů například prohlásil, že by přál reprezentaci Bosny a Hercegoviny pouze v případě, kdyby hrála s Tureckem. Většinou je to právě v souvislosti se zápasy s týmy Chorvatska a Srbska, kdy bosňáčtí ultras organizování v asociaci BHFanaticos manifestují svou sjednocenou sílu. Situaci komplikuje navíc ještě fakt, že v řadách BHFanaticos můžeme najít i fanoušky bosňáckého týmu z města Novi Pazar v srbské části Sandžaku (Torcida Sandžak).

Co se týče mezinárodních sympatií, lze pozorovat jistou solidaritu bosňáckých fanoušků s tureckými týmy a naproti tomu srbských fanoušků s týmy řeckými, ruskými a ukrajinskými. Obecně lze říci, že problematika fotbalového fanouškovství včetně jeho tvrdších forem (ultras) i vysloveně agresivních projevů (hooligans) je v zemích bývalé Jugoslávie tématem, který nechává vlašnou pouze velmi malou část populace.

Družba hooligans Crvene zvezdy a řeckého týmu Olympiakos Pireus, archiv autora

Pokud jsem na tomto místě uvedl všechny tyto příklady, bylo tomu tak zejména proto, abych mohl ukázat, jaké vrstvy identifikace může fotbal vyvolávat, obsahovat a manifestovat. Současně by tyto příklady mohly být argumentem proti těm, kdo tvrdí, že člověk nemůže mít více než jednu identitu. Fotbalový fanoušek se totiž může velmi dobře rozhodnout, v jakém měřítku bude který tým podporovat. Pokud si vezeme jeden konkrétní příklad, o kterém byla řeč, příklad fanoušků týmu Zrinjski Mostar, uvědomíme si, že můžeme mít současně identitu lokální (podporujeme Zrinjski Mostar), regionální (Hajduk Split), národní (chorvatskou národní reprezentaci) i nadnárodní (například Bayern

Mnichov nebo Real Madrid).

Emoce a vášně, které fotbal vyvolává, jsou srovnatelné pouze s koncerty velkých hvězd populární hudby. Násilný rozměr střetů mezi gangy hooligans jednotlivých klubů jsou pak podobné pouze konfliktům mezi subkulturami definovanými na základě příslušnosti ke krajním pólům politického spektra. Je také zapotřebí dodat, že tyto gangy poskytly některým extrémním politickým skupinám síly frustrovaných mladých mužů, ochotných fanaticky a silou prosazovat jejich myšlenky.

Mezi migranty z bývalé Jugoslávie najdeme samozřejmě daleko menší poměr hooligans než na předměstích pauperizovaných post-jugoslávských měst. Je však pravda, že fotbal a identifikace s týmy usnadňuje možnost potvrdit vlastní identitu snadněji než cokoli jiného. Amatérská fotbalová a další sportovní družstva pak v hostitelských zemích nabízela možnost kontaktu s rodáky i přijatelnou formu identifikace na etnickém základě. Řada migrantů pak jistě fotbal miluje i bez toho, jaké možnosti identifikace sebou fanouškovství nese. Jeden z mých informátorů mi svěřil: „Snažím se hrát fotbal a basketbal a i jiné sporty, jak jen často mohu.“⁴⁵⁰ Podívejme se ale nyní na další kulturní praktiku, u níž je rozdíl mezi aktivní praxí a pasivní konzumací srovnatelný s hraním nebo sledováním fotbalu - na gastronomii.

D.3.c.4. Gastronomie

Už Michel de Certeau obracel pozornost kulturních historiků na významy komunikované jídlem.⁴⁵¹ Je jisté, že i v tomto ohledu způsobila globalizace takové změny, že současná situace, kdy můžeme snídat britskou ovesnou kaši, obědovat libanonské speciality a večeřet podle antilských tradic, nebyla dříve myslitelná. Jedním z výsledků mezinárodní migrace se stal i enormní nárůst popularity „etnické kuchyně“. Tento fakt sebou přináší mimo cirkulace chuťových zážitků po zeměkouli i řadu kontroverzí. Slavoj Žižek například poměrně přesvědčivě tvrdí, že zájem o gastronomii idealizovaného-Druhého ještě

⁴⁵⁰ Pop S.S., Paříž, leden 2007, orig.: „*J'essaie de jouer au foot et au basket etc. dès que j'ai la possibilité.*“

⁴⁵¹ M. de CERTEAU, op. cit., v oddíle „Habiter cuisiner“.

v žádném případě neznamená respekt ke skutečnému-Druhému.⁴⁵² Fakt, že pokud mají západní společnosti tendenci redukovat Druhého na výrobce exotických laskomin, jistě neznamená, že ho budou tolerovat takového, jaký je, tedy včetně těch nejkontroverznějších témat, jako je ženská obřízka nebo polygamie. Empirický výzkum dokazuje, že řada migrantů logicky pokládá zasazování vlastní kuchyně do „tolerantních“ narativů hostitelské společnosti za urážku vlastní humanity.⁴⁵³ Velké množství úspěšných migrantů sice jistě vzešlo z prostředí „etnické kuchyně“, avšak za každým takovým úspěšným stojí stovky a tisíce dalších trávící nekonečná dlouhá léta úmorné práce v umaštěných fast-foodech.

Výzkum, který jsem podnikl mezi migranty z bývalé Jugoslávie, ukazuje, že lze potvrdit hypotézu, podle níž se gastronomické preference dají úspěšně rozdělit podle vzdělanostního klíče. Ti z mých respondentů, kteří svým sociálním profilem odpovídali standardu západoevropských společností, se cítili vedle vlastních gastronomických tradic přitahováni i tradicemi jiných etnik. Srbská učitelka z Paříže mi sdělila: „Miluji italské, čínské nebo francouzské jídlo, ale kuchyně, které dávám přednost, je přesto ta naše. Jsme přitahováni tím a zvyklí na to, co připravovala maminka a babička. To si přece jen uchováváme. Nemohla bych se ale každý den stravovat jen v jugoslávských restauracích. Mám ráda i změnu a proto chodím samozřejmě i do restaurací jiných kultur.“⁴⁵⁴ Gastronomické preference mají jasnou souvislost se sociálně ekonomickou pozicí nebo slovy Pierra Bourdieu s habitem.

Na jiném místě této práce, v oddíle věnovaném každodennímu životu hospodářských migrantů z bývalé Jugoslávie, se budeme věnovat některým specifikám jugoslávské kuchyně, v této kapitole se zaměříme spíše na některé kontroverze, které jsou v této problematice obsaženy.⁴⁵⁵ Ve srovnání s obrovským úspěchem italské nebo turecké

⁴⁵² S. ŽIŽEK, *Multiculturalism* cit; orig.: „*Liberal ‘tolerance’ condones the folklorist Other deprived of its substance—like the multitude of ‘ethnic cuisines’ in a contemporary megalopolis; however, any ‘real’ Other is instantly denounced for its ‘fundamentalism’, since the kernel of Otherness resides in the regulation of its jouissance: the ‘real Other’ is by definition ‘patriarchal’, ‘violent’, never the Other of ethereal wisdom and charming customs.*“

⁴⁵³ V tomto soudu vycházím mimo jiné z přednášky Alice Sczepanczikové v Multikulturním centru Praha v září 2009.

⁴⁵⁴ K.D., Paříž, leden 2007; orig.: „*J’adore manger italien, chinois ou le français mais la cuisine que je préfère est malgré tout la cuisine de chez nous. On est tous attiré, habitué à ce que la maman prépare, la grand-mère. On le garde quand même. Mais je ne pourrais pas manger tous les jours qu’en allant aux restaurants yougo[slaves]. J’aime bien changer et aller aussi dans les restaurants des autres cultures, bien sûr.*“

⁴⁵⁵ Mimo toho, co je popsáno v této práci viz.: J.-A. DÉRENS, C. SAMARY, *Les 100 Portes des Conflits Yougoslaves*, Paris, Les Editions de l’Atelier/Editions Ouvrières, 2000, kapitola „Cuisine et nourriture“, pp.

kuchyně je kulinářská tradice jednotlivých jihoslovanských národů mimo komunity migrantů z těchto zemí daleko méně známá. To může být dáno i její relativní blízkostí obzvlášť k turecké nebo řecké kuchyni. Ať je tomu jakkoli, jisté je, že mimo vlastní komunity si jihoslovanská kuchyně hledá klientelu jen velmi stěží.

Image kulinářských tradic a zejména komerční neúspěch gastronomie bývalé Jugoslávie je častým tématem diskuzí i v samotných těchto zemích. Kontroverze, které ve vztahu k vlastní kuchyni přetrvávají, vidí Zoran Ćirjaković v nejasném vztahu k osmanskému dědictví a k balkanofobii.⁴⁵⁶ Ćirjaković srovnává slovinské a chorvatské stravovací zvyklosti a dochází k závěru, že zatímco „alpští“ Slovinci snědí coby prototyp vzorných Evropanů třikrát více rybího masa než jejich sousedé „přímořští“ Chorvati, jsou na periferiích chorvatských měst nejčastější stravou čevapi zapíjené rakijí za zvuků turbofolku. Ćirjaković vidí i v tomto pozorování jedno z vysvětlení, proč nejsou obyvatelé Slovinska tolik zakomplexovaní svou balkanofobií jako jejich chorvatští sousedi.

Ve svém článku věnujícím se symbolické geografii Srbska předkládá Marko Živković příklady symbolické hierarchie potravin v srbském populárním diskurzu.⁴⁵⁷ V jedné části své studie věnoval několik odstavců analýze populární beletrie, která se vyslovuje k „balkánské gastronomické tradici“. Jejím výsledkem je symbolická stupnice, na jejímž vrcholu stojí jako zástupce středoevropské a středozemní kuchyně mléčná káva a zmrzlina. Na opačném konci pak jako pochutiny zařazující jihoslovanskou gastronomii k negativně vnímanému Orientu Živković umísťuje tureckou kávu a baklavu. Podobně pak pozoruje rozmístění občerstvovacích podniků v jihoslovanských městech. Zatímco jejich centra, pokládána za nejprestižnější části měst, obsadily podniky rychlého občerstvení nabízející jako symboly globalizované „západní“ kuchyně hamburgery a pizzu, lidové *kafany* nabízející místní „balkánské“ speciality se ve většině případů skutečně nacházejí na chudších předměstích.

92-93.

⁴⁵⁶ Z. ĆIRJAKOVIĆ, op. cit.; orig.: „*Građanima Hrvatske se preko medija već godinama svakodnevno sugerše da bi trebalo da budu uzorni Evropljani i da, između ostalog - kako je u to avgustu napisao dopisnik ljubljanskog Dela u tekstu koji je razljutio njegove hrvatske kolege - "jedu ribu i piju vino". Ipak i dalje velika većina "običnih" Hrvata uživa skoro isključivo u čevapima i rakiji, i na marginama osiromašenih gradova često neskriveno sluša turbofolk. Delo u istom tekstu tvrdi da "alpski" Slovenci po glavi stanovnika konzumiraju tri puta više ribe od "primorskih" Hrvata. Tu negde možda leži i jedno od objašnjenja zašto su stanovnici Slovenije puno manje opterećeni balkanofobijom, turbofolkom i čevapima.*“

⁴⁵⁷ M. ŽIVKOVIĆ, „Nešto između: Simbolička geografija Srbije“, in *Filozofija i društvo*, XVIII, 18, 2001, pp. 73-110, pp. 83-88.

Při svém výzkumu mezi migranty z bývalé Jugoslávie jsem byl zvědav, zda se mi podaří identifikovat i jiné rozdíly mezi jejich stravovacími návyky, než ty, které mi připadaly jako jasné, tedy ty týkající se rozdílů mezi křesťanskou a muslimskou tradicí a mezi urbánními a rurálními segmenty populace. Zákaz vepřového masa a speciální příprava pokrmů (halál) stejně jako zákaz pití alkoholu však zdaleka není dodržován všemi, kdo se v bývalé Jugoslávii hlásí k muslimské náboženské tradici a spíše než dichotomie město-venkov hraje v oblibě pokrmů podstatnější roli v bývalé Jugoslávii i mezi migranty právě úroveň vzdělání. Zajímalo mě také, zda je mezi migranty s ohledem na gastronomii možné pozorovat vliv různých geomorfologických částí bývalé Jugoslávie, tedy nížiny, horského a pobřežního pásma. Zdá se však, že přinejmenším v emigraci se podobné rozdíly stírají. Pop srbského chrámu v Paříži mi k tomu řekl: „Kulinářská kultura je všude v Bosně i v Chorvatsku stejná. Zrovna teď mám ve své ledničce dalmatinský pršut a víno z Šibeniku, protože rodina mé ženy tam má vinohrad.“⁴⁵⁸

Kuchyně je také jeden z kontextů, kde je možné pozorovat rozdělení rolí z hlediska genderu. Jeden z migrantů, který přišel do Francie v devadesátých letech, sdělil pro sborník zabývající se právě etnickou gastronomií: „Pouze ženy umí připravovat pitu podle bosňácké tradice.“⁴⁵⁹ V patriarchálních společnostech jihovýchodní Evropy byl proces přípravy jídla dlouhou dobou výhradně ženskou doménou. Tento zvyk se dočkal jistých změn během procesu emancipace podporovaného komunistickým režimem. Ženy začaly pracovat i mimo domov a současně s tím došlo k dalším změnám v souvislosti s rurálním exodem. Přes tyto změny však můžeme pozorovat, že v prostoru bývalé Jugoslávie je kuchyně stále hlavně doménou žen. Francouzka srbského původu žijící v Paříži tento fakt shrnula slovy: „[Ž]eny [v Srbsku] jsou (příliš?) často v kuchyni.“⁴⁶⁰

Velkým rozdílem naznačeným stejnou informantkou je vůči kulturním praktikám západní Evropy obyčej přijít na návštěvu bez ohlášení. Současně je zvykem, že hosté sebou na rozdíl od západní Evropy přinášejí na návštěvu pálenku. „U nás [v Bosně] není možné s sebou přinést na návštěvu víno. Přinášíme sebou tvrdý alkohol: whisky nebo rakiji.“⁴⁶¹

⁴⁵⁸ Pop S.S., Paříž, leden, 2007; orig.: „*La culture culinaire est partout la même en Bosnie, ainsi qu'en Croatie. Maintenant j'ai dans mon frigo [un jambon de Croatie appelé] Dalmatinski pršut et du vin de Šibenik, puisque la famille de ma femme a un vignoble là bas.*“

⁴⁵⁹ D. SABLJAKOVIC, op. cit., p. 37; orig.: „*Seules les femmes, tradition bosniaque oblige, savent préparer la pita.*“

⁴⁶⁰ N.S., Paříž, listopad 2005; orig.: „*[L]es femmes [en Serbie sont] très (trop?) souvent à la cuisine.*“

⁴⁶¹ D. SABLJAKOVIC, op. cit., p. 37; orig.: „*Chez nous [en Bosnie] apporter du vin c'est impensable... On vient avec une boisson sévère : whisky ou rakia...*“

To se jistě může lišit podle rodinných zvyklostí nebo sociálního zázemí. Rozdílný sociální význam návštěv v bývalé Jugoslávii a v západní Evropě však vypovídá i o tom, o čem francouzská informantka referovala jako o „snadnější komunikaci“ mezi lidmi v Srbsku. To, že sebou hosté přináší na návštěvy tvrdý alkohol, lze také vykládat tak, že je pro ně podstatné, aby hostitelé viděli, že na nich hosté nešetří. To je také jedním z velkých rozdílů a nepochopení mezi kulturními vzorci obyvatel východní Evropy vystavující symboly sociálního statutu na odívání a v tomto ohledu „skromnými“ obyvateli západní Evropy. Při podobných soudech je pak jistě třeba mít na paměti varování před zjednodušeními a mít své soudy empiricky ověřené. Kultura daru je však mezi Jihoslovany značně rozšířená. Návštěva může očekávat, že se hostitel vynasnaží, aby se nasytila jak nápoji, tak i jídlem. I to je velký rozdíl vůči mezilidským vztahům hostitelských společností. Silnou roli pro udržení si vlastních kulturních vzorců pak hraje mezi migranty i televize.

D.3.c.5. Televize

Na počátku svého výzkumu jsem vytýčil jisté kulturní praktiky, jimž jsem chtěl v kontextu migrací z bývalé Jugoslávie věnovat pozornost. Stalo se mi ale, že jsem téměř zapomněl na tu, která je pro velké množství migrantů nejspíš nejčastější – sledování televize. Řada autorů prací společenských věd upozorňuje před nebezpečím projekce vlastních pocitů do studovaného kontextu. Protože se na televizi téměř nedívám, stalo se tak, že jsem ji zcela opomněl. Naštěstí, i když jsem se na ni přímo svých informátorů neptal, rychle mi ji sami připomněli. Pro řadu migrantů totiž televize nahrazuje téměř všechny kulturní aktivity, kterým jsme se věnovali až do této chvíle. Současně mohou být všechny tyto aktivity, s výjimkou internetu a do určité míry i gastronomie, televizí nepřímo zprostředkovány. Problematika televize je komplexním tématem, které zaslouží bližší pozornost ze strany specialistů mediálních a kulturních studií. V teoretickém přístupu k této kulturní praxi jsem sledoval komentáře George Lipsitze.⁴⁶² Ten podtrhuje dva hlavní aspekty – důležitost

⁴⁶² G. LIPSITZ, op. cit., p. 18-19; orig.: „*Television is both an advertising mechanism and the primary discursive medium of our culture; it irreparably inscribes consumer desire and commercialism into the fabric of entertainment, news, and sports. Television colonizes intimate areas of human sexuality and personality, exacerbating anxieties and fears to sell more products. Its penetration into the home helps order domestic space, leisure time, and family identity, while it seemingly endless flow reduces complex ideas and images to a melange of distraction and trivialization.*“

televize pro konzumní společnost a její roli produkce reality. Zanedbat televizi by bylo skutečně fatální.

Naštěstí to byl už jeden z mých vůbec prvních informantů, kdo mě na důležitost sledování televize upozornil: „[U] mě doma poslouchám přes internet rádio B92 nebo se občas podívám na RTS.“⁴⁶³ Fakt sledování televize přes internet dává za pravdu těm, kdo pozorují transformaci v přenosu informací během pozdního kapitalismu.⁴⁶⁴ Jedním z prvních, kdo pozoroval tuto transformaci, byl David Harvey.⁴⁶⁵ Ten ve své době reagoval zejména na rozmach komunikace přes satelit, který je dodnes jedním z hlavních přenašečů televizního signálu. Velká část migrantů využívá pro naladění televizního signálu satelity a díky nim je v každodenním kontaktu se svou původní zemí. Ani mezi migranty z bývalé Jugoslávie tomu není jinak. Jeden informant z pařížské oblasti mi sdělil: „Díváme se na srbskou televizi přes satelit – na RTS a na BK.“⁴⁶⁶

Samozřejmě není televize nekriticky přijímána všemi migranty. Například pop z chrámu svatého Sávy v Paříži se k ní vyjádřil poměrně kriticky: „[N]edávno jsem vyhnal televizi z domova. Nabízeli mi instalaci srbských kanálů, ale protože jsem tady [ve Francii], tak jsem to odmítnul. Většina Srbů se dívá na srbské programy přes satelit. Je vidět, že jim to chybí. Já jsem ale proti.“⁴⁶⁷ Z jiných důvodů se proti televizi vyslovil informant, který strávil většinu svého života opravováním televizí. Ten dával v období rozhovoru přednost trávit volný čas aktivitami spojenými s folklórním kroužkem: „Chodím zřídka do kina. Skoro veškerý svůj čas trávím s kroužkem folklórního tance. Ale filmy mi nechybí. Když jsem spravoval televize, díval jsem se na ně pořád. Je to trochu profesionální deformace, protože teď už nemám vůbec chuť se dívat na televizi. Na srbské filmy se dá dívat přes satelit nebo se dají stáhnout na internetu, takže o ně nepřijdeme.“⁴⁶⁸

⁴⁶³ N.S., Paříž, listopad 2005; orig.: „[C]hez moi avec Internet j'écoute la radio B92 ou je regarde de temps en temps la RTS [Radio Televizija Srbije, la chaîne nationale de la Serbie]“

⁴⁶⁴ Viz. např. G. STALD, T. TUFTE (eds.), *Global Encounters: Media and Cultural Transformation*, University of Luton Press, 2002.

⁴⁶⁵ „*In the capitalist world -- the time horizons of both private and public decision-making have shrunk, while satellite communication and declining transport costs have made it increasingly possible to spread those decisions immediately over an ever wider and variegated space.*“, D. HARVEY, *The Condition* cit.

⁴⁶⁶ Pan M.J., Paříž, leden, 2007; orig.: „*Nous regardons la télé serbe par le satellite – la RTS et la BK [Braća Karić, une chaîne serbe privée].*“

⁴⁶⁷ Pop S.S., Paříž, leden 2007; orig.: „*[R]écemment j'ai chassé la télé de la maison. Ils m'ont proposé l'installation de chaînes de la télé serbe, mais vu que je suis ici [en France,] j'étais contre. La plupart des Serbes regardent la télé serbe sur les chaînes satellites On voit que ça leur manque. Mais je suis contre ça.*“

⁴⁶⁸ Pan M.J., Paříž, leden 2007; orig.: „*Je vais rarement au cinéma. Je passe presque tout mon temps libre avec l'association de danse folklorique. Mais les films ne me manquent pas. Comme je réparais les télé, je l'ai regardé toujours. C'est un peu une déformation professionnelle car maintenant je n'ai plus envie de*

Většina infomátorů si všimla role, kterou přinesly technologické novinky, jmenovitě internet a komunikace vedená satelitem. V této souvislosti je třeba otevřít otázku po tom, jak probíhal kontakt s domovským prostředím po dlouhá desetiletí předtím než došlo k rozšíření těchto změn. Lze se domnívat, že v souvislosti s technologickým pokrokem do velké míry upadla role krajanských spolků, různých folklórních sdružení a současně i komunitních radiostanic. Tato hypotéza by však měla být ověřena detailnějším historickým výzkumem.

E. Závěr

Tato práce byla věnována rozboru představ migrantů z bývalé Jugoslávie v západní Evropě, zejména pak ve dvou zemích – Francii a Rakousku. Zabývat se představami vyžaduje zvláštní způsob historické práce a, jak jsme viděli, bylo pro můj výzkum nezbytné hledat přesahy mezi jednotlivými vědními obory, stejně jako hledat prameny mimo tradiční čistě historické zdroje. Formulace cílů a metod mého výzkumu úzce souvisí s „kulturními obraty“ ve společenských vědách. Snažil jsem se stimuly vycházející ze současných odborných diskusí vytěžit v zájmu o kulturně a sociálně podmíněné představy vztahující se k historii, prostoru a populární kultuře a vyložil je jako podstatné faktory procesů identifikace.

Zpracovávané téma se ukázalo být značně citlivé. Mimo neochoty informantů sdělovat tento typ informací jsem se musel potýkat i s jejich nepochopením a obecně i malým respektem pro operacionalizaci představ obyčejných lidí. Výsledkem těchto objektivních překážek byl nižší počet přímých informantů, než je množství obvyklé pro standardní sociálně historické výzkumy. Doplněním rozhovorů o metodu zúčastněného pozorování a výzkum produkce migrantů na internetu jsem ale mohl odpovědět na otázky, které jsem si v úvodu svého výzkumu vytýčil. Současně jsem podle požadavků zakotvené teorie nechal svoje závěry z dat přímo vyplývat a uvádím je u jednotlivých kapitol. Na tomto místě bych ale rád některé dílčí závěry připomněl a identifikoval tak základní body, které by mohly sloužit jako odrazový můstek pro další kulturní a společensko-historické studie migrací z bývalé Jugoslávie.

Z většiny literatury věnované migračním pohybům jsem nabyt přesvědčení, že využití „měkkých dat“ nebylo dosud pro studium migrace z bývalé Jugoslávie dostatečně zpracováno. S ohledem na to, že „měkká data“ tvoří naprostou většinu mých pramenů, lze předkládaný výzkum považovat za experimentální prověření možností interpretace těchto zatím opomíjených informačních zdrojů. Nemám pochyb o tom, že otázky, které jsem pro svou práci zvolil, mají svou relevanci a jejich reflexe nám umožňuje pochopit podstatné prvky myšlenkového světa migrantů z bývalé Jugoslávie.

Jistým leitmotivem mé práce je přiznaná kritická pozice vůči narativům hostitelských společností ve vztahu k integraci migrantů. Problém v této souvislosti vidím v tendenci hostitelských společností tolerovat a podporovat rozmanitost a nikoli skutečnou odlišnost. Jak píše Slavoj Žižek, Druhý je pro nás v pořádku, když není příliš odlišný. Hostitelské společnosti tak, ve snaze vyrovnat se s kritikou odsuzující jejich xenofobní nálady

a institucionální rasismus, často sahají k podpoře folklóru, náboženství, sportu nebo gastronomie a nechávají přitom stranou daleko podstatnější témata typu zjednodušení byrokratické mašinérie, překonání negativních stereotypů a možnosti plného začlenění migrantů do hostitelské společnosti.

Těžištěm této práce je problematika identifikace prostřednictvím produkce populární kultury a subkultur. V tomto kontextu se domnívám, že jsem se pokusil vytěžit maximum z problematiky populární hudby, která je nejbližší mým zájmům. Významy obsažené v ostatních formách populární kultury jsem pouze nastínil. Co se týče identifikace prostřednictvím populární kultury a subkultur, připadá mi podnětné pozorovat hranici mezi přijatelnými a nepřijatelnými formami identifikace. Tato hranice má pak většinou co do činění v případě závadné produkce bloggerů s verbálním nebo v případě subkultury hooligans dokonce s fyzickým násilím.

Monopol národního státu na životy migrantů klesá v důsledku revoluce v komunikaci a vytvářením transnacionálních sociálních sítí a deterritorializovaných komunit na významu. Migranti sice musí mít státní občanství a prokazovat se státem vydanými dokumenty, avšak v souvislosti s migrací často dochází ke štěpení loajalit. To je jistě problematika úzce související s fragmentací komunit migrantů podle sociální, politické, vzdělanostní nebo regionální příslušnosti, o níž zde byla řeč. Na druhou stranu jsem v této práci identifikoval i to, že transnacionální sociální sítě mohou etnickou identifikaci úspěšně žít. Pro tento fenomén jsem navrhl používat slovního spojení „virtuální primordialismus“. Přesto je mi ale jasné, že jasně daná etnická identifikace je v hybridním prostředí globalizovaného světa anachronismem a i řada z těch, kteří svou etnicitu za pomoci transnacionálních sítí silně prožívají, se mohou identifikovat nebo být identifikováni mnoha různými způsoby.

Podstatnou část této práce jsem věnoval pracovní migraci. Pracovní migranti a jejich potomci měli v období vzniku mé práce v evropském kontextu před všemi ostatními nejsilnější pozici, co do počtu, přítomnosti v diskurzích hostitelských zemí i kontroverzí týkajících se jejich integrace nebo jejího neúspěchu. Domnívám se, že si fenomén pracovní migrace zaslouží bližší pozornost kulturně a sociálně orientované historie i dalších společenských věd.

Problematika migrace získala poměrně silný ohlas v sociální teorii. Jednou z obecně přijímaných formulací je teorie dvojí absence představená žákem Pierra Bourdieu

Abdelmalekem Sayadem. V Sayadově pojetí jsou migranti vystaveni dvojí marginalizaci, a to jak v hostitelské, tak i ve vysílající zemi.⁴⁶⁸ Sayad se zaměřil na příklad migračního vztahu mezi Alžírskem a Francií a popsal v něm současně souvislost s rurálním exodem a vyčlenění migrantů z politiky s ohledem na jejich právní provizorium.⁴⁶⁹ Cizinec není v evropských dějinách chápán vzhledem ke své všudypřítomnosti jako Jiný, ale jak přesvědčivě ukazuje Etienne Balibar, je obecně vnímán jako Vetřelec.⁴⁷⁰

Migranti z bývalé Jugoslávie se v jednotlivých hostujících zemích obvykle nenachází jako celek v pozici extrémní marginalizace ze strany hostitelské společnosti. Řadě migrantů z bývalé Jugoslávie se podařilo ve Francii nebo Rakousku dosáhnout kariér, o nichž by se jim v jejich původních zemích nemohlo ani zdát. Přesto však je u drtivé většiny z nich zakořeněn určitý pocit nepatřičnosti do hostitelské společnosti, který jim je z velké části vštěpován i ze strany majority. Lze obecně říci, že na tom v tomto ohledu migranti z bývalé Jugoslávie jsou daleko lépe než migranti z Maghrebu nebo Turecka, avšak pro většinu z nich, a to se týká zejména vlny pracovní migrace, je etnická hranice současně hranicí sociální. Pocit odcizení se pak mnoho z nich snaží kompenzovat větší nebo menší mírou používání odkazů na kulturně a sociálně podmíněné představy reflektující jiný etnický původ než ten, který je majoritní v hostitelských společnostech.

⁴⁶⁸ A. SAYAD, *La double absence : Des illusions aux souffrances de l'immigré*, Paris, Seuil, 1999.

⁴⁶⁹ „Les mouvements migratoires actuels, tels qu'ils s'effectuent à partir des pays du monde sous-développé (pays à populations majoritairement rurales et paysannes) vers les pays du monde développé (pays où domine la civilisation urbaine et industrielle), sont d'une certaine manière l'homologue des anciennes migrations internes, l'exode rural que chacun de ces derniers pays a connu en son temps. [...] Présence immigrée, donc étrangère, cela équivaut à présence provisoire (en droit), à présence subordonnée à quelque raison extérieure à elle et à quelque autre fin qu'elle-même, qui se nomment, ici, travail, et aussi toujours justifiable d'une légitimation constante (à travers ce que Pierre Bourdieu appelle la « pensée d'État. »). Présence non nationale dans la nation, cette présence est exclue du politique.“, idem, p. 417-420.

⁴⁷⁰ E. BALIBAR, I. WALLERSTEIN, *Race, nation, classe: les identités ambiguës*, Paris, La Découverte, 1988.

Bibliografie

ALSOP C.K., „Home and Away: Self-Reflexive Auto-/Ethnography“, in *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research [Online Journal]*, 3, 3, 2002, <http://www.qualitative-research.net/fqs/fqs-eng.htm> (30.9.2007).

ANADÓN M., „La recherche dite « qualitative » : de la dynamique de son évolution aux acquis indéniables et aux questionnements présents“, in *Recherches qualitatives*, 26, 1, 2006, pp. 5-31.

ANDERSON B., *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London, Verso, 1999 (první vydání 1983).

ANIĆ J., „Vanjske migracije i naturalizacija migranata iz Hrvatske (Ratna perspektiva)“, *Migracijske teme*, 7, 2, Zagreb 1991, pp. 115–125.

APPADURAI A., „Disjuncture and Difference in Global Cultural Economy“, in *Theory, Culture and Society*, 7, 1990, pp. 295-310.

APPADURAI A., *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1996.

ARBORIO A.M., FOURNIER P., *L'enquête et ses méthodes : l'observation directe*, Paris, Armand Colin, 1999.

ASSMANN J., *Das Kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und Politische Identität in frühen Hochkulturen*, Munich, Verlag C.H. Beck, 1992.

AUGÉ M., *Non-lieux : Introduction à une anthropologie de la surmodernité*, Paris, Seuil, 1992.

AUGÉ M., *Pour une anthropologie des mondes contemporains*, Paris, Flammarion, 1994.

AUTY P., *Tito: a Biography*, New York, McGraw-Hill, 1970.

BAKER C., *Sounds of the Borderland: Popular Music, War and Nationalism in Croatia since 1991*, Farnham, Ashgate Press, 2010.

BAKER C., „The Politics of Performance: Transnationalism and its Limits in Former Yugoslav Popular Music, 1999–2004“, in *Ethnopolitics*, 5, 3, pp. 275–293.

BAKHTIN M., HOLQUIST M., *The Dialogic Imagination: Four Essays by M.M. Bakhtin*,

Austin, vydavatel neveden, 1981.

BAKIĆ-HAYDEN M., „Nesting Orientalisms: The Case of Former Yugoslavia“, in *Slavic Review*, 54, 4, 1992, pp. 917-932.

BALIBAR E., WALLERSTEIN I., *Race, nation, classe: les identités ambiguës*, Paris, La Découverte, 1988.

BALLINGER P., *History in Exile: Memory and Identity at the Borders of Balkans*, Princeton, Princeton University Press, 2002.

BANCHELLI E. (ed.), *Taste the East: Linguaggi e forme dell'Ostalgie*, Bergamo, Sestante Edizioni, 2006.

BANKOVSKAYA S., *Living in Between: Social Marginality and Cultural Diffusion in the Post-Imperial Space*, 2000, <http://rc.msses.ru/rc/Bliving.htm>

BASCH L., GLICK-SCHILLER N., BLANC-SZANTON C., *Nations Unbound: Transnational Projects, Postcolonial Predicaments, and Deterritorialized Nation-States*, London, Routledge 1994.

BAUČIĆ I., *Aktualna pitanja jugoslavenskih građana na radu u inozemstvu: Rezultati popisa stanovništva 1981. i anketiranja 1983/1984 godine*, Bilten Koordinacionog odbora RK SSRNH za naše građane u inozemstvu, 8 (III), Zagreb, 1985.

BAUČIĆ I., *Radnici u inozemstvu prema popisu stanovništva Jugoslavie 1971.*, Radovi instituta za geografiju sveučilišta u Zagrebu, sv. 12, Migracije radnika, knjiga 4, Zagreb, 1973.

BAUDRILLARD J., *La société de consommation*, Paris, Denoël, 1970.

BAUER E., „Die jugoslawischen Gastarbeiter in Westeuropa“, in *Donauraum*, 15, 3-4, Wien, 1970, pp. 140-151.

BAYOUMI M., RUBIN A. (eds), *The Edward Said Reader*, New York, Vintage Books, 2000.

BENJAMIN W., *Illuminations*, London, Routledge, 1999.

BENNETT A., „Researching Youth Culture and Popular Music: a Methodological Critique“, in *British Journal of Sociology*, 53, 3, 2002, pp. 451-466.

- BERGER P., LUCKMANN T., *The Social Construction of the Reality: A Treatise its the Sociology of Knowledge*, New York, Anchor Books, 1966.
- BERNART Y., KRAPP S., *Das narrative interview: Ein Leitfaden zur rekonstruktiven Auswertung*, Landau, VEP, 1998.
- BHABHA H., *The Location of Culture*, London, Routledge, 1994.
- BHABHA H. (ed.), *Nation and Narration*, London, Routledge, 1990.
- BINDER S., TOŠIĆ J. (eds.), *Refugee Studies and Politics: Human Dimensions and Research Perspectives*, Wien, Facultas, 2002.
- BJELIĆ D. I., SAVIĆ O. (eds.), *Balkan as Metaphor: Between globalization and fragmentation*, Cambridge, MA, The MIT Press, 2002, pp. 1-22
- BLANCHET A., GHIGLIONE R., MASSONNAT J., TROGNON A., *Les techniques d'enquête en sciences sociales*, Paris, Armand Colin, 1998.
- BOHLMAN P., „Music, Myth, and History in the Mediterranean: Diaspora and the Return to Modernity“, in *Ethnomusicology OnLine*, 3. Musicians of the Mediterranean, <http://www.umbc.edu/eol/3/index.html> (4.7.2010).
- BOIA L., *Pour une histoire de l'imaginaire*, Paris, Belles lettres, 1998.
- BOŠKOVIĆ M., *Antijugoslovenska fašistička emigracija*, Beograd, Novi Sad, Jugoštampa, 1980.
- BOURDIEU P., *La Distinction : Critique sociale du jugement*, Paris, Minuit, 1979.
- BOUZAR D., *L'islam des banlieues. Les prédicateurs musulmans : nouveaux travailleurs sociaux?*, Paris, Syros, 2001.
- BOYM S., *The Future of Nostalgia*, New York, Basic Books, 2001.
- BREWER J., HUNTER A., *Multimethod Research: A Synthesis of Style*, London, Sage, 1989.
- BRKLJAČIĆ M., „Popular Culture and Communist Ideology: Folk Epics in Tito's Yugoslavia“, in LAMPE J. R., MAZOVER M. (eds.), *Ideologies and National Identities, The Case of Twentieth-Century Southeastern Europe*, Budapest, Central European University Press, 2000, pp. 180-210.

BROWN A. D., „A Narrative Approach to Collective Identities“, in *Journal of Management Studies*, 43, 4, June 2006, pp. 731-753.

BROWN A.D., HUMPHREYS M., „Nostalgia and the Narrativization of Identity: A Turkish Case Study“, in *British Journal of Management*, 13, 2002, pp. 141-159.

BRUNNBAUER U., ESCH M.G., SUNDHAUSEN H. (eds.), *Definitionsmacht, Utopie, Vergeltung: „Ethnische Säuberungen“ im östlichen Europa des 20 Jahrhunderts*, Berlin, LIT, 2006.

BULAT N., „Dimenzije stereotipova i predrasuda u odnosu na raseljene osobe i izbjeglice iz Bosne i Hercegovine“, in *Migracijske teme*, 11, 2, Zagreb, 1995, pp. 151-171.

BUTUROVIĆ A., „Vehabije, jučer, danas, sutra: Finansijska i personalna abeceda vehabija“, in *Slobodna Bosna*, 22.3.2007.

CACIC J., KUMPES J., „Approche socio-historique des migrations yougoslaves en France“, in *Revue Européenne des Migrations Internationales*, 6, 2, pp. 65-84.

CALETA P., „Trends and Processes in the Music Culture of the Dalmatian Hinterland“, in *Music&Anthropology: Journal of Musical Anthropology of the Mediterranean*, Number 6, http://www.muspe.unibo.it/period/ma/index/number6/caleta/jos_0.htm

CASTORIADIS C., *L'institution imaginaire de la société*, Paris, Seuil, 1975.

CERTEAU M. de, *L'invention du quotidien*, I, II, Paris, Gallimard, 1980.

CLARK J. R., *Turkish Cologne: The Mental Maps of Migrant Workers in a German City*, Ann Arbor, University of Michigan Department of Geography, 1977.

CLIFFORD J., „Notes on (Field) Notes“, in R. SANJEK (ed.), *Fieldnotes – The Makings of Anthropology*, Ithaca, Cornell University Press, 1990, pp. 47-70.

CLOKE P., JOHNSTON R. (eds.), *Spaces of Geographical Thought: Deconstructing Human Geography's Binaries*, London, Sage, 2005.

COLERA C. (ed.), *Une communauté dans un contexte de guerre: la "diaspora serbe" en Occident*, Paris, Harmattan, 2003.

COLIC-PEISKER V., „Migrant Communities and Class: Croats in Australia“, in KENNEDY P., ROUDOMETOF V. (eds.), *Communities across Borders: New immigrants*

and transnational cultures, London, Routledge, 2003.

COLIC-PEISKER V., *Migration, Class, and Transnational Identities: Croatians in Australia and America*, Urbana and Chicago, University of Illinois Press, 2009.

COLLIN M., *This is Serbia Calling, Rock'n'roll Radio and Belgrade's Underground Resistance*, London, Serpent's tail, 2001.

COPANS J., *L'enquête ethnologique de terrain*, Paris, Armand Colin, 2005.

CORBIN J., STRAUSS A., *Basics of Qualitative Research: Grounded theory procedures and techniques*, Newbury Park, Sage, 1990.

ČOLOVIĆ I., *Politics of identity in Serbia*, New York University Press, 2002.

ĆIRJAKOVIĆ Z., „Turbofolk naš i svetski“, in *Nova srpska politička misao*, http://www.nspm.org.yu/Intervjui/2005_cirjak_turbofolk.htm (23.10.2006).

ČIZMIĆ I., MILETIĆ I., PRPIĆ G. J., *From the Adriatic to Lake Erie: A History of Croatians in Greater Cleveland*, Eastlake, American Croatian Lodge, Inc. 'Cardinal Stepinac' and Zagreb, Institute of Social Sciences Ivo Pilar, 2000.

DAHLMAN C., TUATHAIL G. Ó, „Broken Bosnia: The Localized Geopolitics of Displacement and Return in Two Bosnian Places“, in *Annals of the Association of American Geographers*, 95, 3, 2005, pp. 644–662.

DAKOVIC N., „The Thresold of Europe: Imagining Yugoslavia in Film“, in *spacesofidentity*, 1, 1, 2001, pp. 67-76.

Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien, Herausgegeben vom ehemaligen Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsgeschädigte, Augsburg, Weltbild Verlag, 1994.

DAVIDOVIĆ D. (ed.), *L'identité culturelle des jeunes migrants yugoslaves en France*, Paris, Beograd, éditeur inconnu, 1986.

DAVIDOVIĆ M.J., *Druga generacija ekonomskih emigranata u zemljama Zapadne Evrope: Sociološka analiza*, Beograd, Centar za sociološka istraživanja, 1998.

DEBORD G., *La société du spectacle*, Paris, Gallimard, 1992.

DELEUZE G., GUATTARI F., *Mille Plateaux : Capitalisme et schizophrénie*, II., Paris,

Minuit, 1980.

DÉRENS J.-A., SAMARY C., *Les 100 Portes des Conflits Yougoslaves*, Paris, Les Editions de l'Atelier/Editions Ouvrières, 2000.

DESCAMPS F. (ed.), *Les sources orales et l'histoire : Récits de vie, entretiens, témoignages oraux*, Paris, Bréal, 2006.

DESCHAUMES G.G., „Mémoires en excès, mémoires en creux dans les pays de l'ex-Yougoslavie“, in M. ALIGAKIS (ed.), *Europe et mémoire : une liaison dangereuse*, Genève, L'Institut européen de l'Université de Genève, 2005, pp. 115-141.

DEX S. (ed.), *Life and Work History Analysis: Qualitative and Quantitative Developments*, London, Routledge, 1991.

DIEHL C., BLOHM M., „Rights or Identity? Naturalization Process among 'Labour Migrants' in Germany“, in *International Migration Review*, 37, 1, pp. 133-162.

DIESSEL C., „Bridging East and West on the "Orient Express": Oriental Hip-Hop in the Turkish Diaspora of Berlin“, in *Journal of Popular Music Studies*, 13, 2001, pp. 165-187.

DIMITRIJEVIĆ B., „Globalni turbofolk“, in *NIN*, 20.6.2002.

DODER M., *Jugoslavenska neprijateljska emigracija*, Zagreb, Centar za Informacije i Publicitet, 1989.

DOMINI M., „Migracijski procesi uzrokovani raspadom Jugoslavije i agresijom na Hrvatsku“, in *Migracijske teme*, 15, 3, Zagreb, 1999, pp. 323-345.

DOWNS R.M., STEA D., *Maps in Minds*, New York, Harper & Row, 1977.

DUFOIX S., *Politiques d'exil*, Paris, PUF, 2002.

DURIC I., „The Croatian Diaspora in North America: Identity, Ethnic Solidarity and the Formation of a "Transnational National Community"“, in *spacesofidentity*, 1, 3, 2001, pp. 89-105.

DZIHIC V., *Intelektuelle in der jugoslawischen Krise: Rolle und Wirken der postjugoslawischen unabhängigen Intellektuellen in Wien*, Wien, Peter Lang, 2003.

ĐURKOVIĆ M., „Ideološki i politički sukobi oko popularne muzike u Srbiji“, in *Filozofija i Društvo*, XXV, 25, 2005, pp. 271-284,

http://www.sac.org.yu/komunikacija/casopisi/fid/XXV/d10/html_ser_lat (8.6.2006).

EASTMOND M., „Transnational returns and reconstruction in post-war Bosnia and Herzegovina“, in *International Migration*, Vol. 44 (3), 2006, pp. 141-166.

EKMEČIĆ F., *Posljednih sto godina Jugoslavena u Francuskoj*, vol. 1.-3., Paris, neznámý vydavatel, 1985.

ERIGNAC L., *La Révolte des Croates de Villefranche-de-Rouergue*, Villefranche-de-Rouergue, 1980.

ERMISCHER G., „Mental landscape: landscape as idea and concept“, in *Landscape Research*, 29, 4, 2004, pp. 371 – 383

FALICOV C. J., „Emotional Transnationalism and Family Identities“, in *Family Process*, 44, 4, 2005, pp. 399-406.

FISKE J., *Understanding Popular Culture*, Boston, Unwin Hyman, 1989.

FLAM H., *The Emotional Man and the Problem of Collective Action*, Frankfurt am Main, Peter Lang, 2000.

FLICK U., KARDORFF E. von, KEUPP H., ROSENSTIEL L. von, WOLFF S. (eds.), *Handbuch Qualitative Sozialforschung, Grundlagen, Konzepte, Methoden und Anwendungen*, München, PVU, 1991.

FŇUKAL M., ŠRUBAŘ M., TOUŠEK V., *Dopady migrací ze zemí bývalé Jugoslávie do ostatních evropských zemí*, výzkumná zpráva RM 02/25/05, Olomouc, Universita Palackého, 2007, 70 p.

FORNÄS J., BOLIN G. (eds.), *Youth Culture in Late Modernity*, London, Sage, 1995.

FRANK A.W., „Why Study People's Stories? The Dialogical Ethics of Narrative Analysis“, in *International Journal of Qualitative Methods*, 1, 1, Winter 2002, pp. 1-20.

GALIĆ M., *Politika u emigraciji: Demokratska alternativa*, Zagreb, Globus, 1990.

GANGA D., SCOTT S., „Cultural "Insiders" and the Issue of Positionality in Qualitative Migration Research: Moving "Across" and Moving "Along" Researcher-Participant Divides“, in *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative SocialResearch* [Online Journal], 7(3), Art. 7. <http://www.qualitative-research.net/fqstexte/3-06/06-3-7-e.htm>

(30.9.2007).

GEERTZ C., „Thick description: toward an interpretive theory of culture“, in *The interpretation of cultures: selected essays*, New York, Basic Books, 1973, pp. 3-30.

GEORGE R.M., „Of Fictional Cities and “Diasporic” Aesthetics“, in *Antipode*, 35, 3, 2003, pp. 559-579.

GLAMOČAK M., *Koncepcije velike Hrvatske i velike Srbije u političkoj emigraciji*, Užice, neznámý vydavatel, 1997.

GLAMOTCHAK M., „L'émigration politique croate à la recherche de la grande Croatie (1943-1990)“, in: *Hommes et migrations*, 1253, janvier-février 2005, pp. 46 – 56.

GLAMOTCHAK M., „L'émigration politique serbe et son capital idéologique“, in C. Colera (ed.), *Une communauté dans un contexte de guerre: la "diaspora serbe" en Occident*, Paris, Harmattan, 2003, pp. 143-177.

GLASER B.G., « Conceptualization: On theory and theorizing using grounded theory », in *International Journal of Qualitative Methods*, 1 (2). Article 3, <http://www.ualberta.ca/~ijqm/> (11.12.2006).

GLASER B.G., „Constructivist Grounded Theory?“, in *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research* [On-line Journal], 3(3). Available at: <http://www.qualitative-research.net/fqs/fqs-eng.htm> (30.9.2007).

GLASER B.G., STRAUSS A., *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*, Chicago, Aldine Publishing Company, 1967.

GLASER B.G., *The grounded theory perspective: Conceptualization contrasted with description*, Mill Valley, CA, Sociology Press, 2001.

GORDY E.D., *The Culture of Power in Serbia: Nationalism and Destruction of Alternatives*, Pennsylvania State University Press, 1999.

GRABSKA K., „Marginalization in Urban Spaces of the Global South: Urban Refugees in Cairo“, in *Journal of Refugee Studies*, 2006, 19, 3, pp. 287-307.

GRAMSCI A., *Lettres de prison (1926-1934)*, Paris, Gallimard, 1971.

GRANDITS H., KASER K., *Birnbaum der Tränen: Lebengeschichtliche Erzählungen aus*

dem alten Jugoslawien, Wien, Böhlau, 2000.

GRAVES B., „Edward W. Said's "Liminal Intellectual"“, <http://www.thecore.nus.edu.sg/post/poldiscourse/said/said3.html>

GREČIĆ V., *Savremene migracije radne snage u Europi*, Beograd, Institut za međunarodnu politiku i privredu, 1975.

GREČIĆ V., *Seobe Srba nekad i sad*, Beograd, neznámý vydavatel, 1990.

GREČIĆ V., KUTLAČA Đ., MATEJIĆ V., MIKIĆ O., *Migracije visokostručnih kadrova i naučnika iz SR Jugoslavije*, Beograd, 1996.

GREČIĆ V., LOPUŠINA M., *Svi Srbi sveta*, Beograd, Princip, 1994.

GRMEK M., LAMBRICHS L., *Buntovnici iz Villefranchea: pobuna jednog bataljona u njemačkim SS-trupama u septembru 1943*, Sarajevo, Armis Print, 2005; orig. idem, *Les Révoltés de Villefranche*, Paris, Seuil, 1998.

GRUNDY A.L., POLLON D.L., MCGINN M.K., „The Participant as Transcriptionist: Methodological Advantages of a Collaborative and Inclusive Research Practice“, in *International Journal of Qualitative Methods*, 2, 2, Spring, 2003.

GUARNIZO E.L., SMITH M.P. (eds.), *Transnationalism from Bellow*, New Brunswick, Transaction Publishers, 1998.

GUATTARI F., *Les Cartographies schizoanalytiques*, Paris, Galilée, 1989.

GUILLOU A.Y., *Migrations turques dans un monde globalisé - Le poids du local*, Rennes, PU, 2007.

GÜLTEKIN N., INOWLOCKI L., LUTZ H., „Quest and Query: Interpreting a Biographical Interview with a Turkish Woman Laborer in Germany“, in *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research* [On-line Journal], 4(3), Art. 20, <http://www.qualitative-research.net/fqs-texte/3-03/3-03gueltekinetal-e.htm> (30.9.2007).

GÜRSES H., KOGOJ C., MATTL S., *Gastarbajteri: 40 Jahre Arbeitsmigration*, Wien, Mandelbaum, 2004

HABERL O.N., *Bibliografija ekonomskih migracija iz Jugoslavije u evropske zemlje*, Zagreb, Centar za istraživanje migracija, 1979.

- HABERL O.N., *Die Abwanderung von Arbeitskräften aus Jugoslawien: Zur Problematik ihrer Auslandsbeschäftigung und Rückführung*, München, Oldenbourg, 1978.
- HALBAWCHS M., *La mémoire collective*, Chicoutimi, Université du Québec, 2001 (první vydání 1950), p. 46.
- HALL G., BIRCHALL C. (eds.), *New Cultural Studies: Adventures in Theory*, Atlanta, University of Georgia, 2006.
- HALPERN J.M., *Bosnian Refugees in Styria*, nepublikovaný manuscript, v knihovně Institut für Geschichte, Universität Graz, Inv. Nr. 20.162, Sig. HSOHC172.
- HAMMOUCHE A., „Du "bled" au camping, mémoires de vacances“, in: *Hommes et migrations*, 1243, 2003, pp. 18-25.
- HARVEY D., „Right to the City“, in *New Left Review*, 53, September-October 2008, <http://www.newleftreview.org/?view=2740> (5.7.2010).
- HARVEY D., *The Condition of Postmodernity*, Cambridge, MA, Blackwell, 1990.
- HARVEY J., „Return Dynamics in Bosnia and Croatia: Comparative Analysis“, in *International Migration*, Vol. 44 (3), 2006, pp. 89-114.
- HASIC T., „Ethnic Conflict and the Right to Return of Limbo Diasporas: Multifaceted Reflections on the Case of BiH“, in *Migracijske teme*, 20, 1, Zagreb, 2004, pp. 29-49.
- HEBDIGE D., *Subculture: The Meaning of Style*, London, Methuen, 1979.
- HEMETEK U., BAJREKTAREVIĆ S., *Bosnische Musik in Österreich: Klänge einer bedrohten Harmonie*, Wien, Institut für Volksmusikforschung, 2000.
- HOCKENOS P., *Homeland calling: exile patriotism and the Balkan wars*, Cornell University Press, 2003.
- HÖDL G., *Wenn das aufhört: Interviews mit kosovo-albanischen Flüchtlingen in Österreich*, Wien, International Helsinki Federation for Human Rights, 2002.
- HOFFMAN G., HORNUNG A. (eds.), *Emotion in Postmodernism*, Heidelberg, Universitätsverlag, 1997.
- HOLUBEC S., *Sociologie světových systémů: hegemonie centra, periferie*, Praha, Sociologické nakladatelství (Slon), 2009.

HUBBARD P., KITCHIN R., BARTLEY B., FULLER D., *Thinking Geographically: Space, Theory and Contemporary Human Geography*, London, Continuum, 2002.

HUQ R., *Beyond Subculture: Pop, Youth and Identity in a Postcolonial World*, London, Routledge, 2006.

CHAKRABARTY D., *Subaltern Studies and Postcolonial Historiography*, Durham, Duke University Press, 2000.

CHAMBERLAYNE P., BORNAT J., WENGRAF T. (eds.), *The Turn to Biographical Methods in Social Science: Comparative Issues and Examples*, London, Routledge, 2000

CHAMBERLAIN M., LEYDESDORFF S., „Transnational families: memories and narratives“, in *Global Networks*, 4, 3, 2004, pp. 227-241.

IMAMOVIĆ M., *Bošnjaci u emigraciji*, Sarajevo, Bošnjački institut Zürich-Odjel Sarajevo, 1996.

IORDANOVA D., *Cinema of Flames: Balkan Film, Culture and the Media*, London, British Film Institute, 2001.

IVEKOVIĆ R., MOSTOV J. (eds.), *From Gender to Nation*, Ravenna, A. Longo, 2002.

IVEZIĆ Z., KOTARAC Z., „Djeca u dopunskoj školi“, in *Migracijske teme*, 5, 1, Zagreb, 1989, pp. 21-26.

JAMESON F., *Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism*, Duke University Press, 1991.

JANDRIĆ B., „Stajališta hrvatske političke emigracije o hrvatskom proljeću iznesena u najznačajnijem emigrantskom časopisu *Hrvatskoj reviji*“, in *Časopis za suvremenu povijest*, 35, 2, Zagreb, 2003, pp. 431-462.

JANSEN S., „Svakodnevni orijentalizam: doživljaj 'Balkana'/'Evrope' u Beogradu i Zagrebu“, in *Filozofija i društvo*, XVIII, 18, 2001, pp. 33-71.

JUKA S., „Vanjske migracije iz zapadne Hercegovine“, in *Migracijske teme*, 11, 2, Zagreb, 1995, pp. 187-206

JUREŠA-PERSOGLIO Đ., „Vrijednosne orijentacije omladine-povratnika u gradu Zagrebu“, in *Migracijske teme*, 3, 1, Zagreb, 1987, pp. 43-63.

KADIĆ A., *Iseljena Hrvatska*, Roma, Chicago, Zürich, Toronto, Zajednica izdanja ranjeni labud (ZIRAL), 1979.

КАЛАБИЋ Р., *Српска емиграција: Прилози за историју српског исељеништва (1830-1992)*, Beograd, neznámý vydavatel, 1995.

KLEMENČIČ M., „Forced and voluntary migrations as a tool for changing the ethnic structure on the territories of the successor states of the former Yugoslavia“, p. 5, manuskript publikovaný ve slovinském originále: M. KLEMENČIČ, „Prostovoljne in prisilne migracije kot orodje spreminjanja etnične strukture na območju držav naslednic nekdanje Jugoslavije“, in *Razpr. gradivo - Inšt. nar. vpraš. (1990)*, 2000, št. 36/37, pp. 145-172.

KLEMENČIČ M., *Slovene images of the USA from the 1830s till 1930s*, in: A.K. Isaacs, G. Hálfdanarsson, *Sights and Insights: Interactive Images of Europe and the Wider World*, Pisa, Edizioni Plus, 2007, pp. 143-164.

KOFLER A., *Migration, Emotion, Identities*, Wien, Braumüller, 2002.

KONSTANTINOVIĆ R., *Filozofija palanke*, Beograd, Nolit, 1981 (první vydání 1969).

KOVAČEVIĆ S., *Hronologija antijugoslovenskog terorizma 1960-1980*, Beograd, neznámý vydavatel, 1981.

KRASZTEV P., „Yugoslav Film: Who Will Take the Blame?“, in *Central European Review*, 1, 3, 12.7. 1999, http://www.ce-review.org/99/3/kinoeye3_krasztev.html (20.12. 2007).

KUKAVICA V. (ed.), *Hrvatski iseljenički zbornik 2005*, Zagreb, Hrvatska matica iseljenika, 2005.

LAJIĆ I., „Hrvatske migracije početkom 21. Stoljeća“, in *Migracijske teme*, 18, 2-3, Zagreb, 2002, pp. 135-149.

LAVIE S., SVEDENBURG T. (eds.), *Displacement, Diaspora and Geographies of Identity*, Durham, London, Duke University Press, 1996.

LEGROS P., MONNEYRON F., REYNARD J.B., TACUSSEL P., *Sociologie de l'imaginaire*, Paris, Armand Colin, 2006.

LEPOUTRE D., CANNOODT I., *Souvenirs de familles immigrées*, Paris, Odile Jacob, 2005.

- LESSARD-HÉBERT M., GOYETTE G., BOUTIN G., *La recherche qualitative: Fondements et pratiques*, Montréal, Editions Agence d'Arc, 1990.
- LICHTENBERGER E., *Gastarbeiter: Leben in zwei Gesellschaften*, Wien, Böhlau, 1984.
- LIPSITZ G., *Time Passages: Collective Memory and American Popular Culture*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1990.
- LIVINGSTONE T.E., „Musical Revivals: Towards a General Theory“, in *Ethnomusicology*, 43, 1, pp. 66-85.
- LONGINOVIC T., „The post-oriental condition“, in *Eurozine*, 13.12.2005, <http://www.eurozine.com/articles/2005-12-30-longinovic-en.html> (20.12.2005).
- LUKIĆ V., NIKITOVIĆ V., „Refugees from Bosnia and Herzegovina in Serbia“, in *International Migration*, Vol. 42 (4), 2004, pp. 85-110.
- MALEŠEVIĆ S., „From 'Organic' Legislators to 'Organistic' Interpreters: Intellectuals in Yugoslavia and Post-Yugoslav States“, in *Government and Opposition*, 37, 1, January 2002, pp. 55-75.
- MAPPE-S-NIEDEK N., *Balkan-Maffia: Staaten in der Hand des Verbrechens – Eine Gefahr für Europa*, Berlin, Christoph Links, 2003.
- MARKOVIĆ P., „Gastarbeiters as the Factor of Modernization in Serbia“, in *Istorija 20. veka*, 2, 2005, pp. 145-163.
- MARTIN S., „Best Practice Options: Yugoslavia“, in *International Migration*, Vol. 42 (4), 2004, pp. 59-69.
- MATHEWSON K., „Jim Blaut: Radical Cultural Geographer“, in *Antipode*, 37, 5, November 2005, pp. 911-926.
- MATTELART A., NEVEU É., *Introduction aux Cultural Studies*, Paris, La Découverte, 2003.
- McDOWELL L., *Undoing a Place?: A Geographical Reader*, London, Arnold, 1997.
- МЕДАКОВИЋ Д., *Србу у Бечу*, Нови Сад, Прометеј, 1998.
- MESIĆ M., „Hrvatski raseljenici i izbjeglice – pitanje suživota“, in *Migracijske teme*, 11, 2, Zagreb, 1995, pp. 173-186.

- MEŠTROVIĆ G., *Postemotional Society*, London, Sage, 1997.
- MEZZADRA S. (ed.), *I confini della libertà. Per un'analisi politica delle migrazioni contemporanee*, Roma, DeriveApprodi, 2004.
- MILOSLAJEVIĆ M., „Ideologija kiča“, in *NIN*, 1.10.1998.
- MILOVANOVIĆ D., VLAJKOVIĆ A. (eds.), *Dijaspóra i otacbina: 1998-2000*, Beograd, neznámý vydavatel, 2001.
- MOROKVAŠIĆ M., BAUČIĆ M., *Iz Jugoslavije na rad u Francusku*, Zagreb, Radovi Instituta za geogragiju sveučilišta u Zagrebu, 1972.
- MOROKVAŠIĆ M., *Jugoslawische Frauen. Die Emigration- und danach*, Basel, Frankfurt am Main, Stroemfeld/Roter Stern, 1987.
- MUGGLETON D., *Inside Subculture: The Postmodern Meaning of Style*, Oxford, Berg, 2000.
- NIKOLIĆ-RISTANOVIĆ V. (ed.), *Women, Violence and War: Wartime Victimization of Refugees in the Balkans*, Budapest, CEU Press, 2000.
- NORA P., „Mémoire collective“, in J. Le GOFF (ed.), *La nouvelle histoire*, Paris, Retz, 1978, pp. 398-401.
- Opatření vlády České republiky na pomoc obětem konfliktu na území bývalé Jugoslávie do konce roku 1992*, Úsnesení vlády České republiky č. 586, 14.10.1992.
- OLIVA G., *Foibe. Le stragi negate della Venezia Giulia e dell'Istria*, Milano, Mondadori, 2002.
- ORIOU M., „La chanson populaire comme création identitaire: le Rebetiko et le Raï“, in *Revue Européenne des Migrations Internationales*, 2005, 16, 2, pp. 131-142, <http://remi.revues.org/document1807.html> (26.10.2006).
- OTČENÁŠEK J., *Imigranti z vybraných zemí bývalé Jugoslávie (po roce 1991) - Chorvaté, Srbové, Muslimové a Makedonci*, výzkumná zpráva Ministerstva práce a sociálních věcí ČR, 08/2000: http://www.cizinci.cz/files/clanky/128/imigranti_byvale_Jugoslavie.pdf
- PATICO J., „To be Happy in a Mercedes: Culture, Civilization and Transformations of Value in a Postsocialist City“, in *American Ethnologist*, 32 (3), 2005, pp. 479-496.

- PECCHINENDA G., ZANNAD BOUHRARA T., *La mémoire collective des femmes méditerranéennes dans l'émigration. Études de cas : Naples et Tunis*, Paris, Publisud, 2001.
- PENAVA Š., „Bugojanska skupina“, in: *Ramski zbornik 2001*, Zagreb, Ramska Zajednica, 2001.
- PERKS R., THOMPSON A. (eds.), *The Oral History Reader*, London, Routledge, 1998.
- PETROVIĆ B., „Deca stranih radnika školskog uzrasta u SR Nemačkoj“, in *Sociologija, Časopis za sociologiju, socijalnu psihologiju i socijalnu antropologiju*, XV, 2, Beograd, 1973.
- PETTAN S. (ed.), *Music, Politics and the War: Views from Croatia*, Zagreb, Institute of Ethnology and Folklore Research, 1998.
- PETTAN S., „The Croats and the question of their Mediterranean musical identity“, *Ethnomusicology OnLine*, 3. Musicians of the Mediterranean, <http://www.umbc.edu/eol/3/index.html> (4.7.2010).
- PINEAU G., GRAND J.-L. Le, *Les histoires de vie*, Paris, PUF, 1993.
- POBRIĆ A., „Osnovne značajke i posljedice migracijskih kretanja u Bosni i Hercegovini“, in *Migracijske teme*, 18, 4, Zagreb, 2002.
- Politička emigracija: aktivnost političke emigracije protiv samoupravne socialističke Jugoslavije i njenih oružanih snaga*, Beograd, 1974.
- POPOV N. (ed.), *Radiographie d'un nationalisme. Les racines serbes du conflit yougoslave*, Paris, Les Editions de l'atelier/Les Editions ouvrières, 1998.
- POPOV N. (ed.), *Srpska stranka rata: Trauma i katarzija u istorijskom pamćenju*, Beograd, 1996.
- POPOVIĆ P., „Na ruševinama Bregovićeve Jugoslavije“, http://www.yurope.com/zines/SAM/arhiva_2/0004.html (12.1.2008).
- PORTELLI A., *Biografia di una città. Storia e racconto: Terni 1831-1985*, Torino, Einaudi, 1985.
- PUŠIĆ P., „Jugoslaveni u Njemačkoj“, in *Migracijske teme*, 1, 1, Zagreb, 1985, pp. 37-52.

RAMET S., *Rocking the State: Rock Music and Politics in Eastern Europe and Russia*, Oxford, Westview Press, 1994.

RAMET S.P., *Social Currents in Eastern Europe: The Sources and Consequences of the Great Transformation*, Durham, Duke University Press, 1991.

RANGER T., HOBBSBAWM E., *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.

RAVARINO M., *Schermi di guerre: Le guerre jugoslave tra cinema, storia e società*, tesi di laurea (rel. G. ALONGE), Università degli studi di Torino, 2004-2005.

REA A., TRIPIER M., *Sociologie de l'immigration*, Paris, La Découverte, 2003.

REINDERS L., „Baby Bronks: Place and Identity in a Parisian Banlieue“, in ECKARDT F., HASSENPFUG D. (eds.): *Urbanism and Globalisation*, Frankfurt/Main, Peter Lang, 2004, pp. 151-174.

REINDERS L., „The Contra-Dance: Rapping and the art of symbolic resistance in the Parisian banlieue“, in NAS P.J.M., SAMUELS A. (eds.), *Hypercity. The symbolic side of urbanism*, London, Paul Kegan, 2006, pp. 171-197.

REINDERS L., LAND M. van der, „Mental Geographies of Home and Place: Introduction to the Special Issue“, in *Housing, Theory and Society*, 1, 2008, pp. 2-13.

ROLLIN L., *Twentieth Century Teen Culture by the Decades: A Reference Guide*, London, Greenwood Press, 1999.

RYBACK T., *Rock around the Bloc, an History of Rock Music in Eastern Europe and the Soviet Union*, Oxford University Press, 1990.

SAID E., „Intellectual Exile: Expatriates and Marginals“, in M. BAYOUMI, A. RUBIN (eds), *The Edward Said Reader*, New York, Vintage Books, 2000

SAID E., *Orientalism*, New York, Vitntage Books, 1978.

SALT J., STEIN J., „Migration as a Business – The Case of Trafficking“, in *International Migration*, Vol. 35 (4), 1997, pp. 467-494.

SANADER I., „Un monument pour la paix des peuples“, projev sepsaný Ericem Laschonem, v *Le Villefranchois*, 14.9.2006.

- SAVAGE M., „Revisiting Classic Qualitative Research“, in *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research* [On-line Journal], 6(1), Art. 31. <http://www.qualitative-research.net/fqs-texte/1-05/05-1-31-e.htm> (30.9.2007).
- SCURO J., „Exploring Personal History: A Case Study of an Italian Immigrant Woman“, in *Oral History Review*, 31, 1, Winter/Spring 2004, pp. 43-69.
- SEKULIĆ D., „Srbi u Austriji traže status nacionalne manjine“, in *Novosti*, 4.4.2005.
- SEMPRINI A., *Le multiculturalisme*, Paris, PUF, 1997.
- SIDOTI A., *Partisans et Tchetsniks en Yougoslavie durant la Seconde Guerre mondiale: Idéologie et mythogénese*, Paris, Ed. CNRS, 2004.
- SIMIĆ A., *The Peasant Urbanities: A Study of Rural-Urban Mobility in Serbia*, New York, Seminar Press, 1973.
- SINOVČIĆ M., *Hrvati u Argentini i njihov doprinos hrvatskoj kulturi, pregled hrvatskog tiska objavljenog u Argentini od godine 1946. do 1990.*, Buenos Aires, vlastni náklad, 1991.
- SCHAMA S., *Landscape and Memory*, London, HarperCollins, 1995.
- SCHIEDRUP C.U., *Migration, Socialism and the International Division of Labour*,
- SCHIEDRUP C.U. (ed.), *Scramble for the Balkans: Nationalism, Globalism and the Political Economy of Reconstruction*, Basingstoke, Macmillan et New York, St Martin's Press, 1999. Aldershot, Gower, 1990.
- SLAPŠAK S. (ed.), *Rat je počeo na Maksimiru: Govor mržnje u medijima (analiza pisanja 'Politike' i 'Borbe' 1987-1991)*, Beograd, Medija Centar, 1997.
- SOYSAL L., „Diversity of Experience, Experience of Diversity: Turkish Migrant Youth Culture in Berlin“, in: *Cultural Dynamics*, 13, 2001, pp. 5-28.
- STALD G., TUFTE T. (eds.), *Global Encounters: Media and Cultural Transformation*, University of Luton Press, 2002.
- STOKES M., „Islam, the Turkish State and Arabesk“, in *Popular Culture*, 11, 2, pp. 213-227.
- SUGARMANN J.C., „Imagining the Homeland: Poetry, Songs, and the Discourses of Albanian Nationalism“, in *Ethnomusicology*, 43, 3, pp. 419-458.

- ŠAKIĆ V., DUNCAN H., SOPTA M., *Immigrants and Homeland*, Zagreb, Institut društvenih znanosti, 2003.
- THOMPSON P., *The Voice of the Past: Oral History*, Oxford University Press, 1988.
- TILLEY C., *A Phenomenology of Landscape: Places, Paths and Monuments*, Oxford, Berg, 1994.
- TODD E., *Le destin des immigrés : Assimilation et ségrégation dans les démocraties occidentales*, Paris, Seuil, 1994.
- TODOROVA M., *Imagining the Balkans*, New York, Oxford University Press, 1997.
- TODOROVA M., GILLE Z. (eds.), *Postcommunist Nostalgia*, Oxford, Berghahn Books, 2010.
- TORFING J., *New Theories of Discourse: Laclau, Mouffe and Žižek*, London, Blackwell, 1999.
- TUAN Yi-Fu, „Humanistic Geography“, in *Annals of the Association of the American Geographers*, 66, 2, June 1976, pp. 266-276.
- TUAN Yi-Fu, „Images and Mental Maps“, in *Annals of the Association of the American Geographers*, 65, 2, June 1975, pp. 205-213;
- TUAN Yi-Fu, *Landscapes of Fear*, Oxford, Basil Blackwell, 1980.
- TUAN Yi-Fu, *Space and Place: The Perspective of Experience*, University of Minnesota Press, 1977.
- UHEREK Z., „Imigranti z Bosny a Hercegoviny“, in UHEREK Z., HOŠKOVÁ S., OTČENÁŠEK J., *Úspěšné a neúspěšné strategie integrace cizinců, Integrace cizinců na území České republiky, výzkumná zpráva AV ČR (podle usnesení vlády ČR, 1266/2000, 1260/2001)*, Praha, Akademie věd České republiky, 2003, p. 319-326.
- VANĚK M., a kol., *Orální historie. Metodické a „technické“ postupy*, Olomouc, Univerzita Palackého v Olomouci, 2003.
- VERTOVEC S., „Cheap calls: the social glue of migrant transnationalism“, in *Global Networks*, 4, 2, 2004, pp. 219-224.
- VERTOVEC S., „Three meanings of 'diaspora', exemplified among South Asian religions“,

in *Diaspora*, 7, 2, 1999.

VIDIĆ RASMUSSEN L., „From Source to the Commodity: Newly Composed Folk Music of Yugoslavia“, in *Popular Culture*, 14, 2, 2005, pp. 241-256.

VITLACIL B., „La Balcanizzazione dei beats“, in *Osservatorio dei Balcani*, 12.1.2007.

VRBANCIC M., „Burroughs's Phantasmic Maps“, in *New Literary History*, 36, 2, 2005.

VRNOGA d. S., VUČIĆ J. (eds.), *List Župe Gospe Snježne*, 8. lipanj 2004.

S. VUCETIC, „Identity is a Joking Matter: Intergroup Humour in Bosnia“, in *spacesofidentity*, 4, 1, 2004.

VUKUŠIĆ B., *Tajni rat Udbe protiv Hrvatskih iseljenika iz Bosne i Hercegovine*, Zagreb, Klub hrvatskih povratnika iz iseljništva, 2002.

VULLNETARI J., *Albanian Migration and Development: State of Art Review*, IMISCOE Working Paper no. 18, September 2007.

WACQUANT L., *Parias urbains. Ghetto, banlieues, État*. Paris, La Découverte, 2006.

WALLERSTEIN I., *Essential Wallerstein*, New York, New Press, 2000.

WEBSTER W., „Transnational Journeys and Domestic Histories“, in *Journal of Social History*, 39, 3, 2006.

WINGFIELD N.M. (ed.), *Creating the Other : Ethnic Conflict and Nationalism in Habsburg Central Europe*, New York, Oxford, Berghahn Books, 2003.

WERNHART K.R., ZIPS W. (eds.), *Ethnohistorie: Rekonstruktion und Kulturkritik: eine Einführung*, Wien, Promedia, 1998.

WHITE G.W., *Nationalism and Territory: Constructing Group Identity in Southeastern Europe*, Oxford, Rowman&Littlefield, 2000.

WHITE H., *Tropics of Discourse: Essays in Cultural Criticism*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1978.

WHYTE W.F., *Street Corner Society*, Paris, La Découverte, 1996 (první vydání 1943).

WIDGREN J., „Druga generacija Jugoslavena u Švedskoj i njezino značenje za razvitak švedsko-jugoslavenske suradnje“, in *Obilježja i značenje migracija iz Jugoslavije u*

Švedsku, Rasprave o migracijama, broj 66, Zagreb, Centar za istraživanje migracija, 1980.

WILLIAMS S.J., *Emotion and Social Theory: Corporeal Reflections on the (Ir)Rational*, London, Sage, 2001.

WINLAND D.N., „We Are Now an Actual Nation": The Impact of National Independence on the Croatian Diaspora in Canada“, in *Diaspora*, 4, 1, 1995.

WISE A., VELAYUTHAM S., *Towards a Typology of Transnational Affect*, University of Sidney Press, 2006.

ZÜLCH T., „*Ethnische Säuberung*“: Völkermord für „Großserbien“, Hamburg, Luchterhand, 1993.

ŽIVIĆ D., „Promjene u dinamici i razmještaju prognaničko-izbjegličkog kontingenta u Republici Hrvatskoj od sredine 1991. do sredine 1998. Godine“, in *Društvena istraživanja*, 8, 5-6, Zagreb, 1999, pp. 725-734.

ŽIVKOVIĆ M., „Nešto između: Simbolička geografija Srbije“, in *Filozofija i društvo*, XVIII, 18, 2001, pp. 73-110.

ŽIŽEK S., „Ethnic Dance Macabre“, in *The Guardian Manchester* (UK); Aug 28, 1992, online: <http://www.egs.edu/faculty/zizek/zizek-ethnic-danse-macabre.html> (12.1.2008).

ŽIŽEK S., *Looking Awry: An introduction to Jacques Lacan through popular culture*, Cambridge (Mass.), MIT Press, 1991.

ŽIŽEK S., „Multiculturalism, Or, the Cultural Logic of Multinational Capitalism“, in *New Left Review*, I/125, September-October 1997.

Literární prameny

A. B., „Lepota raste na Balkanu:“, in *Vesti*, 23. 4. 2007, cit. par <http://www.srpskadijaspora.info/vest.asp?id=8526>

ADLER J., *L'Union forcée : La Croatie et la création de l'Etat yougoslave (1918)*, Suisse, Georg, 1997.

AMADEUS RAMBO, rozhovor se Slobodanem Georgijevem, in *Vreme*, 16.9.2005, překlad do francouzštiny P. ALIGRUDIC, „Rambo Amadeus continue le combat contre le

turbofolk“, in *Courrier des Balkans*, <http://www.balkans.eu.org/article5795.html>
(18.9.2005).

ANĐELIĆ N., „Prvu antifašističku pobunu u Francuskoj povelili su Bosanci“, in *Slobodna Bosna*, 25.3.2004.

ANTIĆ Lj., „Stogodina barikada: Ponavlja (li) se kninska povijest“, in *Večernji list*, 16.9.1991.

ANTUNOVIĆ M., V. HORVAT, „Hrvati u Parizu - spona su Francuske i Hrvatske“, *Glas Koncila*, 47 (1587), 21.11.2004, http://www.glas-koncila.hr/rubrike_izdvojeno.html?news_ID=2218

BANIVIĆ S., „Hrvatsko podrijetlo muslimana“, in *Vjesnik*, 28.10.1992.

BARIŠIN M., „Hrvatska se mora vratiti u Baraniju“, in *Vjesnik*, 5.9.1992.

BAROVIĆ Đ., „Pariska priča“, in *Vesti*, 22.9.2004,
<http://www.srpskadijaspora.info/vest.asp?id=5147>

BATON D., *Mladi Stepinac*, Roma, Zajednica izdanja ranjeni labud (ZIRAL), 1975.

BELJO A., *YU-Genocid: Bleiburg, Križni put, Udba*, Zagreb, Toronto, 1990.

BERELOWITCH I., FANTINI M., BAUDOIN X., (eds.), *Durdija Vasic, dite Juliette: Je voulais aller voir derrière la colline*, Paris, Cité nationale de l'immigration, 2005,
http://www.histoire-immigration.fr/upload/file/ext_portrait_pdf_3_juliette.pdf

[BOGDAN I. (ed.)], « La Tragedia de Bleiburg: Documentas sobre las matanzas en masa de los Croatas en Yugoslavia comunista en 1945 », *Studia Croatica*, Edicion especial, vol. 1-4 (10-13), Buenos Aires, 1963.

BOGDANOVIĆ B., „Srbija je samu sebe izdala“, rozhovor vedl Mile Stojić, in *BH Dani*, 91, 21.12.1998.

BOGIŠIĆ R., „Konavle i Konavljani“, in *Vjesnik*, 21.11.1992.

BULAJIĆ M., *Ustaški zločini genocida i sudjenje Andriji Artukoviću 1986. godine*, Beograd, Rad, 1988.

DUJMOVIĆ F., *Hrvatska na putu k oslobodjenju, : Uspomene i prosudbe*, Roma, Chicago, Zajednica izdanja ranjeni labud (ZIRAL), 1976.

DURAKOVIĆ A., *Od Bleiburga do Muslimanske nacije*, Toronto, vydavatel neveden, 1974.

FINKIELKRAUT A., *Comment peut-on être croate ?*, Paris, Gallimard, 1992.

GRMEK M., GJIDARA M., ŠIMAC N., *Nettoyage ethnique: Documents historiques sur une idéologie serbe*, Paris Fayard, 1993.

HEDVÍČEK R., „Jak jsem byl ideologickým diverzantem aneb Traiskirchen - tak asi musel vypadat ráj...“, *CS-club - český a slovenský zahraniční klub*, <http://cs-club.blogspot.com/2006/12/jak-jsem-byl-ideologickm-diverzantem.html>

„Historique de l'ensemble culturel et artistique "Perle"“, <http://www.biseri-perle.com/template/historique.html>

HORVATIĆ D., „Herceg-Bosna i srpski imperijalizam“, in *Vjesnik*, 19.10.1992.

IVANIŠEVIĆ Đ., „Knin-ključ Hrvatske“, in *Večernji list*, 1.9.1991.

IVEKOVIĆ R., *Autopsia dei Balcani. Saggio di psico-politica*, Milano, Raffaello Cortina, 1999.

IVEKOVIĆ R., JOVANOVIĆ B., KRESE M., LAZIĆ R., *Briefe von Frauen über Krieg und Nationalismus*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1993.

IVEKOVIĆ R., *Jugoslawischer Salat*, Graz, Droschl, 1993.

KATALINIĆ K., *Argumenti: NDH, BiH, Bleiburg i genocid*, Buenos Aires, Zagreb, 1994.

KOLANOVIĆ J., „Podgrijane teze o „pravoslavnoj“ Dalmaciji“, in *Vjesnik*, 3.4.1993.

KOVAC M., *La France, la création du royaume « yougoslave » et la question croate, 1914-1929*, Bern, Peter Lang, 2001.

KOVAČ K., „Ovo je veliko priznanje hrvatskoj zajednici u Beču“, http://www.mojportal.hr/iseljenistvo/iseljenistvo/ovo_je_veliko_priznanje_hrvatskoj_zajednici_u_becu

KOŠĆAK V., „Iranska teorija o podrijetlu Hrvata“, in *Vjesnik*, 16.-20.4.1993.

LASCHON E., „Du sacrifice des martyrs naît un avenir commun“, in *Villefrancois*, 21.9.2006.

- LONČAREVIĆ J., „Baranija: Raseljena, prognana i spaljena“, in *Večernji list*, 11.9.1991.
- LONČAREVIĆ J., „Hrvati u Srijemu: Starosjedioci a ne manjine u dijaspori“, in *Večernji list*, 8.2.1991.
- LUBASCH A.H., „10 Croatians on trial for racketeering charges“, in *New York Times*, 21.2.1982, <http://www.jerusalim.org/cd/biblioteka/pavelicpapers/odpor/odp0003.html>
- LUKAS F., „Bogumili razbili vjersko jedinstvo Hrvata“, in *Vjesnik*, 28.4.1992.
- LUKAS F., „Hrvatstvo Herceg-Bosne“, in *Vjesnik*, 7.4.1992.
- MATKOVIĆ H., „Pravoslavlje u Hrvatskoj“, in *Vjesnik*, 17.9.1992.
- MIANI L., LUSENTI L., *Profughi: Testimonianze dalla ex Jugoslavia*, Trieste, Comedit, 2000.
- MIRKOVIĆ I., *Sretno Dijete*, Zagreb, Fraktura, 2004.
- MIROŠEVIĆ F., „Južna Dalmacija u obrany Hrvatsva“, in *Vjesnik*, 30.10.1992.
- NEVISITIĆ F., NIKOLIĆ V., *Bleiburška tragedija hrvatskoga naroda*, München, Barcelona, Knjižnica hrvatske revije, 1976.
- NIKOLIĆ V., *Bleiburg: Uzroci i posljedice (izbor)*, Zagreb, Školske novine-Pergamena, 1998.
- NIKOLIĆ V., *Tragedija se dogodila u svibnju: Jedna (prva) godina egzilu u dnevniku „ratnog“ zarobljenika broj 324.664*, Zagreb, Školske novine, 1995.
- NIKŠIĆ M., „10. travnja 1941 u Šibeniku“, in: *Hrvatska revija*, XXXV, 3 (139), Rujan 1985.
- NOVAKOVIĆ G. (ed.), *Wir, die Zugvögel, Mi, ptice selice, Biz, Göçmen Kuşlar: Zehn Lebensgeschichten der ersten „GastarbeiterInnen“ in Wien*, Wien, Wiener Integrationsfond, 2002.
- PAVLIČEVIĆ D., „Hrvatske sjeveroistočne granice“, in *Vjesnik*, 27.9.1992.
- PEROCHE G., *Histoire de la Croatie et des nations slaves du Sud*, Paris, François-Xavier de Guibert, 1992.
- PEROCHE G., *Serbes et Musulmans durant la guerre de 1941 à 1945*, Paris, François-Xavier de Guibert, 1996.

- PILAV M., *U ustaškoj emigraciji s Pavelićem*, Zürich, Bošnjački Institut, 1996
- RADICA B., *Hrvatska 1945*, München, Barcelona, Knjižnica hrvatske revije, 1976.
- RUŽIMKIĆ M., „Dječje stranice“, *Večernji list*, 15.1.1991.
- SABLJAKOVIC D., „La potée“, in MARTINEZ B. (ed.), *J'ai deux amours : portraits d'exil*, Paris, Le Cherche Midi, 1998, pp. 34-38.
- SAVICH C., „US Recruitment of Nazis and Croatian Ustasha: Krunoslav Draganovic, Klaus Barbie, and the Rat Lines“, in *Serbianna.com*,
<http://www.serbianna.com/columns/savich/087.shtml>
- ŠTAKA A., *Das Fräulein : Dossier de presse*, www.dasfrauelein.ch (11.7.2007).
- TASIĆ Z., PASSEK J.L. (eds.), *Le cinéma yougoslave*, Paris, Editions du Centre Pompidou, 1986.
- UGREŠIĆ D., *Kultura laži (antipolitički eseji)*, Zagreb, Arkzin, 1996.
- UGREŠIĆ D., *Ministarstvo boli*, Zagreb, 90 stupnjeva, 2004.
- VUKSANOVIĆ G., *Na putu do kuće, studija o domaćinstvima i porodičnim odnosima povratnika sa rada u inostranstvu*, Novi Sad, Odsek za sociologiju, Filozofski fakultet, 1997.
- VURDELJA D.G., *Odgovor na sramnu amnestiju*, Paris, Izdanje Savremenika, 1962.
- Z. M. - R. L., „Na pomolu skandal među našim ljudima u Austriji“, in *Vesti*, 14.9.2006.
- ZOGRAF A. (Saša Rakezić), „Parigi“,
<http://www.osservatoriobalcani.org/imagecatalogue/image/list/41#>
- ZULFIKARPAŠIĆ A., *Članci i intervjui: Povodom 70-godišnjice*, Sarajevo, Bošnjački Institut, 1991.
- ŽERJAVIĆ V., *Opsesije i megalomanije oko Bleiburga i Jasenovca*, Zagreb, Globus, 1992.

Filmografie

BALJAK J., *Vidimo se u čitulji*, 1995.

DRAGOJEVIĆ S., *Lepa sela lepo gore*, 1996.

KUSTURICA E., *Arizona Dream*, 1993.

KUSTURICA E., *Dom za vešanje*, 1988.

KUSTURICA E., *Underground*, 1995.

KUSTURICA E., *Zavet*, 2007.

KUSTURICA E., *Život je čudo*, 2004.

PASKALJEVIĆ G., *Tuđa Amerika*, 1995.

SCHMIDT B., *Put lubenica*, 2006.

SCHOENDOERFFER F., *Truands*, 2005.

ŠTAKA A., *Das Fräulein*, 2006.

TANOVIĆ D., *Ničija zemlja*, 2001.

ŽALICA P., *Gori Vatra*, 2003.

G. Přílohy

G.1. Úplné přepisy dotazníků a rozhovorů

G.1.a. Modelový dotazník pro výzkum ve Francii

(date de création: 1.11.2005)

Nom (pas obligatoire) :

Lieu de naissance :

Famille/origines :

Profession :

En France depuis quelle date :

Êtes-vous en contact avec des gens de mêmes origines ?

Faites-vous partie d'une association ou bien d'une organisation en rapport avec votre identité?

Allez-vous souvent dans votre pays d'origine ?

De quoi vous souvenez-vous en parlant de votre pays ?

(Paysages, coutumes, gastronomies)

Quelles sont les dates les plus importantes pour votre histoire nationale ?

Quels sont les personnages les plus importants ?

Avez-vous des souvenirs des moments historiques ?

Avez-vous entendu vos parents ou bien vos grands parents parler de l'Histoire ?

Selon le film, Underground est le conflit de la chute de Yougoslavie, une poursuite de la Deuxième guerre mondiale. Les barricades entre les nations sont exactement les mêmes en 1941 et en 1991. Pensez-vous que la Deuxième guerre mondiale a influencé la dynamique de la fin de Yougoslavie titiste ?

Où êtes-vous "à la maison" ?

(domovina)

G.1.a.1. Odpovědi

G.1.a.1.a. Ljubica K., 19.10.2005

*Nom (pas obligatoire) : K**** Ljubica*

Lieu de la naissance : Zagreb

Famille/origines : slovène, italienne

Profession : artiste peintre

En France depuis quelle date : novembre 1973

Êtes-vous en contact avec les gens des mêmes origines ?

Des amis d'origine croate à Montpellier et à Grenoble.

Faites-vous partie d'une association ou bien d'une organisation baséé sur votre identité ?

Un projet d'une association culturelle franco-slovène à Cahors.

Allez-vous souvent dans votre pays de la naissance ?

Tout les deux mois.

Qu'est ce-que vous vous souvenez en parlant de votre pays ?

(Paysage, coutumes, gastronomie)

Quelles sont les dates les plus importantes pour votre histoire nationale ?

1981, 1945, 1948, Autriche-Hongrie, 1991, 1918

Qui sont les personnages les plus importants ?

Franz-Josef, Mussolini, Tito, Drnovšek

Avez-vous des souvenirs des moments historiques ?

1968, guerre d'Algérie, Cuba, autogestion, 1981, 1991

Avez-vous entendu parler vos parents ou bien vos grands parents de l'histoire ?

Prémière guerre mondiale, Deuxième guerre mondiale.

Selon le film Underground est le conflit de la chute de Yougoslavie une poursuite de la Deuxième guerre mondiale. Les barricades entre les nations sont exactement les mêmes en 1941 et en 1991. Pensez-vous que la Deuxième guerre mondiale a influencé la dynamique de la fin de Yougoslavie titiste ?

Où êtes-vous "à la maison" ?

(domovina)

*Je suis à la maison en France, mais je ne veux pas dire, et y en a ce qui le font, de dire:
Je n'ai rien à faire la bas.*

G.1.a.1.b. Natacha S., 19.11.2005

*Nom (pas obligatoire) : S***** Natacha*

Lieu de naissance : 19/06/70 à Paris

Famille/origines : Mère française (Bretagne) Père serbe (Belgrade-Yougoslavie à l'époque)

Profession : Assistante dans l'audiovisuel

En France depuis quelle date :

Êtes-vous en contact avec des gens de mêmes origines ?

Oui, une amie d'enfance et plus tard d'autres yougos rencontrés parce qu'ils étaient yougos. Surtout pendant la période de guerre (à partir de 91) où je ne me sentais pas comprise par les français.

Le côté chaleureux et expansif des yougos m'a toujours attirée et je crois en avoir hérité.

Autre chose que je souhaite ajouter : j'ai toujours idéalisé (j'en suis consciente) la mentalité yougoslave (serbe auourd'hui)

Faites-vous partie d'une association ou bien d'une organisation en rapport avec votre identité?

Quand j'ai voulu en faire partie, pour le folklore j'étais trop „vieux“, et par la suite de peur de tomber sur des fachos nationalistes j'ai préféré m'abstenir tout en étant toujours au courant des événements culturels yougos qui se passaient sur Paris (concerts, cinémas, expos....)

J'ai aujourd'hui un réseau d'amis-connaissances dans lequel je me sens à ma place et je retrouve un peu „ma yougoslavie“ (fantasmée ou pas)

Allez-vous souvent dans votre pays d'origine ?

Assez car outre ma famille j'y ai une amie très proche (ce qui représente en moyenne une fois tous les deux ans)

De quoi vous souvenez-vous en parlant de votre pays ?

(Paysages, coutumes, gastronomies)

de la langue, la nourriture bien riche, y apprendre quelques recettes (les femmes étant très (trop?) souvent à la cuisine. Parmi les plats traditionnels je cite le petit cochon de lait, à la campagne à la broche.....Sinon tout le monde se parle plus facilement, la musique qui fait chanter et danser tout le monde pour finir en pleurs...(l'ivresse aidant...). Les gens qui débarquent chez vous à l'improviste, le côté clan, sont des éléments qui me plaisaient petite mais plus aujourd'hui. Je reviens à la musique car lors de fêtes on peut se retrouver à danser avec des inconnus dans une ronde appelée „kolo“ comme les grecs, et je ne manque jamais de danser (à Paris ou ailleurs;)

et j'aime rencontrer des yougos, ici ou à Belgrade car la communication entre les gens est tellement plus simple qu'en France....

Quelles sont les dates les plus importantes pour votre histoire nationale ?

Au Xve siècle la bataille du Kosovo

1980 la mort de Tito

1981 le discours de Milosevic au Kosovo pour attiser la haine

1991 la mort de la Yougoslavie avec l'indépendance de la Slovénie, puis les guerres...

Quels sont les personnages les plus importants ?

Karadjordjevic

Milovan Djilas

Gavrilo Princip

Nikola Tesla

Danilo Kis

Negos

Le Roi Pierre 1er de Serbie

La femme de Einstein qui était yougoslave

Avez-vous des souvenirs des moments historiques ?

Contrairement à mes amis yougos de Paris, je ne suis pas allée petite à l'école yougoslave. Et toute seule, même si j'ai lu, j'ai tout oublié. Je sais par mes cours d'histoire en France que Tito s'était opposé à Staline, qu'il y avait le royaume de Serbie Croatie puis s'est agrandi....

Avez-vous entendu vos parents ou bien vos grands parents parler de l'Histoire ?

J'étais trop petite avec mes grand parents et mon père me parlait (il est mort en 94) de la période où Tito recevait les visites des chefs d'Etat africain, qui faisaient partie des pays non-alignés. Mais sinon par ma famille et amis on m'a parlé des partisans, des Oustachis, des Tchetrniks

Selon le film, Underground est le conflit de la chute de Yougoslavie, une poursuite de la Deuxième guerre mondiale. Les barricades entre les nations sont exactement les mêmes en 1941 et en 1991. Pensez-vous que la Deuxième guerre mondiale a influencé la dynamique de la fin de Yougoslavie titiste ?

Je n'en ai aucune idée, pendant le conflit j'ai entendu pas mal de choses, et beaucoup de propagande, et mon jugement est faussé. Il faudrait que j'étudie la question, (avec éléments historiques objectifs en main).

Où êtes-vous "à la maison" ?

(domovina) En France, à Paris. La période où je cherchais absolument à ne fréquenter que des yougos semble se dissiper. Ça n'empêche que chez moi avec Internet j'écoute la radio B92 ou je regarde de temps en temps la RTS....

G.1.a.1.c. Serge R., 22.11.2005

*Nom (pas obligatoire) : R******

Lieu de naissance : Paris

Famille/origines : Serbe

Profession : directeur commercial

En France depuis quelle date : né en France

Êtes-vous en contact avec des gens de mêmes origines ?

Oui

Faites-vous partie d'une association ou bien d'une organisation en rapport avec votre identité?

Oui

www.all4yu.com

www.k-r-u-g.org

Allez-vous souvent dans votre pays d'origine ?

Oui

De quoi vous souvenez-vous en parlant de votre pays ?

(Paysages, coutumes, gastronomies)

Famille / gastronomie

Quelles sont les dates les plus importantes pour votre histoire nationale ?

La constitution de la yu

La guerre

A guerre de 1999

Quels sont les personnages les plus importants ?

Tito

Avez-vous des souvenirs des moments historiques ?

Oui

Avez-vous entendu vos parents ou bien vos grands parents parler de l'Histoire ?

oui

Selon le film, Underground est le conflit de la chute de Yougoslavie, une poursuite de la Deuxième guerre mondiale. Les barricades entre les nations sont exactement les mêmes en 1941 et en 1991. Pensez-vous que la Deuxième guerre mondiale a influencé la dynamique de la fin de Yougoslavie titiste ?

Où êtes-vous "à la maison" ?

(domovina)

Chez moi (France), chez mes grands parents (serbie)

G.1.b. Přepis rozhovorů uskutečněných v Paříži

G.1.b.1. Madame K.D., leden 2007

en France depuis 1991, « le début de la fin de Yougoslavie »

père à l'ambassade, les études du français (plusieurs visites de la France avant)

LE VOYAGE

jusqu'à le 1992/1993 – le début des sanctions – le passeport yougoslave ne pose pas un problème

(après c'est difficile de voyager:

« Une fois j'ai pris le bus dans la période quand c'était impossible de prendre l'avion, c'était justement dans le temps des sanctions économiques – on avait pris le car pour aller de Paris jusqu'à Belgrade. Il y a eu tant des problèmes, on a fini par arriver à bout de 3 jours. »

« Depuis je ne suis plus allée en car mais je sais par rapport aux gens qui je connais qu'ils attendent pendant les heures et les heures à la frontière hongroise. Il leur arrive d'attendre même 10 heures. »

le bus passe par Allemagne, Autriche, Hongrie pour arriver à Belgrade

L'ETRANGER: PROCHE ET LOIN

« Je me sens à la maison quand je suis arrivée chez nous. On peut pas se sentir chez soi en étranger. »

« Déjà l'Allemagne c'est beaucoup plus près, on était quand même colonisé par l'Empire austro-hongrois, on se rapproche beaucoup à l'Hongrie. »

« L'Est c'est pour moi les pays slaves et le régime socialiste. »

« Tout est complètement différent. Pour commencer le transport en commun est plus performant à l'Ouest que à l'Est. Et tout ce qu'il était lié au régime socialiste. Tout était ralenti. Quand on était dans le magasin, on attendait une heure avant d'être accueilli. »

« Les enseignements de l'école sont plus élevés à l'Est qu'à l'Ouest. Si je rencontre un Roumain, un Polonais, ils ont une culture générale plus vaste que les gens de l'Ouest. »

« Le paysage hongrois est semblable au nord de la Serbie. Tout est plat. Entre Hongrie et Serbie je vois pas les différences au niveau de paysage culturel. Par contre les paysages d'Autriche ou d'Allemagne c'est toute une autre chose. »

LA CULTURE POPULAIRE

« Les associations, je y vais quand j'ai du temps, c'est-à-dire très rarement. »

« J'écoute plutôt la musique internationale. La musique de Serbie, pour moi c'est le rock et le pop, je ne suis pas trop folklore. J'aime bien la musique traditionnelle mais la vraie, là de ce qu'il y a du nouveau c'est kitsch, c'est atroce, j'ai horreur de ça! C'est pour les populations paysannes. C'est le jeu d'argent, ils sont tellement bourré la crâne avec cette musique là que les gens ne veulent que ça. ... Entre les partisans du rock et du turbofolk il n'y a pas une grande différence politique. »

« J'aime bien du vieux rock: Bijelo Dugme, Riblja Čorba, Bajaga, c'est le chanteur qui j'adore! Pour les chansons de variété, Balašević est super. »

« Nous regardons la télé serbe par le satellite – la RTS et la BK. »

« Pour la fête de nouvel an serbe je ne suis pas sorti, on avait des autres chose prévus. »

« Le publique dépende de la musique, quand c'est que des chanteurs serbes ou bosniaques ou macédoniens, en général c'est les Serbes qu'y vont, mais quand c'est un concert de Bregović ou les gitans qui jouent la trompette, qui en fait joue la musique des films de Kusturica, je peux vous dire que là il y a que des Français, 90%. Moi j'aime bien ce genre du musique. J'adore Bregović. Les gens qui le critiquent sont des jaloux, car c'est quelq'un qui a réussi à l'étranger. C'est dans la mentalité yougoslave. »

« Underground il explique bien la réalité yougoslave. Puis un autre film de Kusturica que j'aime bien c'est Papa est en voyage d'affaires, là on voit vraiment la réalité de l'époque. Ces films sont poétiques et au même temps réalistes. Papa est en voyage d'affaires explique bien la réalité d'après-guerre et des années 50. Même son dernier film, La vie est un miracle (Miracle de la vie), est bien. Les gens de Bosnie ne l'aime pas car il est yougoslave. Il est pro-serbe, yougoslave. »

« Je suis une fille de diplomate. Mon grand père il était archiprêtre, théologien. Ici j'ai

quand même réussi la vie. J'adore manger italien, chinois ou le français mais la cuisine que je préfère est malgré tout la cuisine de chez nous. On est tous attiré, habitué à ce que la maman prépare, la grand mère. On le garde quand même. Mais je pourrais pas manger tout les jours qu'en allant aux restaurants yougo. J'aime bien changer et aller aussi dans les restaurants des autres cultures, bien sûr. »

LES VAGUES MIGRATOIRES

« De Serbie il y avait beaucoup des gens qui ont fui la situation économique. Les gens ont dit qu'ils sont les réfugiés politiques pour des papiers. Ils ont quand même gardé les passeport yougoslaves pour y revenir après. »

« Les gens qui sont venus dans les années 50 et 60 se sont intégrés ici et leur enfants ils sont beaucoup plus français que yougoslaves. »

« L'immigration des années 70, c'est les gens de la campagne qui ne se sont jamais intégrés. Ils sont restés très proche à leur origines. Ils savent même pas parler le français. »

« Le troisième groupe ce sont en général les jeunes qui veulent s'intégrer. Je le connais, c'est celui qui je fréquente. C'est des gens qui ont plus de la culture. »

« Il y a quelques Croates qui viennent au notre école pour apprendre le français. C'est plutôt des Bosniaques qui sont attachés à nous au niveau de la langue et malgré tout, c'était le même pays. Même si la religion n'est pas la même, on reste quand même proche. L'ambassade de Bosnie nous envoi beaucoup d'élèves. »

« Des que je vois une personne je sais si elle yougoslave ou non. Je ne sais pas comment. Parmi mille personnes je peux les reconnaître: comment ils sont habillés, leur coupe des cheveux, comment ils se comportent, comment ils parlent. Ils parlent fort. Ils crient tous, surtout au téléphone. Le dimanche quand je suis dans la boutique je les observe. Au lieu de traverser la rue et parler, non, ils préfèrent crier et dérangé les pauvres gens qui dorment. »

L'HISTOIRE: GRANDE ET PETITE

« Je suis né dans un régime où ma famille faisait parti des fonctionnaires d'état donc ma vie a bien dépendu de ça. »

« Je serais jamais venue que pour des raisons économiques car j'avais une vie à l'aise à Belgrade. Je travaillais comme une traductrice, j'avais le poste à la faculté, je donnais des cours privés. Je gagnais bien ma vie. Je voyagais, je sortais. »

« Nous, les personnes venant de Belgrade, ne peuvent pas être un bon exemple. Ce qu'il venent de la campagne, eux ils ont trouvé ici quelque chose qu'il n'avait pas là bas: le niveau du vie etc. C'est pas pareil comme nous. J'avais tout à Belgrade. C'est que pour mon mari que je suis restée en France. Je serais retournée déjà depuis longtemps, la qualité de vie était meilleur pour moi là bas qu'ici. »

« Je suis tout le temps en contact avec les gens à Belgrade – par téléphone, MSN – je voyage souvent là bas, puis mes proches de là bas viennent souvent ici - c'est pour ça que je sens pas une grande nostalgie. »

LES SERBES ET LA SERBIE

« On est beaucoup plus chalereux que les Français. Eux ils ont un problème avec la culture générale. On est beaucoup plus branchés famille, on montre plus facilement les émotions. »

« Quand je pense à la Serbie, pas à Belgrade mais à la Serbie, je vois le paysage plein de verdure, des champs, des pierres, les maisons blanches avec les toits rouges. Je vois aussi une rivière avec les moutons et le berger. Pour moi c'est vraiment un image typique de la Serbie. »

G.1.b.2. Pop S. S., leden 2007

LES REFERENCES

Marko Marković: *« une tête universelle »*

livre de Bataković, les éditions « L'age d'homme »: *« Le siège social est à Lausanne mais en principe la maison d'édition travaille à Paris. ... La personne derrière cette maison d'édition est venu jouer en France le foot mais il a changé sa vie complètement, il est devenu vraiment un intellectuel. C'est assez particulier ce qu'il publie. Même les gens qui fréquentent la librairie sont assez différent. Cette communauté est fondé tout d'abord sur la base de l'émigration politique. »*

« Le photo de Draža Mihajlović derrangeait beacoup des personnes. Tout ces gens de migration économique n'avait rien avec émigration politique et dès qu'ils venaient en église jusqu'à les années 70 ils étaient tout de suite interrogé en Yougoslavie. L'église était tout le temps surveillé par les communistes, même ici en France. »

« L'église n'a jamais rien déclaré sur Draža Mihajlović mais ce qu'il a témoigné c'était la verité. Le communisme c'était une faux idée. C'était les mensonges et les persécutions. Lui il était le premier de se lever contre le nazisme. »

LES VOYAGES

« Je viens de Bosnie d'une petite ville entre Banja Luka et Doboj, Teslić. »

« L'année dernier j'y suis allé trois fois. Aussi avec le choral. Je suis allé deux fois en avion et une fois en voiture. »

« Cette fois je suis passé par l'Allemagne, je suis resté deux jours à Munich. Puis j'ai continué par Autriche, Slovenie et Croatie. Mais je ne suis pas ordinaire en quelque sorte. Tout le monde voyage par le bus. Je crois qu'il y a quatre bus qui partent tout les jours d'ici pour la Serbie et c'est tout le temps complet. »

« Je voyage plutôt en avion. Quand j'étais étudiant je voyagais plus souvent avec les bus. Une fois je me suis arrêté à Nürnberg où j'ai visité un ami. J'ai descendu en Bosnie, puis je suis parti à Belgrade et je suis allé jusqu'à Athènes. Je suis rentré à Thessaloniki et je suis allé au Mont Athos. C'était un long voyage. »

« Dès que je rentre en Allemagne je vois les similitudes avec la Bosnie. Dans mon région il y a énormément des gens qui travaillent en Allemagne et en Autriche. Les maisons sont carrés dans le même style comme en Autriche. Les gens importent avec eux les produits de là bas. Dans ma ville il y avait un chemin de fer qui portait jusqu'à Vienne. »

LA BOSNIE

« La Bosnie est plus marqué par la présence autrichienne que celle d'Empire ottoman. C'était le système plus intelligent que le turc. »

« Je ne suis pas un bon exemple car je suis allé jusqu'à Amérique pour mes études, je suis en France que depuis cinq ans. Même la Slovénie pour moi c'est différent que la Bosnie. Quand on rentre en Bosnie par Slavonski Brod je peux me sentir déjà chez moi et tout est marqué par cette guerre. »

« La culture culinaire partout la Bosnie est pareil et même en Croatie. Maintenant j'ai dans mon frigo Dalmatinski pršut et du vin de Šibenik comme la famille de ma femme a un vignoble là bas. »

« Les Serbes ici me pose après quelques minutes les question à propos de mon accent. Il y a une véritable distinction des Serbes par rapport aux régions d'origine. Ma femme me critique souvent pour mon mauvais serbe. Les gens à l'église s'intéressent plus à mon accent que de ce que je prêche. C'est plutôt un complexe. »

« Il y a une fille qui n'est pas encore mariée. Ils la posent la question et elle réponds qu'elle n'a pas encore trouvé un Serbe de Bosnie pour se marier. Elle est née en France, elle est complètement intégrée, elle est très ouverte, une fonctionnaire mais elle veut pas un Serbe de Serbie. On se distingue quand même. »

« Il n y a pas une différence dans la culture des Serbes de Bosnie et des Serbes de Serbie, le seul problème est que le communisme a séparé tout ces républiques par les frontières qui n'était jamais comme ça avant. La moitié du Montenegro était avant Hérzegovine, un habitant de la région d'Užice on l'appelle Herzog. Après la separation on s'est vraiment distingué. Maintenant on nous appelle Bosanci mais plus que la moitié des gens en Bosnie ne sont pas vraiment Bosanci. Maintenant on a des Bosniaques, Bošnjaci mais en français on distingue pas ça. Quand je suis allé pour mon titre de séjour ils m'ont demandé si je suis Bosniaque. J'ai dis que je suis Serbe de Bosnie, vous pouvez dire Bosnien ou Hérzegovien mais jamais Bosniaque. La dame était fâchée et elle m'a dit de prendre une autre nationalité. »

LES SERBES À PARIS

« À Paris il y a plus que 100 milles Serbes, de la première et de la deuxième génération. C'est surtout la deuxième génération qui s'intéresse à la vie culturelle et la vie de l'église. Comme leur parents sont venus qu'ils avaient 20, 25 ans, ils avaient pas la culture sois disant orthodoxe, ils travaillant beaucoup. Les gens de la deuxième génération réclament en quelque sorte leur identité. Ces gens se cherchent alors ils viennent à l'église. »

« Pour le Noël cette année on a eu à peu près 12.000 personnes ici. On a du fermer la rue. Ils venait de neuf heures du matin jusqu'à une heure de matin. C'était énorme. Demain il y a l'épiphanie orthodoxe alors nous avons fait la bénédiction de 5 milles bouteilles d'eau, demain nous allons les distribuer. »

« On a une salle en bas pour les fêtes et les conférences. On a eu déjà quelque exposition des icones et des photos, quelque conférence sur l'histoire, on a eu des poètes contemporains, des gens qui vivent ici ou en Europe. On a également une petite salle à côté et une petite école, si on peut dire, pour des enfants entre 5 et 14 ans. Nous faisons également les cours du français pour les adults qui qui sont venus ici et qui ont pas les moyens pour payer les cours. Ça coute cher et on aimerais qu'ils se intègrent profondement dans cette société. Et on a également les cours pour les adults qui s'intéressent au serbe. Il y avait même quelques noirs français qui sont venus pour apprendre le serbe. Plus que la moitié des gens qui apprenent le serbe ici sont d'origine française. »

« On travaille avec une association issu plutôt de la deuxième génération – Orlovi. Ils ont pas un but pour gagner mais uniquement pour la culture, pour se présenter différemment. Ils ont même une équipe du foot et du basket. »

« Cette association a changé le nom de All4YU, c'était « everything for you ». À la base de cette association ce sont les Serbes mais ils sont vraiment ouverts. J'étais pour ça qu'ils le gardent comme ça ils peuvent rencontrer plus des gens mais il avait beaucoup du monde qui venait et disait il n'y a plus de Yougoslavie, il faut pas avoir la nostalgie, les Croates se sentent vraiment les Croates. »

« L'aigle bicephale est le symbol du pays. Chez nous là dessus il y a la couronne. Une tête pour l'état et l'autre pour l'église comme dans l'Empire byzantin. »

LA MAISON

« J'essaie de toujours rester en contact avec les amis. J'ai toujours gardé des liasons. Mais les choses changent, bien sûr. Le monde là bas fait du progrès comme ici. Bien qu'on pense que tout est resté pareil, les choses ont changé. On garde la relations surtout avec la famille et quelques amis, tout le reste se disperse. »

« Nous essaions à parler à notre petit fils en français, en anglais et en serbe. »

« La grand mère de ma femme est de Šibenik, son grand père est de Teslić, c'était le fils d'un tchetnik, un rodoljub, quelq'un de très attaché à l'église. Quelq'un qui a cherché la sainteté ce n'était pas un homme ordinaire. Au milieu de la Deuxième guerre mondiale les tcheniks ont trouvé quelques partisans et ils ont voulu les exécuter. Il n'y avait pas les prisons à l'époque. Parmi ces gens là il y avait son kum alors il l'a sauvé avec tout le groupe. À la fin de la guerre c'était l'autre qui a sauvé sa vie. Mais son fils a payé tout ça car il était obligé de rester en service, en armée. »

« Chez moi il y a des collines et la rivière, c'est très pittoresque. En hiver il fait très froid, en été il fait très chaud. Il n'y a pas des moustiques. C'est très agréable. Il y a des bains et une source d'eau très connu, très sain et vitale. On est marqués par ça. »

LA CULTURE POPULAIRE

« Deux cinéastes ont fait un documentaire sur cette rue [Saint Simpron]. C'était le projet lié à l'INA. Ils ont filmé tout ce qu'il a bougé. Et comme j'étais là, ils m'ont filmé aussi. Ma femme était contre mais j'ai dit comme c'est pour témoigner une vie d'une communauté – pourquoi pas. »

« J'essaie de jouer au foot et au basket etc. dès que j'ai la possibilité. »

« J'écoute la musique, récemment j'ai chassé la télé de la maison. Ils m'ont proposé l'installation des chaînes de la télé serbe, mais vu que je suis ici j'étais contre. La plupart des Serbes regardent la télé serbe sur les chaînes satellites. On voit que ça les manque. Mais je suis contre ça. »

« Les gens quand ils prennent quelque verre après du rock ils écoutent du turbofolk aussi. »

H.1.b.3. Père M. A., leden 2007

Originaire de région de Rama, Prozor, BiH,

études de philosophie à Zagreb,

ordonné prêtre en 1992,

envoyé à Paris en 1993-1995,

envoyé à Bruxelles pour terminer les études,

du nouveau à Zagreb (jusqu'à 1999),

la Mission croate à Paris.

« Chaque jour j'utilise plus la langue croate que le français. »

« En tant qu'un prêtre je peux pas voyager très souvent. Je vais en Croatie ou en Bosnie s'il y a des conférences ou des autres événements importants. Mais on voyage plutôt pour les vacances d'été. »

« Si on voyage vers la Dalmatie, la route la plus simple de Paris est d'aller vers la Suisse et l'Italie. Si par contre on voyage vers la Slavonie, ou le nord de la Croatie, la route la plus simple est celui qui nous porte vers Strassbourg, puis Stuttgart, Autriche et Slovénie. »

« La mission croate à Paris est le centre associatif pour les Croates de Paris et d'Ile de France. La communauté s'y retrouve essentiellement le dimanche et pour les grands fêtes. »

« Pour organiser un groupe folklorique c'est assez difficile. On avait un groupe qui s'appelait Pleter mais vu la dispersion des gens qui habitent partout dans la région c'est très difficile d'organiser les choses pareilles. »

« Il y a pas mal des Croats en France qui se déclarent comme français, les autres sont déclarés comme yougoslaves, c'est-à-dire, la chiffre exacte des Croats en France n'est pas connu. »

« En France il y a très peu des organisations croates en dehors d'église. Il y a une mission croate à Paris, une autre à Nice et la troisième à Lyon. La mission à Mulhouse était fermé. »

« La différence entre les migrants économiques et politiques est difficile à distinguer. En France il y a très peu des migrants venus dans les années 90. »

« Les Croates en France sont les étrangers dans les deux pays. Ils sont un peu perdus

mais ils sont bien installés dans les deux pays. »

« La migration économique c'est toujours comme une piège. Ils sont presque tous venus seulement pour quelques années mais pour la plupart ils sont encore là. »

« Il y avait certaines régions qui sont été très pauvres surtout après la Deuxième guerre mondiale comme la Herzégovine occidentale par exemple. En plus, ils sont été très marqués par le conflit entre les communistes et les oustachis. »

G.1.b.4. Pan M. J., leden 2007

Venu en France en 1973

LE DÉPART

« Je suis électrotechnicien. C'était difficile de trouver le travail dans ma domaine en Yougoslavie alors comme mes parents étaient en France j'ai décidé de chercher le travail ici. »

« Mon frère est resté en Yougoslavie. Il a jamais voulu venir en France et aujourd'hui il est toujours là, il est très content. Il m'a dit que il n'y a pas de prix pour prendre son petit café là bas le matin. Moi j'ai peut-être gagné un peu plus d'argent mais j'ai raté beaucoup des mariages, des baptêmes et les autres fêtes dans la famille. »

« Je viens d'un petit village, à l'époque j'ai gardé les cochons. Je me suis dit que il faut gagner l'argent pour avoir une voiture. »

« Toujours j'ai gardé les contacts avec ma famille. J'essaiais d'y aller trois ou quatre fois par an, maintenant un peu moins – une ou deux fois. »

LE VOYAGE

« Avant je parlais souvent en voiture, maintenant c'est plutôt en avion. »

« Avant que la guerre a éclaté on passait par la Croatie et Slovénie, après par l'Hongrie. Maintenant on passe du nouveau par la Croatie, c'est plus vite. Ils ne font plus des problèmes. »

« Quand la Yougoslavie était ensemble dès que j'arrivais à la frontière de Slovénie je me sentais déjà comme si j'étais arrivé chez moi. »

« Personnellement je suis toujours Yougoslave. J'ai un passeport yougoslave, j'ai bien aimé ce pays. Il était grand, aujourd'hui on a fait ces petites républiques, c'est dommage. Malgré la guerre et quelques détails de la langue on se comprends toujours avec les gens de Croatie ou de Slovénie. »

LA CULTURE POPULAIRE

« Je vais rarement au cinéma. Je passe presque tout mon temps libre avec l'association de la danse folklorique. Mais le films ne me manquent pas. Comme j'ai réparais les téléés, je les ai regardé toujours. C'est un peu une déformation profesionale car maintenant je n'ai plus envie de régarder la télé. Il y a les films serbes à régarder sur le satelite, puis à télécharger sur l'internet alors on ne les manque pas. »

« Dans la musique je suis plutôt pour les chansons d'avant. Dans les années 70 il avait les chanteurs splendids pour l'époque. Les nouveaux chanteurs d'aujourd'hui je ne suis pas tellement pour. C'est une autre musique. Il y a trop de boum boum boum. J'aime plutôt l'accordéon. »

« Il y avait beaucoup des concerts de la musique yougoslave quand je suis venu en France. Souvent dans une salle dans le 4ème arrondissement. »

« À l'époque on se posait même pas la question qui vient d'où. Quand j'étais célibataire on sortait tous ensemble avec les autres Yougoslaves et les Français pour aller dans les discothèques. On adorait le disco, c'était la deuxième partie des années 70. »

« Il y a le Radio Soleil qui sert pour tout les communautés – pour les Algériens, pour les Yougoslaves etc. Il y a nos émissions lundi, mercredi et samedi. C'est là où nous avons tout les actualités de ce qui se passe sur Paris. »

« Avec les nouveautés techniques il y avait toujours un décalage de six ans entre la France et la Yougoslavie, le magnétoscope par exemple était introduit comme une grande nouveauté en France en 1979, en Yougoslavie c'était qu'au milieu des années 80. »

LES VAGUES MIGRATOIRES

« En 1968 Tito a dit que celui qui a rien à faire doit obtenir un passeport. Mais ça a commencé un peu avant, en 1965. »

« Je me rappelle qu'en 1955 il y avait le théâtre de Belgrade qui a fait une tournée en Europe de l'ouest. Il y avait que trois qui sont revenu en Yougoslavie. Le chauffeur et deux autres. »

« C'était après 1991 quand il y avait certains qui se sont présentés comme les réfugiés de la guerre mais personnellement j'en connais pas beaucoup. »

« Quand je suis venu en France, c'était la maison-le travail. Je me suis pas mêlé dans la politique. J'ai entendu parler qu'il y avait des problèmes avec l'émigration politique mais comme je sortais pas beaucoup dans les cafés yougoslaves, j'en savais pas plus. »

G.1.b.5. Souhlas s užitím osobních dat

Ondřej Daniel

Křížínkov 74, 594 53 - Česká republika

(00420) 608 862 ***, (0033) 626 101 ***

ondrej.daniel@*****.***

SEMINÁŘ OBECNÝCH A KOMPARATIVNÍCH DĚJIN, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Nám. J. Palacha 2, 116 38, Praha 1 - Česká republika

UMR 5609 du CNRS – ESID, Université Paul Valéry, Montpellier III, Route de Mende, 34199, Montpellier, Cedex 5 - France

ACCORD D'UTILISATION DES DONNÉES

Dans le cadre de la recherche Les narrations historiographiques des communautés exilés d'ex-Yougoslavie en Occident européen j'accorde le droit pour le traitement des données narratives pour les fins éducatifs et scientifiques sur ces conditions:

- *présentation des données par écrit (via email; réactions seront pris à considerer à cours d'un mois après sa réception),*
- *anonymité (optionel)*
- *présentation de travail une fois terminé (optionel)*
- *autre:*

.....
.....

À..... le.....

.....
Signature

G.2. Přepisy textů populární hudby

G.2.a. Riblja Čorba - Gastarbajterska pesma

*Osecam se ko poslednje govno
A to skrivam i cuvam ko tajnu
Samo cutim, a glasno bi psovno
Oj, Frankfurtu, jebem li ti Majnu
Ne izlazim, samo kuci sedim
Vredno sljakam svoje dane radne
Svaku marku gledam da pristedim
Jedva cekam da subota padne
Kad subotom narodnjaci dodju
Ja na vratu okacim kravatu
Pa izvedem sebe i gospodju
I ponesem celu svoju platu
Kada cujem zvuke rodnog kraja
Ja se onda otkacim do jaja
Kad muzika kolce mi zasviri
Praziluk mi iz dupeta viri
Pijem pice, jedem cevapcice
Sa kosulje pokidam dugmice
Pevaljka se malo razgoliti
Celo drustvo markama je kiti ...
U nedelju, u podne se budim
Da se bilo cega setim ja se trudim
Samleven sam ko mleveno meso
A mozda sam cak i zenu kreso*

G.2.b. Grupa Drvar - Sestro u Njemackoj

*Cuj me dobro u Njemackoj sestro
cuj me, sestro, raditi sam prest'o
posalji mi, sejo, ovih dana
da bar mogu uzeti duvana*

*Posalji me, sestro, Bog ti dao sreće
propalo je, sejo, moje preduzeće
posalji mi, rođena, umirem od muke
ode preduzeće u privatne ruke*

*Sestro moja, tebe braco voli
nema, sejo, ni brasna, ni soli
ovde ljuta zavladała kriza
posalji mi bar malo deviza*

*Svakog dana mene boli glava
ide Božić, ide krsna slava
kuća prazna a i žena bijesna
prazna, sejo, i lijeva i desna*

G.2.c. Marko Perković Thompson - Jasenovac i Gradiška Stara

*Jasenovac i Gradiška Stara
to je kuća Maksovih mesara
kroz Imotski kamioni žure
voze crnce Francetića Jure
u Čapljini klaonica bila
mnogo Srba Neretva odnila*

*tko je moga zamisliti lani
da će Božić slaviti partizani
tko je reka jeba li ga ćaća
da se crna legija ne vraća
sjajna zvijezdo iznad Metkovića
pozdravi nam Antu Pavelića*

G.2.d. Baja Mali Knindža - Tesla

*Kad je struju izmisljao Tesla
Ameriko, sisala si vesla
Srbin ima fore i fazone
nevidljive ruse avione*

*Mi junaci a oni ludaci
ko je kakav vidi se po faci
srpske trube mrze saksofone
srpsko nebo NATO-avione*

*Olbrajtova, mani se Kosova
to je sveta zemlja Srbinova
ako NATO s' pesadijom kreće
sa Kosova vratiti se neće*

*Toni Bleru i Klintone keru
nema struje u mom soliteru
oj, Gavriilo, ponovo se rodi
pa Klintona i Blera pogodi*

G.2.e. Mate Bulić – Herceg Bosno

*Herceg Bosno, u srcu te nosim
kud god krenem s tobom se ponosim
lijepa nasaa brda i doline
kao sunce kad iz gore sine*

*Volim tvoje rodne vinograde
kad ih beru citlucanke mlade
volim Ljubuski kad je pun behara
Kupres, Livno pa sve do Mostara*

*Sa Sirokog puse povjetarac
tu se pjeva ganga i becarac
volim Capljinu, Posusje i Grude
Stolac, Ravno, sve postene ljude*

*Tomislave, grade od starina
Sujica je i tebi blizina
svoj na svome sada mi zivimo
i sa time svi se ponosimo*

G.2.i. Baja Mali Knindža – Stara kuca

*Stara kuca, stara kuca,
a prozori mali.
Tu je ona,
sto mom srcu fali.*

*Sve sareno, sve sareno,
od svile i cilima.
Blago onom ko spava u njima,
blago onom ko spava u njima.*

*Spava Mile, spava Mile,
i njegovo pile.
Mile s kraja, pile do duvara,
Mile s kraja, pile do duvara.*

*Da zna nana, da zna nana,
sta zna soba mala.
Sve bi sobe pod kiriju dala,
sve bi sobe pod kiriju dala.*

G.2.k. Edo Maajka – Mater vam jebem

*Ovako,
kod nas se od Dejtona
godine broje
ljudi se ljudi boje
i svako glasa za svoje*

*Brdjani postaju gradjani
do jucer svjetla gasili sjekirama
a sad su u odijelima
Mirnese, sredi ih Mirnese
jebi im mater
ako se ti pocnes prodavat'
i tebi cu mater jebavat'
da znas*

*Nije bitna ideologija
bitna je biologija
bitna je genetika
balijske, ustase i cetnika*

*Svaka ovca svome krdu
krave uz telad
u sarena vrata gledat*

jedni drugima mater jebat

*Znam ko je počeo rat
znam šta je glad
znam kad su Seseljčevci
došli u moj grad*

*Pricam o onom kako je sad
slabo se micemo s mjesta
puni smo rupa k'o naša cesta
cesto vucemo rucnu - vidi svaki biser
isli bi naprijed al' volimo taj rikverc*

*Postalo nam navika
da ne radi ni jedna fabrika
malverzacije presutimo
gazde ne ljutimo*

*Navikli se, na gebiru i u miru
mladi iz zemlje bježe
izbjeglice se vratit' neće
ne moraju, nek zarađuju
nek nam salju para
mi ćemo ziviti u mraku
i jedni drugima jebavat majku*

*Cijela država plaća reket
po kućama oružja od rata
čuje se zveket
imamo mina ko jagoda pune oranice
al' neće brati urod
ovi sto su pravili sadnice*

*Bole nas kite, imamo resursa više
pogotovo metala, govana, metana*

*to je nas zrak i hrana
s tim nas vodje hrane
ne znam za vas, ja sam sit
u mene vise ne stane*

*Svako kurac u drzavi pusi
zatvara usi
pred nepoznatim ljudima
drzim jezik za zubima
da l' selam, zdravo, bog
kako je pravo
ne znam vise sta da kazem
u sranju da se ne nadjem*

*Bace u uho bubu
sviraju ratnu trubu
ljude drukcijeg pogleda
imaju na zubu
a da im isprave pogled
poslace jedan odred
da im zapaljenu kucu
gledaju kroz dvogled*

*Al' nema ratne nevjere
sto moze unistit temelje
onaj korijen kuce
u kojem su nase duse
onu burmu i lanac
sto u temelj baci Bosanac*

*Kad kucu pravi
u temelj dio sebe stavi
srusi do temelja, ne ide temelj
on ce ostat' vjecan k'o Sava*

*Mater vam jebem
mater vam jebem
mater vam jebem
mater vam jebem*

G.2.I. Frenkie – Rat savezu

(Senad Hadzifejzovic)

*"Munib Usanovic je majstor skandala
to je majstor neocekivanih poteza
da ste fudbaler to bi bilo
jedno чудо nevidjeno*

*Na vrhuncu Bosanskih i navijackih
patriotskih osjecaja
Munib Usanovic odlazi u Beograd
i tamo potpisuje jednu miroljubivu
izjavu s fudbalskim savezom SiCG*

*Munibe, milijardu pitanja imam
ovog momenta u glavi
ali jedno mi je ono, nekako Sarajevsko
prvo na pameti:
- Sta ces bolan, ne bio, u Beogradu?"*

*Yes..
BH Fanaticos...*

*Svaki fanatic nek me pocne pratit'
sal na ramena cu stavit'
svaku pobjedu cu slaviti'*

*Nikad se povuc', nikad predat'
oni trebaju znati da necemo*

nikad' odustati i stat'

*Lopovi iz saveza, nek se paze i boje
ovo su vojnici koji iza grba stoje
Tuzla, Mostar, Sarajevo, Zenica
Doboj, Banja Luka nek se vidi plavozuta*

*Ili u Svedskoj, Holanidji ili u Kini
Bosna je u krvi i u svakoj mojoj rimi
cisto srce, cista dusa, cisti obraz
Bilino Polje jos ne zna za poraz*

*Kraljice Bosno nemoj se vise bojat'
mi smo tvoj stit i necemo te prodat'
ako neko vrijedja necemo okrenut' ledja
ti dani su prosli, sad se sve mijenja*

*Blize se dani, stize taj momen't
kad cemo zapaliti cijeli savez, parlament
ne znaju da ih mozemo srusiti lako
samo neka nastave da kradu ovako*

*(Bakir Hadziomerovic)
"..bosanskohercegovackih navijaca
koji su definitivno zaslužili sva odlicja
ukoliko ih uopste ima
ove nase razorene drzave"*

*BHF, gori stadion sav
BHF, ovo je nas stav
nek igra za pare ko ima tu zelju
al' na prvo mjesto stavi
svoj grb i zemlju*

Spremni u novo, okreni stranicu novu

*savez i vlada uskoro u grobu
nemaju Bosnu u srcu, ja sam napadac
nisu moji politicari
a ja nisam njihov glasac*

*Nemojte na nas nikad se usudit'
vama je krivo sto nas ne mozete kupit'
sad ce te poluditi, izgubit' fotelje
BHF donosi smijene*

*Vasa kradja se vidi, ostavila je tragova
ne mozete ignorisati hiljade glasova
hrabri poput lavova, mi dolazimo
direktno po glave tih gadova*

*Ovo je pobuna Bosanskih gradova
ovo je ustanak i smijena gadova
armija je stigla za pravdu da se bori
BHF, nebo ima da gori*

(Vlatko Glavas)

*"Ja zelim stvarno da
u ime igraca, na celu sa Barbarezom
da se zahvalim momcima
oni su istinski i pravi heroji
jer oni ce sebe prepoznat'
oni istinski pravi navijaci
Bosne i Hercegovine
mi cemo im se, ova reprezentacija
oduziti dobrim igrama i rezultatima"*

G.2.m. Zabranjeno Pušenje - Dok jezdis ka Alemanji

*Iza tebe su razbijene boce
okrenuto janje donijeto na ledini
zar je moguće da je već gotov
i ovaj odmor u domovini*

*Dugo si ljubio ženu i sina
već je visok metar i četrdeset
poljupcima je zvonila stanicna aula
dugo nisi pustao njegovu malu pest*

*I već jezdíš k Alemanji
čežnja ti srce razara
o, kako bezdužno juri kroz noć
voz 706 Kozara ekspres
dok jezdíš k Alemanji*

*U osam i trideset stizemo u Frankfurt
bezbrojna misao glavom ti luta
ponovo provokacije, neprijateljske emigracije
ponovo arbajt za gazdu Kurta*

*I pitas se, koliko još puta
da kupis njivu i zavist sela
zbog prekrasnog bijelog svapskog auta*

*Tvoja saka zlostoko pogadja naslon
putnici se bune zbog drske lupe
ispred tebe su se nakotile pive
a, molim vas, nadjite mi neki novi kupe*

Dok jezdíš ka Alemanji

G.2.n. Seznam videoklipů, hudebních stop a filmových ukázek (pouze na CD)

Aca Lukas – Ovo je Srbija

ARBIH 505. Buzimska – Mi smo vojska Alahova

Baja Mali Knindza – Manjaco – MIH (Uzivo)

Baja Mali Knindza – Nedam Krajine

Baja Mali Knindza – Stara Kuca

Balkan Beats Berlin – Documentary – Robert

Becka Sekta (Vojvodinac) – Ovde beton gori

Bleiburg 2007

Braca Bez Gaca – Seljak

Ceca – Babaroga

Ceca – Arkan

Das Fraulein (Staka) Trailer

Dinamo Zagreb – Crvena Zvezda Beograd 1990.g.

Dino Merlin pjeva Bosanska Armija – Da Te Nije Alija

Djordje Balasevic – Narodnjaci

Dom za vesanje (Kusturica) Trailer

Dzbun – Mi smo Srbi Supermeni

Edo Maajka – Mater vam jebem

Frenkie – Ej Hodza

Frenkie ft. King Mire – Rat savezu

Ganga

Genocide – Srebrenica (Never Again)

Goran Bregovic – Kalashnikov

Gordan i Milos Bojanic – Hocemo li brate zapjevati

Gori Vatra (Zalica) ukazka Sasa Lozic – Iznjad Tesnja Zora Svice

Hafiz Podojak – Kraj kabe sam stanao

Himzo Polovina – hasanAgin sevdah

Ivan Caljkusic – Naš ljudi u tudjini_1

Ivan Caljkusic – Naš ljudi u tudjini_2

Jura Stublic – E moj druze beogradski

Lepa Sela Lepo Gore (Dragojevic) Trailer

Lepi Mica – Gora romanija

Marko Perkovic Thompson – Bojna Cavoglave

Marko Perkovic Thompson – Jasenovac i Gradiska Stara

Mate Bulic – Herceg-Bosna

Mate Bulic – Moja Hercegovina

Mile Kitic – Milioni Kamioni

Milorad Gagic – Moja Krajina

Mindjusari – Armija Srpska

Mitar Miric – Nemoze nam niko nista

Momcilo – Dzamije lete

Niko Bete – Ante Ante svi smo za te

Niko Bete – Mirko Norac

Put lubenica (Schmidt) Trailer

Rambo Amadeus – Turbo Folk

Riblja Corba – Mindusari – E, Moj Druze Zagrebacki

Rimtutituki – Slusaj vamo

Srpski Guslar Djordjije Koprivica – Radovan Karadzic

Srpski Talibani – Nedamo Te Raso

Underground (Kusturica) Lili Marlene

Underground (Kusturica) Trailer

Vidimo se u citulji (promo)

Vzpoura ve Villefranche (HRT)

Zabraneno Pusenje – Dok jezdis ka Alemaniji

Zlatni Dukati – Ne dirajte mi ravnicu

Zlatni Dukati – U meni Hrvatska